אמיל מורד

ידידי מכורדיסתאן

יסוד

אמיל מורד

ידידי מכורדיסתאן

הוצאת „יסוד" בע"מ. תל־אביב

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

©
כל הזכויות שמורות
להוצאת ספרים „יסוד" בע"מ
תל-אביב, רח' אלנבי 88,
טל. 615561
רח' מזא"ה 16, טל. 291180-1
נדפס בישראל תשל"ז, 1977

דפוס ליבוביץ בע"מ — יפו

הבעת תודה

ברצוני להודות לכל אלה שסייעו לי בהוצאתו לאור של ספרי „**ידידי מכורדיסתאן**", ובמיוחד למר חביב שמעוני, חבר הכנסת השמינית והמזכיר הכללי של העדה הכורדית בישראל, ולאחרים מבני העדה שלא חסכו מאמץ או יעוץ על־מנת להביא את המיבצע לסיומו.

תודתי ניתנת גם לכל אלה שסייעו לי במענקים כספיים ועודדו אותי במיבצע, והם:

משרד החינוך והתרבות.

קרן לקידום החינוך ליוצאי עיראק בישראל בע"מ.

קרן תל־אביב לספרות ולאמנות.

האגודה לקידום המחקר והיצירה מיסודם של יוצאי עיראק בישראל.

*

למדתי לקחים רבים מכל אלה שסייעו לי בצורה זו או אחרת בחיים בכל דרכי עבודתי, הן ביצירותי הספרותיות והן בשטחים אחרים. תודתי נתונה לאלה שהיטו לי אוזן והושיטו לי יד והשתדלו לעזור לי, אפילו שלעיתים לא עלה בידם, לאלה שפינו לי דרך והאירו לי את דרכי בפני, הן בעצה והן באזהרה. אסיר־תודה אני להם. מודה אני גם לאלה שהציקו לי והעמידו מכשולים בפני וחסכו ממני כל סיוע אנושי אפשרי, אפילו שהיה בהישג ידם, ועל־ידי כך לימדוני והביאוני להעריך את גישתם וחיבתם של הראשונים ביתר שאת. אני מודה גם לאלה, אשר בהתנהגותם כלפי לימדוני לפגוש לא רק פרחים פזורים לצדי דרך־החיים, אלא גם קוצים שיש להתגבר עליהם וללכת הלאה, לולא הם, אולי לא הייתי מסוגל להעריך במידה כה רבה את הראשונים.

המחבר

ה ק ד ש ה

ביום אביב אחד חזרתי מהרצאה על ספרי „מבבל במחתרת" בפני בני נוער באחד הקיבוצים. עימי במונית, במושב האחורי, ישבו חייל ושתי נערות. בדרך שמעתי את שיחתם הבאה:

„מיכל, מה את מתכוננת לעשות אחרי הצבא?"

„כנראה, אמשיך ללמוד פסיכולוגיה. אני רוצה להיות עוזרת סוציאלית. ומה את לומדת, אילנה?"

„אחות מוסמכת. בעצם, מאין את, מיכל?"

„אני ילידת הארץ. הורי מכורדיסתאן. הכירי, זה אחי אורי. הוא גומר את השירות בקרוב, אבל הוא קצת ביישן".

„בחור נחמד. אין לו במה להתבייש. דומה לך קצת, את יודעת?"

„לא לזה התכוונתי", הסבירה מיכל. „הוא אינו רוצה לגלות שההורים שלנו מכורדיסתאן. עכשיו בוודאי הוא כועס עלי. כששואלים אותו מאין הוא, הוא אומר שהוא צבר. למעשה, זה נכון. היה רק בן שנה וחצי כשהורי עלו ארצה".

„הוא מתבייש בזהותו?"

„כפי הנראה. אורי, אורי, אתה נחמד! אתה עוד ילד!"

הפניתי את ראשי לאחור וראיתי את מיכל מלטפת את שערותיו השחורות המסולסלות של החייל הצעיר, ואילו עיניו השחורות הביטו בי ופניו הסמיקו.

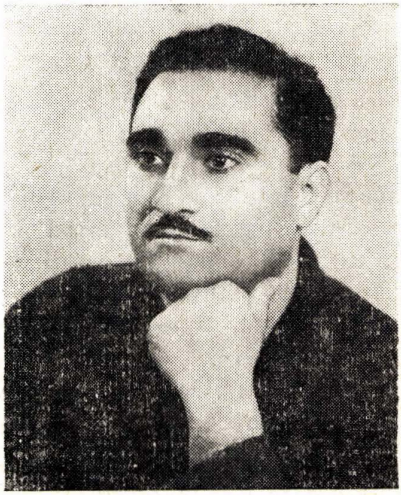
חייכתי ואמרתי, „מיכל בהחלט צודקת. אין לך במה להתבייש, אורי. ההיפך הוא הנכון. אתה חייב להיות גאה..."

אותו רגע צץ במוחי רעיון: להעלות על הכתב את אשר היה במוחי, לכתוב את הספר: „ידידי מכורדיסתאן".

לך אורי, ולך מיכל, אני מקדיש את הספר הזה, בתקווה שיסייע לכם להיות גאים בזהותכם ובהוריכם אשר עזבו את ארץ מוצאם, ככל יהודי אחר שעשה זאת, ובאו לבנות את הארץ ולהיבנות בה.

כמו כן אני תקווה, שספר זה ישיג מטרה נוספת: לחשוף את זהותו של עם מסויים וזהותה של עדה מסויימת בישראל, ולבוא לסטור על לחייהם של אלה שקיים אצלם רגש אפליה, בין שהם מגלים את הרגש הזה ובין שמסתירים אותו, ועל לחייהם של אלה הרואים בעם ישראל המאוחד קבוצות של שווים, של שווים יותר, ושל שווים פחות...

הרצליה 1977 — אמיל מורד

המחבר

ה ק ד מ ה

עַל נַהֲרוֹת בָּבֶל

עַל נַהֲרוֹת בָּבֶל שָׁם יָשַׁבְנוּ, גַּם בָּכִינוּ,
בְּזָכְרֵנוּ אֶת צִיּוֹן.
עַל עֲרָבִים בְּתוֹכָהּ תָּלִינוּ כְּנוֹרוֹתֵינוּ,
כִּי שָׁם שְׁאֵלוּנוּ שׁוֹבֵינוּ דִּבְרֵי שִׁיר,
וְתוֹלָלֵינוּ – שִׂמְחָה.
„שִׁירוּ לָנוּ מִשִּׁיר צִיּוֹן!"
„אֵיךְ נָשִׁיר אֶת שִׁיר ה' עַל אַדְמַת נֵכָר?"
„אִם אֶשְׁכָּחֵךְ יְרוּשָׁלַיִם – תִּשְׁכַּח יְמִינִי!
תִּדְבַּק לְשׁוֹנִי לְחִכִּי, אִם לֹא אֶזְכְּרֵכִי,
אִם לֹא אַעֲלֶה אֶת יְרוּשָׁלַיִם עַל רֹאשׁ שִׂמְחָתִי."
(תהלים קל"ז)

בלכסיקון הגיאוגרפי מוגדרת כורדיסתאן כארץ הרים ללא גבולות ברורים. זהו איזור באסיה, בשטח **10,000** קמ"ר, המשתרע על פני דרום־מזרח תורכיה ושטחים סמוכים בצפון־מערב איראן וצפון־מזרח עיראק. האיזור מיושב על־ידי כורדים, ובו חיה אוכלוסיה המונה כ־**1.5** מיליון נפש, בתוכה אוכלוסיה יהודית הפזורה כמעט בכל השטח.

כורדיסתאן אינה יחידה מדינית עצמאית, ושטחיה משתרעים על פני מספר מדינות. בעבר פוצלה בין הקיסרות העותומנית ואיראן של ימינו, וכיום פזורים חלקיה בין תורכיה, איראן ועיראק, ואף בין סוריה וברית־המועצות. רכסי הריה הגבוהים משתרעים בין ארמניה והטאורוס, ובין אגמי ואן ואורמיה על הפרת והחידקל.

היכן בדיוק עוברים גבולות השטח, שעליו משתרעת ארץ זו? מהו המסתורין האופף אותה? מי הם הכורדים? מה מקור מוצאם, ולאן פניהם מועדות? מה הם מנהגיהם, ומיהו מנהיגם? לשאלות אלו טרם ניתן מענה המניח את הדעת, וכל מה שנתפרסם על הווי העם הזה ותרבותו מגלה טפח ומכסה טפחיים. המעט הידוע על כורדיסתאן הוא, שנופה המקסים של הארץ שופע מתחתיו זהב שחור, הוא הנפט, וייחודו של העם הכורדי הוא במאבקו המתמיד, שאינו יודע הפוגה, לעצמאות לאומית ומדינית.

בתודעת הציבור נשמע השם כורדיסתאן כשם של עם הנאבק בחירוף נפש לחירותו. ואכן, ידוע וזכור כי דם רב נשפך על פני אדמה זו. פעמים רבות הובלו המוני העם הזה לטבח, והעולם ראה, שמע והחריש. מדי פעם מתגלעים מוקדי געש המעוררים חידוש קרבות באיזור, ואחרי התנגשויות דמים, הנפסקות בעיקבות משא ומתן והסכמים בין המדינות הריבוניות לבין המנהיגות הכורדית, משתרר שקט יחסי; אך אין זה אלא שקט מדומה, ובאחד הימים שוב יתגעש האיזור, הדי הקרבות יגיעו למרחקים, ויופיעו ידיעות מקוטעות ובלתי ברורות על המתרחש, כאותה ידיעה, למשל, שהתפרסמה בעיתונות ביום **21.4.1969**: „...התקפה חדשה: הדיוויזיות הראשונה והשניה של הצבא העיראקי פתחו בהתקפה נגד הכורדים במרכז כורדיסתאן, בכרכוך והסביבה", והודעת־הנגד של הכורדים, ש„הרגו כשמונים חיילים עיראקיים, הפילו מטוס מיג **17** באש אנטי־אווירית והרסו גשר מעל נהר הזאב..."

התלקחויות כאלה, וההודעות הסותרות המלוות אותן, אינן בגדר תופעות יוצאות־דופן, ולא תהיה בכך משום הפתעה אם במרוצת הזמן נהיה עדים להתפתחויות נוספות בתחום זה. אך אחת ברור: רחוקה וקשה עד למאוד הדרך לחירות! העם הכורדי חוזה זאת מבשרו כל הימים במלחמתו העקשנית לעצמאותו בעיראק ובאיראן, בעוד שלאזני העולם הרחב מגיעים הדים קלושים בלבד מן המתהווה.

לתוך קלחת המאבקים האכזריים בעיראק נקלעו גם אחינו בני ישראל, החיים באיזור.

בספר זה הנני מקדיש מקום נרחב לעלילות הגבורה של הלוחמים האמיצים בארץ אור־כשדים, המשתרעת בין נהרות

ועולים זכרונות מעודדים ואף מדכאים מחיי העם הכורדי על הפרת והחידקל, ובמסע זה לכורדיסתאן, ארץ המסתורין, צפים אדמתו, בביתו ובשדה הקרב.

בספר נכיר גם את יהודי כורדיסתאן והווי חייהם בששונם וביגונם, ניטול חבל בשמחותיהם בימי חג ומועד, באירועיהם המשפחתיים, ובמנהגיהם וחוויותיהם הזרים והמוזרים בעינינו, ואף נלווה אותם בדרכם לארץ ישראל.

„אנא כורדי!", סיסמת הכורדים שם בשדה הקרב, היא גם סיסמת עולי כורדיסתאן שהגיעו לארצנו. סיסמה זו וכל המשתמע ממנה — הווי המנהגים המקשרים את אחינו מכורדיס־תאן שמקרוב באו עם אלה החיים עדיין בהרי כורדיסתאן, המסכת הכללית של ימי המחתרת היהודית בעיראק בשלבי תנועת העליה לארץ מבבל — כל אלה, מחד־גיסא, ועלילות מלחמת העצמאות של העם הכורדי, מאידך גיסא, באים על ביטוים בספר זה, והם לקוחים מתוך דפי יומנו של נער עברי אשר היה עד ראיה לכל המתרחש, שתק שנים רבות, אך לבסוף החליט להעלותם על הנייר.

הספר „ידידי מכורדיסתאן" אינו מתיימר למצות את סיפור הכורדים מתחילת מאבקם לחירות ולאוטונומיה ועד לתבוסה ולכשלון, מנת־חלקם כיום. הספר אינו אוטוביוגרפיה של מחברו; אף לא ספר היסטוריה של עם שנכשל במאבקו אשר נמשך שנים רבות, גם לא ספר היסטורי תעודתי הבנוי על רקע היסטורי, המחיה רגעים מסעירים. אין הוא אלא חיבור המבקש להעלות מתוך זווית ראיה אישית קווים לתיאור חייהם של הכורדים בכלל ושל יהודי כורדיסתאן בפרט, על רקע מנהגיהם וארץ מולדתם.

דמותם של רבים מן הכורדים — לא־יהודים ויהודים כאחד — בין בארץ מוצאם ובין בארץ קליטתם — היא עדיין כספר החתום לרוב קוראי עברית בימינו. לכן אמרתי לדלות מגנזי זכרונותי ולהביא לפני הקורא כמה פרקי הווי ומעשים מהעבר הקרוב והרחוק יותר. אינני בא לפלוש לתחום הפוליטי של בעיית הכורדים, ואף לא להביע דיעות בתחום זה.

אני תקווה שספר זה ימצא את מקומו באותו שטח־הפקר שבין הרפורטז'ה וההיסטוריה, שהוא תחום־הביניים המוסיף

לראשונה את מימד הזמן החסר לה, ולשניה הוא תורם את שהיא צריכה להן — אמינות של תעודה אישית ועדות חווייתית.

על נהרות בבל

מ ב ו א

השטח הידוע כמזרח התיכון היה ברובו, במשך למעלה מארבע מאות שנה, כפוף לשולטאנים העותומניים אשר היו מושלים דתיים ושלטו על המאמינים המוסלמים באמצעות החוק האיסלאמי הדתי. הלאומיות, כפי שהיא מובנת במבנה האירופי המודרני, לא היה לה מקום תחת שלטון כזה; לעומת זאת נהנה מיגוון אנושי של גזעים, בעל תרבויות ואמונות שונות, ממידה רבה של אוטונומיה קהילתית ומחופש פולחן מלא.

כך נמשכו הדברים עד לתחילת המאה ה-19 כאשר רוחות חדשות, שנשבו מן המערב, החלו לתת אותותיהן במערכת השלטון העותומנית. ניבעו סדקים ובקיעים רציניים ביותר בחומה האטומה של מערכת זו, שהביאו לידי מפלת המשטר החברתי המדיני המסובך בשנת 1908 עם פרוץ המהפכה של „התורכים הצעירים". המתקנים העותומניים זכו בהצלחה מלאה ולשלטון בלתי מוגבל ברחבי האימפריה העותומנית. הרעיון של עליונות העם התורכי חגג את נצחונו, ובעיקבותיו החל תהליך נמרץ של תורכיזציה של העמים המוסלמים של האימפריה, אם בדרכי-נועם ואם בכוח-הזרוע. התנועה הלאומית הערבית, אשר קמה ועלתה לצדה של התנועה הכללית לתיקונים העותומניים, החלה מעתה להתבדל ולהטיף לאוטונומיה.

עם עלייתה של התנועה הלאומית הערבית, ועם התמוטטות הרעיון של אימפריה רב-לאומית תחת השלטון העותומני, ששרר במשך למעלה מארבע מאות שנים, פתחו העממים שבאימפריה בצעדים נמרצים להדגשת אופים הלאומי, ובמסגרת זו החלו הכורדים להתארגן כיחידה לאומית נפרדת. בד בבד גדלה במידה בולטת ההכרה הערבית העיראקית וגדלו ורבו הדיבורים על עיראק כחלק בלתי נפרד של האיחוד הפאן-ערבי. עימם גדלה ונתעצמה הלאומיות הכורדית, ועם כל צעד שנקטו העיראקים בדרך לאיחוד ערבי, כן עלה וגעש הרגש הכורדי הלאומי לקראת אוטונומיה. התפרצות רגש זו התבטאה בהתקוממויות ובמרידות שלא פסקו עד עצם היום הזה, והיא מצאה לה מנהיג טבעי בדמותו של מולא מוסטפה אל-בארזאני.

ראשית ההתגבשות של המרד הכורדי אירעה בשנת 1919, אחר תום מלחמת העולם הראשונה. הכורדים תבעו עצמאות ותביעתם הועמדה לדיון בוועידת השלום בפאריס. ואמנם, בעת חתימת „חוזה סייבר" הידוע הוחלט ע"י חבר הלאומים להקים מדינה כורדית עצמאית, כורדיסתאן. אלא שהמדינה הכורדית נשארה על גבי הנייר בלבד. באותו זמן נמצא רוב שטחה של כורדיסתאן המיועדת תחת שלטון תורכי ונקראה „וילאיית מוסול".

בשנת 1922, כאשר הכירו הבריטים, השולטים בעיראק, במדינת עיראק העצמאית, הצהירו חגיגית שהם מכירים בזכויות הכורדים לממשל עצמאי במסגרת המדינה-הממלכה החדשה.

המיעוט הכורדי הגדול — קרוב ל-20% מתוך כלל האוכלוסיה בת 9 המיליון — לא הסכין עם שילובו בתוך המדינה החדשה ורצה עצמאות מלאה. הצהרתם החגיגית של הבריטים, אשר נתנדפה ונמוגה עד תומה כעבור זמן קצר, לא סיפקה את הכורדים, ועוד באותה שנה, 1922, קמה כל אוכלוסיית ה„ליווא" (מחוז) הכורדי של סולימאניה ואחזה בנשק נגד המושלים החדשים. רק בשנת 1924 הצליחה ממשלת בגדד להטיל מרותה על מחוז זה.

בשנת 1925 המליצה ועדת הגבולות של חבר הלאומים ש„וילאיית מוסול" (ראה לעיל) יסופח לעיראק, אלא שהשפה הכורדית תוכר כשפה הרשמית, ובמידת האפשר ישמשו כורדים כפקידי המימשל בשטחים הכורדיים. הכורדים הבינו שהמלצות אלו באות להעניק להם אוטונומיה על שטחים אלה, ולאחר שאוטונומיה זו לא בוצעה הלכה למעשה פתחו ב-1927 במרד מזויין.

המאבק גבר בשנת 1930 עם חתימת ההסכם האנגלו-עיראקי שהעניק עצמאות לעיראק ועם זה לא כלל כל ערובות למיעוטים, ביניהם המיעוט הכורדי. במשך שנתיים פרצו בזו אחר זו מרידות, ששככו רק בסוף 1932. עשר שנים נמשכה שביתת הנשק. היו אלה עשר שנים רוויות זעם ומתח, ומיד לאחריהן שוב פרצו מרידות, שדוכאו ע"י הממשלה רק בשנת 1945, וזמן קצר לאחר מכן יצא בראזאני עם כמה מעוזריו לגלות בת שתים-עשרה שנה בבריה"מ.

השנים 1945 — 1958 היו שקטות יחסית. ממשלות עיראק גילו בזו אחר זו מחוות לגבי כמה מדרישות הכורדים, כגון מתן אוטונומיה תרבותית ושילוב הכורדים בתכניות השיקום והפיתוח הנרחבות שיזמו הממשלות, אולם הוסיפו לנקוט קו נוקשה לגבי דרישות הכורדים לאוטונומיה מהותית, כגון הקמת כוח משטרתי כורדי נפרד; פיקוח כורדי על בני העדות הכור-דיות; אוטונומיה בשטח החינוך, הבריאות ושירותים מקומיים; הנהגת

השפה הכורדית כלשון ראשונה בשטחים הכורדיים; הענקת חלק פרופורציונלי לחבל הכורדי האוטונומי בהכנסות המדינה מן הנפט ומן המכס. כתוצאה מיחס נוקשה זה פרץ שוב מרד, ב-14 ביולי 1958, בהשתתפותו הפעילה של המולא מוסטפה אל-בראזאני, שחזר מגלותו בבריה"מ יחד עם 700 מלוחמיו.

בשנת 1960 הוכרז על הפוגה, אולם מאז 1961 ועד 1970, בהפסקות אש קצרות, נמשך המאבק בין אנשי המולא לבין צבא עיראק.

בדצמבר 1964 החליטה ממשלת עיראק לכונן קהיליה עם מצרים, תוך התעלמות מתביעת הכורדים לברית אוטונומיה עם עיראק. בתגובה הקימו הכורדים ב-1965 פרלמנט ולשכות מס משלהם.

ביוני 1966 הגישה הממשלה העיראקית לבראזאני כמה הצעות שלום מרחיקות-לכת, שהעיקרית שבהן היתה כינון מדינה כורדית אוטונומית למחצה במסגרת מדינת עיראק העצמאית. נראה היה שהמולא נוטה לקבל את ההצעות, אלא שהללו לא הוצאו מן הכוח אל הפועל, ובשנת 1968 פרץ מאבק חריף שנמשך כל אותה שנה ועד סוף 1969.

ב-11 במרץ 1970 הכריזה ממשלת הבעת' החדשה, בראשות הגנרל אחמד חסן אל-בקר, על נכונותה להעניק לכורדים את האוטונומיה הנשאפת, לדבריה, על-ידיהם: ייצוג הולם בבית-המחוקקים ובקבינט הממשלתי, בצבא ובשירות הציבורי, בהתאם למשקלם בתוך האוכלוסיה. כצעד ראשון הוכללו חמישה כורדים בממשלה החדשה וב-1971 נעשו צעדים נוספים למימוש זכויות הכורדים, ובמרץ 1974 הוכרז רשמית על מתן אוטונומיה למיעוט הכורדי בעיראק.

על פני השטח נראה היה שהנה הגיע לקיצו המאבק הגדול העקוב מדם בין ערביי עיראק לכורדים, אלא שכל צד הבין את המונח אוטונומיה בדרכו הוא.

לפי פירושו של בראזאני, חייבת האוטונומיה לכלול חמש נקודות עיקריות, שממשלת בגדד לא התכוונה כלל ועיקר להיענות להן:

1) מחוז כרכוך, שבו נמצאות בארות הנפט העשירות ביותר של עיראק, ייכלל בחבל הכורדי האוטונומי, יחד עם בירתו, כרכוך, שהעיראקים, לטענתו, מנסים להופכה לעיר ערבית.

2) יינתן לכורדים ייצוג גדול יותר בממשלה המרכזית.

3) למחוזות הכורדיים יועניק חלק נאות בגידול ובהתפתחות.

4) לכורדים יינתן כוח החלטה והכרעה — שכמוהו כזכות וטו — לגבי המינויים החשובים יותר בממשלה המרכזית, כגון במשרדי הנפט

והפנים, וכן שיינתנו לכורדים משרות חשובות בשירות החוץ, הצבא ושירותי הבטחון.

5) יוקם מעין בית-משפט גבוה לעירעורים לשם יישוב חילוקי הדיעות בין הכורדים וממשלת בגדד.

בנוסף לכל אלה דרש בארזאני, שכל ריכוזי ומחנות הצבא העיראקי שהוקמו בחבלים הכורדיים מאז 1961 יסולקו; אך בד בבד התנגד לפירוק גדודיו הוא, שמנו כ-25,000 חיילים סדירים וכ-50,000 מתנדבים.

אות מבשר לעומד להתחולל אפשר לראות בעובדה שחיל המשלוח העיראקי, ששוגר לסוריה עם פרוץ מלחמת יום הכיפורים, הוחזר מיד לגבולות עיראק לאחר שדמשק נתנה הסכמתה להפסקת האש. כלפי חוץ אמנם הסבירה עיראק את ההחזרה הבהולה במורת-רוחה נגד צעדי הסורים, אך למעשה נדחפה ממשלת עיראק לצעד זה בגלל התסיסה בצפון המדינה, שעמדה להתלקח כל רגע למרד לקראת ההכרזה הרשמית על מתן האוטונומיה לכורדים, אוטונומיה כפי שהובנה ע"י ממשלת עיראק אך לא ע"י המולא.

ואכן, במרץ 1974, עם ההכרזה הרשמית על מתן האוטונומיה, הגיע המשבר הכורדי-עיראקי לשיאו והביא לידי קרע בשורות המנהיגות הכורדית: חלק מן המנהיגים, ובתוכם עבדללה בנו של בארזאני, קיבלו את גירסת ממשלת עיראק לגבי האוטונומיה, בעוד שבארזאני ומרבית לוחמיו נטלו שוב את הנשק בידיהם.

באפריל 1974 הצהיר סאדאת חוסיין אל-טקריטי, האיש החזק של עיראק, כי מגוי וגמור עם ממשלת עיראק להילחם בפורשים הכורדיים עד רדתם. אולם בארזאני ידע לנצל היטב את הסיכסוך העיראקי-איראני והמשיך במאבק תוך סיוע ממשלת איראן, כאשר שטחי הגבול עיראק-איראן משמשים עורף נסיגה ומקלט לחייליו.

אולם ההסכם המפתיע בין טקריטי לבין השאח האיראני, שנחתם באלג'יר בתיווכו של בומדיאן, במרץ 1975, חיסל את סיכויי הכורדים.

פרק ראשון

שקט לפני סערה

על ספסל הלימודים

1942 — השנה הרביעית למלחמת העולם השניה. בן אחת עשרה בלבד הייתי אז, ובמתרחש בשטח הפוליטי לא הבנתי הרבה; אך העירנות הרבה שגילו המבוגרים בכל המתהווה מסביב משכה את תשומת לבי, ובשקט הייתי יושב ליד אבי ודודי בשעה שהיו מאזינים לחדשות היום ברדיו. כן הייתי עד לשיחותיהם של המבוגרים, מסתכל בעיניהם, ומתוך הבעת פניהם נתחוור לי, אם במעט ואם במרובה, מהמתרחש בעולם.

היתה זו שנת המפנה במלחמה. בחזית הרוסית חודשה ההסתערות הגרמנית על אדמת בריה"מ. ערים נוספות נכבשו בידי הפולש, והמצור על סטאלינגראד נתהדק ביתר שאת. אי-השקט בעולם, שגבר והלך, נתן אותותיו גם בארץ מולדתי, עיראק.

„ומה יהיה על היהודים?" התלחשו המבוגרים... תמיד היהודים... „וכיצד ייגמר כל זה?..."

מבטיהם המהורהרים, מלאי הדאגה, של המבוגרים, לא גילו הרבה; אך לי הוברר כבר אז, שמשהו הועם מזיו העולם, אשר האיר לנו פניו לפני פרוץ המלחמה. אמנם רק ילד הייתי אז, אך זכרתי עדיין את תקופת השקט והשלווה בסביבתנו, הילת השבת והחגים, שמחת הטיולים ושפע זכרונות אחרים משחר ילדותי. עתה נתקדרו פני המבוגרים בדאגה גוברת והולכת, ניטל החיוך מפניהם, הרבו להתלחש בינם לבין עצמם, ולא תמיד התייחסו בסבלנות לסקרנותם של הילדים. ואני, הילד, הושפעתי ממצב רוחם.

1944 — השנה החמישית למלחמת העולם. ידן של בנות הברית על העליונה, הן באירופה והן באוקיינוס השקט. בכך נוכחתי לדעת גם אני, לאחר שאבי, בהצביעו על המפה, הסביר לי את מצב העניינים וסיפר לי על המהלומות המוחצות שהנחיתו בנות הברית על גרמניה ויפאן.

עם התבגרי התחלתי להתעניין בכל המתרחש סביבנו, ותשומת לבי

נמשכה אל כותרות העיתונים ואל חדשות הרדיו. עם שיפור מצב רוחו של אבי החל לתת לי הסברים נאותים יותר.

בראשית השנה הגבירו הרוסים את הסתערותם המוחצת, שלא ידעה רחם, על הפולשים הגרמנים. סטאלינגראד שוחררה מטבעת המצור, והצבא הגרמני נחלש מיום ליום. לשמע הידיעות הללו היו המבוגרים שותים „לחיים", על פני אבי היה משתפך חיוך רחב, ואמי היתה מברכת על נרות השבת ומתפללת לאלוהים שבשמיים כי יביא כליה על היטלר וצבאו, ושלא תחזור חלילה תקופת ראשיד עלי אלכיילאני... לא נמחו עדיין מזכרונגו ימי חג השבועות ביוני 1941, עת הפך הרובע היהודי בטבורה של בגדד לשדה הריגה, שוד, ביזה ואונס בידי אספסוף מתפרע, כששוטרים וחיילים חמושים מצטרפים לפורעים ועורכים יחד עימם פרעות ביהודים. ימים אלה אמנם תמו וחלפו, אך רישומם לא נשכח. ועתה עומדת אמי ליד נרות השבת בעיניים דומעות ונזכרת ודאי באותו חג השבועות, באותו קציר הדמים שניחת על היהודים כרעם ביום בהיר בעת שיצאו בבגדי חג ובאווירה של שמחה לרחובות העיר. על מה ולמה? מה היה פשעם?...

מאז חלפו שלוש שנים. ידעתי כי אמא לא תשכח את הימים ההם. אף יהודי לא ישכח, כי הפצע עדיין פתוח... ואמי עומדת ומתפללת לאבינו שבשמיים כי תסתיים כבר המלחמה וכי לא יתנכלו עוד ליהודים.

והאל האזין ושמע! כפי שאמרתי, הצבא הגרמני נחלש והלך, והפך למירמס. בולגריה נכנעה בתחילת ספטמבר. נצחון בנות הברית נראה באופק. כמה יפה היא השמש הזורחת! כמה יפה האופק שאין לו סוף! התלהבות רבה בעולם כולו. עולמו של כל אדם חופשי. עולמו של כל ילד! את שמחתי היבעתי בכתיבת שירים ועוד שירים, אשר בחלקם התפרסמו בעלון בית הספר בשפה האנגלית. כמעט ושכחתי שזו שנת הבר-מצווה שלי.

באוגוסט אותה שנה שוחררה פאריס! התרגשות בין תלמידי בתי הספר, בפרט אצלנו, בבית הספר האמריקני בבגדד הבירה. המורים דורשים חיבורים יפים. התלמידים כותבים. באותה שנה זכיתי בפרס ראשון בתהרות חיבורים בבית-הספר. נושא חיבורי: „מלחמה או שלום? עולם אחד או מאומה!" חיברתי עוד שירים ופירסמתי אותם בעלון.

לחישות בין התלמידים, העולם כולו שואף לחופש, לחירות, לניצחון. השיח עובר מנושא לנושא, והתלמידים מנהלים שיחות על חופש העמים, על מהות המלחמה, על גורלם של אנשים חפים מפשע, על גורלם של פושעים בכלל ופושעי מלחמה בפרט... ולבסוף, כמובן, על גורלו של מיעוט בארץ נוכרית, מיעוט הדורש חופש, חירות, שלטון משלו, ארץ

משלו, מיעוט הנלחם בעד קיומו החופשי! חופש? הלוא זה הדבר שבו רוצים כל העמים, לא כן?... ויכוח בא, ויכוח הולך, והנה עומד אני ולוחש באוזניהם של שניים מחברי, הטובים בחברי לכיתה: „בוודאי!... חופש ליהודים! חופש לארמנים! חופש לכורדים!" היה זה המשפט האחרון שלחשתי באוזניהם. חברים טובים היו: האחד ארמני, קאראקין סוגומוניאן, אשר כל העת דיבר ושר על ארמניה שלו; והשני כורדי, באבאן עלי באבאן — אף הוא חלם, חשב ודיבר על כורדיסתאן שלו; ואני, כן אני, ילד יהודי אשר לא שכח ולא ישכח את חג השבועות של שנת 1941, ואשר חשב בכל לבו ורקם חלום ורוד בתוך תוכו, בתוך נפשו הצעירה — כן, אני חלמתי על ארץ החופש, ארץ של חופש, ארץ ליהודים! אלא שהייתי צעיר מדי מכדי לדעת ולהבין אם ארץ זו אמריקה היא או פלשתינה.

עד עצם היום הזה אינני יודע כיצד העזתי להוציא מפי מלים אלו אשר לחשתי באוזניהם של חברי, ידידי הטובים לספסל הלימודים, ביום סגרירי זה של חודש דצמבר אותה שנה. משפט זה, אשר היה בעל משמעות רבה ונגע ללבו של כל אחד מאיתנו, עלול היה להרוס את חיי וחיי משפחתי אילו — אילו הגיע לאזני התלמידים האחרים. אותו ערב נשארנו שלושתנו האחרונים בכיתה, ממתינים שייפסק הגשם העז כדי שנוכל לנסוע הביתה, כל אחד לביתו שלו. ידעתי שאילו שמע מישהו אחר, מלבד השניים, את אשר לחשתי, היה מלשין עלי בפני התלמידים האחרים, המורים והמחנכים, ולבסוף היה הדבר מגיע לאזני המנהל ולאוזן השלטונות של בגדד דאז, והייתי צפוי לסוף מר על עמוד התליה, כסופם של מאות אחרים שנתפסו בשל אהדתם לציונות, או בשל העזתם להשמיע דברים נגד השלטון המקומי.

באחת השיחות שניהלתי באותם ימים, עם ידידי לספסל הלימודים, לחש לי באבאן עלי מלים גדולות, אשר הדן מצלצל באזני עד עצם היום הזה: „הכורדים הם עם אמיץ מאוד, עקשן, לוחם בעוז, אינו יודע פחד ולא מכיר במוות. העם הזה לא ייכנע עד אשר ישיג את מטרתו. הוא מודע שקשה הדרך לחירות, ובידיעה זו הוא ממשיך והולך, ממשיך וצועד..." כך אמר, ובכך האמין. בן חמש עשרה היה באמרו את הדברים הללו, מבוגר ממני בשנתיים, למרות שלמדנו באותה כיתה וישבנו על אותו ספסל. באבאן עלי האמין במה שאמר מכיוון שגדל בבית כזה, ונתחנך להבין את מסורת האבות.

ידיד טוב היה עלי, בזכותו יצאתי למספר טיולים בסביבתו, ראיתי כמעט את כל ארצו. בטיולים אלה, ובסיורים שערכנו יחד בהרים, על פני הנופים היפים ובמרחבי הטבע, למדתי להכיר את דרכי חייהם של בני

עמו. מספר שבועות חייתי עם משפחתו ובביתו, ומדי יום, ובכל שעה, חוויתי חוויה חדשה, נוספת, ועל חוויות אלו יסופר בספר.

ביקור ראשון בביתו של באבאן

על חשיבותו של הגורם הכורדי בארץ הנהריים, ארץ מולדתי, עמדתי לראשונה, כאמור, בתקופת לימודי, בבית הספר התיכון האמריקני, תוך מגע יומיומי עם חברי לספסל, התלמיד הכורדי היחיד, באבאן עלי לבית באבאן.

באבאן עלי לא הצטיין בלימודיו, וישב שנתיים בכל כיתה. לא הבריק במיוחד בשכלו, אך בעל שאיפות רבות היה. אנוכי עזרתי לו בהכנת שיעורי-הבית ולקראת הבחינות, והוא היה אסיר תודה לי והפך לידידי הקרוב. ניהלנו שיחות על נושאים, שהסודיות יפה להם: הוא על הבעיה הכורדית, ואני על הבעיה היהודית.

„בפגרת הקיץ תבוא להתארח בביתי", אמר לי. „תראה את החווה של אבי, תכיר את כל משפחתי, ותלמד להכיר את עמי. תראה את המרחבים. תראה את הצאן והבקר של משפחתי ואת הסוסים של אחי ג'אמאל". עלי באבאן ידע כי נפשי יוצאת לנוף ההרים, ועז היה חפצו להסב לי קורת-רוח. כאשר בישרתי לו כי הורי אינם מתנגדים שאבלה את חופשת הקיץ בביתו, היה נרגש עד לדמעות.

באבאן עלי שקד על לימודיו והתכונן במרץ לבחינות, וכמוהו כל שאר התלמידים; כי הובטח לנו שאם נצליח, נערוך טיול בערי הצפון ובהרים בלוויית המחנך, המורה לטבע, אלברט קומה. הטיול כלל ביקור בעיר ראונדוז ובחוות אביו של עלי באבאן.

ראונדוז היא עיר ראשית במחוז ערביל שבצפון, שוכנת על הר גישא ומוקפת גיאיות מוריקים. אשדות מזרימים מים לתוך אגם עמוק במרכז הגיא, ואילו נוצלו מפלי מים אלה היו הופכים לתחנות כוח שהיו מספקות חשמל לכל חלקה הצפוני של עיראק. לעיר זו שוק ססגוני, שעשה אותה לאתר תיירות. שלג ההרים משמש לקירור משקאות. הבתים הבנויים על פסגות הגבעות, ענפי הגפן המשתרעים מעל גגות הבתים, עירמות הטבק הפזורות מעל, עדרי הצאן והבקר לרוב — כל אלה הוסיפו ליפי העיר הציורית.

הערב הראשון בביתו רחב-הידיים והמרווח של באבאן הזקן, היה בשבילי חוויה עצומה. במרפסת הפתוחה, על מגשי כסף, הגישו המשרתים שפע של אורז, תפוחי-אדמה טבולים בשמן, ביצים, לבן, זיתים, צימוקים,

סירים מלאים דבש טבעי, וקפה ריחני. היין נמזג כיד המלך, ואנו, צמאים ורעבים, הרווינו את צמאונגו ביין ואת לבנו סעדנו לתיאבון. בתום הסעודה הוגשו אשכולות ענבים מתוקים. באחת הפינות ראיתי קערות מלאות מיץ עגבניות. „אנו מייבשים את זה בשמש ועושים מזה משקה עגבניות, לשמש גם לבישול...״ הסביר לי עלי.

גן עדן לפניך!

החווה של באבאן הזקן: הוריו של באבאן עלי ואחיו המבוגר, ג׳אמאל, התגוררו בקביעות בעיר סולימאניה. ג׳אמאל היה חובב סוסים, פרש ראוי לשמו, עשה רבות למען המאבק הכורדי, ואף שילם בחייו. גבר נאה היה, גבה-קומה, פניו עדינים, שפמו שחור ומטופח, והליכתו גברית ויפה. אחותם פאטימה, בת-הזקונים, יפת-תואר היתה, עיניה כחולות, שערותיה ארוכות, וצבע פניה בהיר. בתלבושתה הכפרית נראתה כרוסיה מן המעמד האריסטו-קרטי של התקופה הצארית.

שבטים רבים חיו באותו כפר. כל שבט מנה כמאתיים איש. באבאן הזקן היה גאה בשבטו, ולדבריו לא סבל זה מפילוגים פנימיים כיתר השבטים.

חוותו של באבאן היתה עשירה, העשירה בחוות, ושיגשגה תחת פיקוחו וניהולו של ג׳אמאל. השתרעה על שטח רחב-ידיים, אדמתה היתה פוריה, ושקקו בה בעלי-חיים רבים ומגוונים. זכורים לי היטב פניו של ג׳אמאל, מצחו הרחב והמקווקו, חיוכו החם, עיניו הלוהטות, ומרצו הבלתי-נדלה. במהלך השיחות, תוך כדי הסבר הכנת הלבן, היה עובר לנושא הבעיה הכורדית והמשטר בעיראק. באבאן עלי היה מפסיקו: „אחי, אל נא תבלבל לו את המוח בפוליטיקה. חברי אינו מבין בזה הרבה. מוטב שתספר לו על הסוסים שלך והסייח שלי״. אך ללא הועיל. תמיד שב ג׳אמאל וחזר לנושא שהציק לו, הניף אגרופו באוויר וקרא: „כורדי חייב להיות ראוי לשמו. אנו נילחם עד אשר נתיש את כוחו של אויבנו״. והוא התכוון למה שאמר. היתה זו הפעם האחרונה שראיתי את ג׳אמאל, רוגז ונושא את שם עמו על שפתיו. הוא נפל בשנת 1946, באחד הקרבות נגד העיראקים.

במהלך אותו ביקור בחווה הציג באבאן עלי בפני את ידידיו, ויצאנו לסיור בעיר. הערים בכורדיסתאן מספרן מועט. אחת מהן היא סולימאניה, המאוכלסת רוב כורדי ומיעוט ערבי. התפתחות הערים בכורדיסטאן תחילתה בסוף המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20, כשהתושבים החלו עוברים מחיים שבטיים בכפרים ונדדו לערים. בדרך זו התהווה מעמד בינוני. עם התפתחות

תעשיית הנפט בימי מלחמת העולם השניה נוצר מעמד פועלים, וכן שכבת אינטלגנציה דקה ביותר.

העיר סולימאניה, למעשה עיירה, בכורדיסתאן העיראקית, שימשה מקום מגוריה הקבוע של משפחת באבאן. תושביה אנשים פשוטי-עם, ושפתם איראנית מערבית. קרובי משפחה רבים היו לבני משפחת באבאן: בני-דודים, רחוקים וקרובים, מפוזרים באגני החידקל והפרת העיליים, מצפון לשפלת מסופוטמיה, וכן עד הרי אררט בצפון והרי זאגרוס במזרח. רוב שטחה של כורדיסתאן מצוי בין עיראק, תורכיה ואיראן. זו ארץ של רכסי הרים גבוהים, המשתרעים ממרומי ארמניה עד לטאורוס ומאגמי ואן בארמניה עד לפרת ולחידקל בעיראק.

בביקור חטוף זה ראינו ולמדנו הרבה. שם, בצפון הארץ ובצפון מזרחה, ישבו שבטי הכורדים ההרריים הגאים, שלא קיבלו עליהם את עול השלטון המרכזי. כורדים אלה, איראניים במוצאם הלאומי-לשוני ומוסלמים-סונים בדתם, היו מפולגים לשבטים שהתחרו בינם לבין עצמם. הרים גבוהים המתנשאים לגובה של 3,000 מטר, כפרים רבים, ירק מלוא העין — זה הנוף הזכור לי מאותם ימים.

דברים רבים למדתי מידידי באבאן עלי בביקורים הנוספים בביתו, ותמונות יפות וזכרונות יפים נחרתו עמוק בזכרוני, והבטחתי לו לשוב ולבקרו. אילולא חברי זה לספסל הלימודים לא היו מתקיימים ביקורים אלה, וספר זה לא היה נכתב. ואכן, רבות למדתי על הכורדים, אשר מעולם לא חיו כעם אחד בכורדיסתאן, אלא כשבטים מפורדים שלא באו בקשרים מדיניים.

בתום הקיץ, עם התקרב הסתיו, מתחילים השבטים לארוז את חפציהם, טוענים את כל אשר להם על הפרדות והשוורים, נוטלים עימם את הגבינות שהכינו, את בגדי העור ואת הטף, ויוצאים למסע ארוך, עם עדריהם וכליהם. יוצאים הם למקום מרוחק מהשלגים והחורף האכזר, ושם מוכרים את בגדי-העור ומחפשים להם מקום לגור בו למשך חודשי החורף הקרים.

תושבי הרים אלה, בחלקם הגדול, נוודים הם, ובנדודיהם השתקעו גם בארם-נהריים. גשמי-נדבות, והנהרות המשתפכים מהרי זאגרוס, מרווים ומפרים את המדרונים, וכאן ישבו לפנים גולי עשרת השבטים שהוגלו לכאן ע"י סרגון מלך אשור במאה השמינית לפני הספירה.

יש ביניהם נוודים למחצה, יושבי אוהלים, רועי צאן — בהרי הצפון בקיץ, ובעמקי הדרום בחורף. ויש ביניהם יושבי קבע, תושבי ערים וכפרים. במערב הגיעו הנודדים עד למרכזה של אנטוליה. בדרום עד לסוריה, במזרח עד לחבל הפרסי אזרביג'אן, ובצפון עד לקאקאז. בקאקאז, בגיא

ירוק באחד המדרונים, בנה באבאן הזקן, במשך שנים רבות, את ביתו, הקים את חוותו וגידל את משפחתו.

חוותו של באבאן נודעה ברבים באיזור זה. רחבת-ידיים ומבורכת בכל היתה. מימי לא הייתי בחווה ולא ידעתי מהי. רק בחיבורי הדמיוניים כתבתי מכל בכל על חווה, ואף ציינתי מה עדיף על מה ולמה. אך זו היתה חווייתי הראשונה: להיות באווירה כזו, לראות כבשים, עצים, לראות כה הרבה גברים עובדים את אדמתם בשיטות הפרימיטיביות, לצפות כיצד עושים את הגבינה וכיצד מייצרים את הצמר. ועוד חוויות לרוב.

בראש כל שבט עומד, בדרך כלל, איש הנושא את התואר אג'א. כנגדו, השייך אצל הכורדים הוא איש קדוש, אב דתי. עלי באבאן מנה באזני תארים נוספים, כמו האן, בר, מולא — כולם תארים של ראשי שבטים ואבות דתיים.

תכופות באים תיירים להיפגש עם ראש השבט, או ראש הכפר. הלה איש חביב הוא, נדבן, מכניס אורחים וטוב-לב. את אורחיו מקבל הוא בביתו ומושיבם באולם גדול על ספה רחבה משופעת כריות. לאחר מכן מגישים את הקפה הנודע בניחוחו, ותה ממותק בכוסיות קטנטנות. כל זה בלוויית מגשים גדושים פירות מכל המינים ודבש מכוורות החווה.

שפע של אוכל, נוף עשיר מלוא העין, שפעת מים מתוקים — ממש גן עדן לפניך!

יצאתי עם ידידי באבאן עלי הצעיר לטיול בין עצי החווה.

„אינני יודע כיצד אתאר כל זאת באזני הורי ואחי בבגדד! מה רואות עיני! איזה נוף נהדר!" הירהרתי.

כתבתי מספר שירים, זה כל הרכוש שנטלתי עימי בשובי מארץ הצפון כורדיסתאן. הנוף היה כה מקסים, שהתחלתי לצייר במפתיע, דבר אשר לא עשיתי מעודי, חוץ מאשר בשיעורי בית הספר. „ממתי אתה צייר?" שאל באבאן עלי בחיוך. „אינני יודע כיצד לבטא את יפי הנוף, במלים או בציור!" עניתי.

הכרה ראשונה עם יהודי כורדיסתאן

לידידי באבאן עלי היו חברים יהודים רבים, ובזכותו היכרתי אחדים מהם, ומפיהם שמעתי על חייהם כיהודים. בביקורי הראשון היכרתי את משפחת נאז'ם מלמד.

רבים הם ההבדלים בין יהודי עיראק לבין היהודים הכורדים, כפי שמכנים אותם. אלה האחרונים מתייחסים על עשרת השבטים, שפתם

ארמנית, והיא קרויה בפיהם „לשון תרגון". כיוון ששפתי היתה ערבית בגדדית, לא מצאנו לשון משותפת ביננו.

לאחר מלחמת העולם הראשונה, עם כניסת האנגלים לעיראק, חלה התעוררות בקרב משפחת מלמד, אשר האמינה כי הנה הגיעה שעת גאולת עם ישראל והחלה תקופת המשיח. לא עלה בידי נאו׳ם לעלות לארץ ישראל באותם ימים, והוא נשאר בכורדיסתאן, וכך פגשתיו בביקורי שם. למדתי ממנו דברים רבים בעת ביקורי בחוות באבאן. היה לו בן בגיל 10, צאלח שמו, אשר התנדב ללמד אותנו ריקודים של יהודי כורדיסתאן. באחד הימים הזמין אותנו לטקס ברית המילה של בנו בכורו. היה זה ביום השבת. „כיסא אליהו", שהובא קודם לכן מבית הכנסת, הוחזר לשם, מקושט, בתהלוכה חגיגית לטקס ברית המילה. זכות גדולה היא לשאת את „כיסא אליהו", ומצווה זו נקנית בדמים מרובים. האיש שזכה בה היה נושא את הכיסא ומרקד עימו, ובדרכו מזכה במצווה זו אנשים נוספים. כל מי שהתכבד במצווה היה יוצא בריקוד עם הכיסא, כשכל המלווים מחזיקים בו תוך כדי ריקוד.

עוד בתקופת המנדט הבריטי עלו רבים מיהודי כורדיסתאן לארץ ישראל, ומרביתם השתקעו בירושלים. אולם אך מעטים יודעים, כי לשבט היהודי המתגורר בכורדיסתאן היסטוריה של כ-3,000 שנה, ובמשך תקופה ארוכה זו ידע תמורות ומהפכות רבות.

היהודים התיישבו בכורדיסתאן כבר בתקופה קדומה, ובנימין מטודילה מספר ברשימותיו כי מצא שם למעלה ממאה קהילות, אשר חיו בעיים, בעיירות ובכפרים — רובן הגדול בכורדיסתאן העיראקית, ומיעוטן בחבלים הכורדיים של תורכיה, איראן וסוריה.

בביקורי התרשמתי מאוד מבתי הכנסת. רבים מהם, עתיקים ביותר, נתרכזו בכורדיסתאן ומסביבם שקקו חיים דתיים. בהווי הדתי והחברתי של יהודי כורדיסתאן נשתמרו שרידי מסורת יהודי בבל מתקופת התלמוד והגאונים, אולם בנוסף קלטו הם הרבה מן ההווי, הפולקלור והאמונות התפלות של סביבתם הנוצרית והכורדית-מוסלמית. בפיהם של יהודים אלה נשתמרה הלשון הארמית מעורבת במלים פרסיות, תורכיות, כורדיות, ערביות ועבריות. יודעי תורה התמעטו במרוצת הזמן, ובכל ענייני הדת נזקקו לפסקי הלכה מפי רבני בגדד, אשר, בניגוד ליהודי כורדיסתאן, היו למדנים.

סיפר לי נאו׳ם מלמד שאביו המנוח, כמוהו, היה סוחר זעיר. בשנים הראשונות, בהעדר אמצעי תחבורה וכבישי גישה בין ארץ המישור להרי כורדיסתאן, היו יהודי כורדיסתאן מנותקים מתושבי השפלה ונבדלו מיהודי

עיראק בצביונם, בתלבושתם, בהווי חייהם ובשפתם. רבים מהם היו מופקרים לשגרירות לבו של ה„אג׳א״, האדון הפיאודלי, ששיעבד אותם ללא רחמים. יהודי כורדיסתאן, הפזורים בעיירות ובכפרים על פני האיזור, היו היחידים

רמון — תורה מבית הכנסת שבבראשי, משנת תקמ״ג

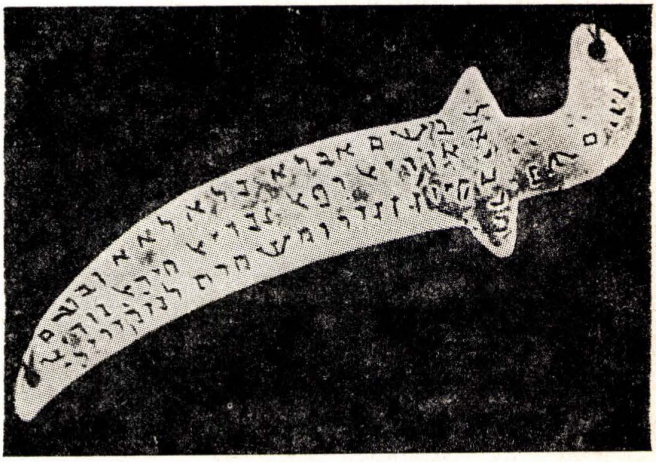
מבין כלל יהודי עיראק שעסקו בחקלאות ובמרעה צאן ובקר. סקרנותי הובילה אותי עד לשתי ערים נידחות — סנדור ותנורא — שכל תושביהן יהודים.

סנדור ותנורא

את דרכי לסנדור ותנורא עשיתי ברגל, וככל שהרחקתי לכת כן רבו המכשולים. אין דרכים סלולות, והשבילים עקלקלים ומתפתלים כנחש עקלתון. הצמחיה מועטה, ורק פה ושם ימצא ההולך עצי רימונים ותאנים להחיות את נפשו.

שוטטנו יחד עם נאזים מלמד, וכך הילכנו עד אשר היגענו לתנורא. אך לפני כן נגלה לעינינו הכפר סנדור, מוקף שטחים נרחבים המשתרעים על פני רכס הררי כורדיסתאן.

הוסבר לי כי במרחק מהלך שני ימים שוכנת העיר דייק בתוך עמק בעל אדמה פוריה. תנורא גם היא מרוחקת מהלך שני ימים ושוכנת על גבעה נישאה, מוקפת הרים גבוהים ותלולים. בעיר שתי מערות

סיפא — חרב כורדית ועליה אותיות עבריות

המחוברות יחד: האחת ריקה ומאומה אין בה, והשניה משמשת פתח לראשונה. מול פתח המערה, מן החומה למעלה, משתלשל וילון עשוי בד יקר מאוד ושזור בחוטי זהב וארגמן. באמצעו עובר מפתן פתח המערה, ועליו ציורים שונים מעשה ידי אמן, ומעליו תלויה מגורת-זכוכית עתיקת ימים שנרותיה בוערים באור התמיד.

המערה אפופה סיפורי נפלאות, ולדברי הכורדים והיהודים, בה הסתתר אליהו הנביא.

אלקוש

היגענו לעיר אלקוש. הסביבה שוממת מצמחיה ומתגוררים בה ארמנים בלבד. בתיה מרוחקים זה מזה ונראים כמגדלים המתנשאים לרגלי ההרים. משערים, שימי העיר כימי שנות קדם.

לפי המסורת הנקוטה בידי תושבי הסביבה, שוכן בעיר קברו של נחום הנביא מהעיר אלקוש. למרגלות אחד ההרים משתרעת חצר רחבת-ידיים, ובמרכזה עומד בניין גדול המכיל בתוכו אלף איש, היכל שהוכשר לבית-תפילה לעדת היהודים. כאן, לפי המסורת, שוכן קברו של נחום האלקושי.

שמונה ימים לפני חג השבועות מתקבצים בהיכל, ליד הקבר, יהודים מכל הסביבה וחוגגים את החג במשך ארבעה עשר יום. הנשים פונות אל חדר הקבר, ואילו הגברים נושאים עימם ספרי תורה ומניחים אותם בארון-הקודש שבהיכל, קוראים את נבואת נחום הנביא מתוך ספר עתיק המונח על הבמה, ולאחר מכן מקיפים שבע פעמים את הבמה תוך שירה וזימרה. בסיימם את ההקפה השביעית מופיעות הנשים, משמיעות תפילתן בערבית או בכורדית, ומקיפות את הבמה תוך מחול ושירה.

בלילה הראשון לחג השבועות מתכנסים כולם בבית התפילה המואר בכאלף מנורות, ומבלים ליל שימורים במקום, ועם שחר מתפללים שחרית ויוצאים אל ההרים חמושים בנשק וברובים כשספר התורה נישא בראש המחנה. על אחד ההרים מתפללים הם תפילת מוסף לציון מעמד הר סיני, ולאחר מכן מניפים כלי נשקם כמנהלים מלחמה, סמל למלחמה אשר תיערך בימי המשיח בין ישראל לגויים. לאחר הטקס וההילולא שבים הם בשירה ותרועה העירה.

ימים אלה ימי חג הם גם לארמנים ולבני הדתות האחרות, הנוהגים ביהודים מנהג קבלת-אורחים ומשתתפים עימם בשמחתם.

במרחק שש שעות הליכה מקבר נחום, במקום הנקרא עין-שופטא, שוכן, לפי המסורת, קברו של יחזקאל הנביא.

זאכו ויהודיה

העיר זאכו שוכנת בצפון עיראק, בקרבת הגבול עם תורכיה (15 ק"מ) וסוריה (40 ק"מ). העיר עצמה שוכנת על אי קטן, שמסביב לו זורם נהר הכבור היורד מהרי כורדיסתאן בצפון, מתפלג בסמוך לאי, מקיף אותו ומתחבר שוב מדרום. פרברי העיר נמצאים מעברו השני של הנהר ומתחברים אל העיר באמצעות שלושה גשרים. אוכלוסיית העיר מנתה בעת ביקורי כ-10,000 נפש, מהן כ-2,000 יהודים, כ-2,000 נוצרים, והיתר מוסלמים. האוכלוסיה היהודית התרכזה בעיר עצמה. בעת ביקורי עמדו בעיר שני בתי-כנסת: בית הכנסת הגדול, ובית הכנסת הקטן, שנקרא „מדרש".

אנשי הקהילה נודעו במנהג הכנסת אורחים. בחדשי ניסן-אייר נהגו לצאת לפיקניקים בשדות על פי מנהג עתיק, הקרוי בארמית „סהרנא".

כאשר בחור ובחורה רצו להינשא, נהגו הורי החתן להזמין את נכבדי העדה ויצאו עימם ועם בני המשפחה לבית הורי הכלה בטקס מיוחד שנקרא „טלבאיי". אחר משא ומתן מתוכנן מראש בדבר המוהר („ברסיל") לחצו אבי החתן ואבי הכלה ידיים, ואם החתן ענדה את התכשיט שהביאה משפחת החתן על צוואר הכלה. כעבור חודש נערך טקס האירוסין, ובמועד קבוע נערכה ברוב עם החתונה, והחגיגות נמשכו שבעה ימים.

מרבית יהודי זאכו עלו ארצה והתרכזו רובם ככולם בירושלים. כאן נפגשו עם אחיהם בני קהילות דהוק, עקרא, עמדיה, ערביל ומוסול. חלקם מתגוררים בטבריה ובחיפה.

יהודי כורדיסתאן

יהודי כורדיסתאן מצאו באותם הימים את פרנסתם בעבודות ובמשלחי-יד שונים. העיר זאכו שימשה צומת חשוב בנתיבי הסחר אל ארצות הוץ, ומשכה אליה יהודים רבים שעסקו במסחר ונהנו מרווחה כלכלית. אחרים עסקו ברוכלות או בחייטות, בסנדלרות, בהסעת עצים על רפסודות בנהר או על גבי פרדות ביבשה. קהילת דהוק, למשל, השוכנת ליד מוסול, התפרנסה בעיקר מחקלאות, וכפרים כמו סונדור, עקרא, דהוק, התקיימו על חקלאות בלבד. יהודי כורדיסתאן מצאו פרנסתם גם באומנויות שונות: אריגה, בורסקאות וכו'.

בשל התנאים הגיאוגרפיים הקשים השוררים באזורים ההרריים, היו היהודים הכורדים מפוזרים ומרוחקים ממרכזי תורה וטיפחו אמונות תפלות, וה„חכם" עסק בכתיבת לחשים ושימש כרופא-אליל. למרות ניתוקם מיהדות העולם, עזה היתה בקרב יהודי כורדיסתאן השאיפה לציון, ועליה מתמדת לארץ היתה קיימת כבר זמן רב לפני קום המדינה.

על אף הניגודים השבטיים, כמעט אחיד הוא מראם החיצוני של יהודי כורדיסתאן, וקשה למצוא שוני בין מראהו של יושב-ההר לבין חזותו של יושב-השפלה: כולם גבוהי-קומה ורחבי-גרם, צבע עורם כהה בדרך כלל, ושערותיהם שחורות. תלבושתם מיוחדת במינה: הגברים לובשים אברקיים המוחזקים בחגורת אריג צבעונית ורחבה, והנשים לובשות שמלות-בד, המגלות בחזה את הבגד התחתון ומכסות את המכנסיים הצבעוניים הארוכים. כיסוי הראש — צניף גבוה לגברים ולנשים, או סודר צבעוני משובץ. לרגליהם של ילדים קטנים אצעדת כסף כבדה בעלת מצילות, שמטרתה להודיע לאם את מקום הימצאו של הילד.

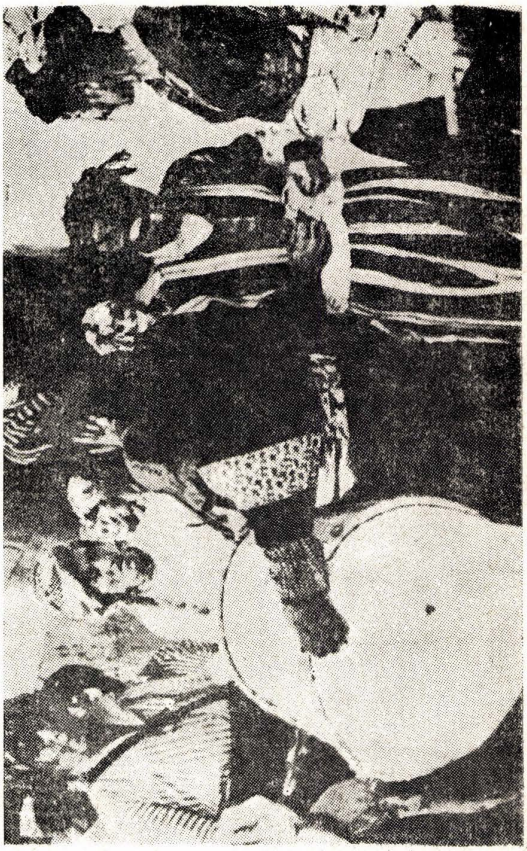
לפי מראה דירותיהם אפשר לשפוט על אורח חייהם הפשוט של יהודי כורדיסתאן. בהרים נשענו הבתים אל מדרון והיו בנויים זה מעל

יהודי מכורדיסתאן

לזה, ומגגו של האחד אפשר היה להגיע אל הבית הסמוך. היו בתים שבהם חדר אחד היה בקומה התחתונה ואחד בקומה העליונה. לרוב התגוררה כל המשפחה, לרבות בנים ובנות נשואים עם ילדיהם, בחדר גדול אחד. רהיטים כמעט לא היו בנמצא, והרצפה שימשה מקום לשינה, לבישול ולכל מלאכה. מחצלות פרושות על הרצפה שימשו לישיבה בשעת סעודה.

יהודי כורדיסתאן מעולם לא התנכרו ללאומיותם ולמסורת אבותיהם.

יהודים מכורדיסתאן בתלבושותיהם

אדוקים היו בשמירת המצוות, וחייהם הרוחניים התרכזו בבית הכנסת של הכפר, שבראשו עמד ה„חכם" המקומי, ששימש מורה הלכה, שוחט ומלמד. יהודי כורדיסתאן אנשים טובים וחרוצים הם אך נבערים, ואף ה„חכם" לא הצטיין בלמדנותו.

בראשית שנות השלושים, לאחר כינונה של ממלכה ערבית בעיראק, נוצר המגע הראשון בין יהודי כורדיסתאן לבין אחיהם יושבי השפלה. התפתחו אמצעי תחבורה ממונעים, כבישים נסללו ברכסי ההרים, ושיטור קבוע שיפר את תנאי הבטחון בדרכים שהיו מופקרות עד אז לשוד ולרצח על ידי כנופיות אשר ארבו לשיירות.

במרוצת הזמן נתרופף יחסית חוזק-ידו של המשטר הפיאודלי, ויהודים החלו להשתלב במסחר, שפרח בין צפון עיראק לדרומה, והדור החדש קיבל חינוך מודרני במוסדות ממלכתיים שהוקמו בכל עיירה ובכל כפר. בעיר הנפט כרכוך הקים הנדבן היהודי אליעזר כדורי בשביל הקהילה שני מבנים מפוארים לשכן בהם מוסדות חינוך יסודי לבנים ולבנות, ולאחרונה נפתחו בתי ספר מודרניים במוסול ובכרכוך. גורלם של יהודי כורדיסתאן, שמספרם נע בין 10,000 ל-20,000, נקשר עם גורל אחיהם היהודים בערי השפלה בעיראק, ובפרעות שנת 1941 שילמו אף הם בדמם וברכושם. שמע תקומת המדינה היהודית בארץ ישראל הגיע עד לכפרים הנידחים של יהודי כורדיסתאן. תנועת „החלוץ", אשר עליה סופר רבות בכל ערי עיראק, בעיקר בבגדד ובבצרה *, פעלה רבות בקרב הנוער הכורדי היהודי בסביבה זו והכשירה אותו לעליה.

ביקור הזוזר

את ביקורי השני אצל באבאן עלי ערכתי בלווייתי חברי רחמים, נער בגילי, בן 14½, אך גבוה וחסון היה ונראה מבוגר מכפי גילו. הוריו היו עניים, והורי מימנו את הוצאות הטיול גם בעבורו. הטיול היה לו לעזר רב ברבות הימים, כאשר עשה את דרכו הבלתי-ליגלית למדינת ישראל.

יצאנו, רחמים ואני, לטייל ברכבת השעה 7 היוצאת מבגדד למוסול. באבאן עלי, אשר ידע על בואנו, המתין לנו בתחנת הרכבת והסיע אותנו היישר לבית אביו.

העיר מוסול שוכנת ליד נינוה הקדומה, ורשמיה ניכרים בסביבות העיר עד היום. אגב טיול היגך רואה חורבות ארמונות ובניינים עתיקים

---

* ראה „מבבל במחתרת" מאת אמיל מורד, הוצאת עם עובד 1972.

בנויים אבן וסלעי-ענק מרהיבי-עין. הינך עובר ליד מערות נפלאות ובתים חצובים בצור וחלמיש, אשר לפי המסופר שימשו בעבר ממגורות דגן. טורים של עמודי אבן נמשכים לאורך נהר החידקל, ויש אומרים כי אלה היו שערי העיר נינוה. במרכז נינוה העתיקה, מרחק הליכה של שעה מהעיר מוסול, עומד קבר אשר לפי סיפורי התושבים הוא של יונה הנביא. הערבים מספרים כי אחת לשנה עולה בשדה הסמוך צמח עץ הקיקיון הנודע, אשר שימש ליונה לצל.

העיר מוסול מוקפת הרים משני עבריה, בעבר השלישי עובר החידקל, וגדתו סוגרת על עברה הרביעי של העיר. בסביבה מעיינות רבים, המדיפים ריח גפרית. החום רב, ואף המים חמים, וטובים לשתיה רק לאחר אצירתם בבורות או כלים. תושבי העיר הם תוגרמים, יהודים וארמנים. התוגרמים והיהודים דומים בלבושם, וחובשים מצנפות אדומות. הנשים לובשות מעילים ארוכים ומתקשטות בתכשיטי זהב וכסף ופנינים לרוב. הן עודות נזמים לאזניהן וטבעות לאפיהן, ובצאתן לרחוב מכסות פניהן בצעיף.

שעות רבות בילינו בחברת באבאן עלי ובני-משפחתו, ושמענו מפי הזקן סיפורים על הכורדים ועל מוצאם, על עברם ועתידם. הזקן היה גאה מאוד בעמו וגילה בקיאות רבה בקורותיו. את הידע קנה מפי סבו, בן ה-109, שהיה אז עדיין בחיים.

במשך שעות ישב באבאן הזקן וסיפר לנו על עצמו ועל משפחתו, ודבריו נשמעו כאגדות מסיפורי אלף לילה ולילה. בניו ג'אמאל ועלי ובתו פאטימה היו כל אושרו, ומעל לכל האמין באישיותו הדגולה של המולא מוסטפה אל-בארזאני.

הזקן שאף עשן מנרגילתו (את הטבק גידל באדמתו שלו) וסיפר. „אין לדעת בדיוק את מוצאם של הכורדים", אמר. „אנחנו ממוצא ארי, אולי מהעם הגותי, או הקורתי. במאה ה-11 באו הסלג'וקים וכבשו את אדמותינו, ובמאה ה-13 עד המאה ה-15 חיינו תחת שלטון המונגולים. במרוצת השנים התמזגנו עם התורכים, הארמנים, הסימיטים והאיראנים, ובמאה ה-17 באו הערבים והפכו אותנו למוסלמים, ורק מאוחר יותר נפתח דף חדש בחיינו. כמחצית אנשינו נוודים הם, או נודדים למחצה. אהבת הכורדי את ארצו היא סיפור בפני עצמו. עם אוהבי חירות הם הכורדים, אמיצים וגאים..." וכך זרמו הסיפורים ללא הפוגה.

באבאן גאה היה מאוד בעמו ובבני-ביתו, וסיפר על הפרשים והסוסים והחיות בחוותו כעל גיבורים מסרטי המערב הפרוע. דבר אחד חסר לו: „חירות!" עלי ופטימה ובכורו ג'אמאל רגילים היו לראותו נרגש בדברו על ארצו ועמו. גם הוא שאף לראות שלטון כורדי בכורדיסתאן, ונכסף

לכך ששאיפתו זו תתקיים עוד בחייו. שני בניו היו לו כשתי עיניו, הוא אהב אותם ורצה לראותם לוחמים אמיצים, צועדים בגאון על אדמתם, סרים למרותו של שליט כורדי בלבד, עצם מעצמם ובשר מבשרם.

באותו לילה נדדה עלי שנתי, חשבתי רבות על העם הזה, וכל העת עמדו לנגד עיני פניו המשולהבים של באבאן עלי הזקן. אמרתי לעצמי כי אנצור את דבריו בלבי אם יתגשם אי-פעם חלומו.

למחרת היום ערכנו טיולים בסביבה.

מיד עם צאתנו לרחבי כורדיסתאן הופתענו מהשינוי המהותי המדהים אשר חל בנוף, במזג-האוויר, בהווי החיים של האנשים ובלבושם המשונה. התקבל אצלך הרושם שיצאת מתחומה של עיראק ועברת לארץ אחרת לגמרי ולעם אחר, ללשון מדוברת שונה וכו'. בסביבת סולימאניה, במרחק-מה משדות הנפט של מוסול, כרכוך, או ליד ליווא ערביל, השטח כמעט כולו הררי, אך ניתן לעיבוד חקלאי משופר תודות לשפע המים. התרבות לא חדרה לכאן, והיה עלי להסתגל לתנאים הפרימיטיביים. באבאן עלי הכין אותי למעשה לכך, וכלל לא התבייש בעובדה זו. להיפך, כל העת דיבר על הנוף היפה, על הריקודים, על הווי החיים, על כל אותם הדברים המקסימים והנפלאים אשר גדל במחיצתם. ברוב התלהבותי כתבתי שיר, ובתחילת שנת הלימודים פירסמתיו בעלון בית-הספר. באבאן עלי היה גאה בי ובארצו.

בהרי כורדיסתאן הגבוהים מצויים יערות של אלוני-התולע, במקומות אשר השלג מכסה אותם במשך חודשים רבים בשנה. אלון-התולע מצטיין בשפע צורות עפציו, הנוצרים בקצות ענפיו או על גבי עליו. העפצים הם התפיחות של רקמות צמחים הנגרמות על-ידי חרקים המתפתחים בתוך הרקמה הנפגעת. הם מכילים חומר בורסי רב, ומכאן הביקוש הרב להם. לכל מין של עפצים שם מיוחד, הידוע לסוחרים ולאספנים.

„תאר לעצמך", אמר לי ידידי באחד הימים, כאשר יצאנו לטייל בין עצי התפוח בשדה הסמוך לחוות אביו. „תאר לך, כשבחורף מתחיל הקור, המגיע לפעמים עד 20 מעלות מתחת לאפס. כמה יפה השלג, כאשר הוא יורד ומכסה את כל ההרים!"

„קשה לחיות בקור כזה", אמרתי.

„אתה צודק", השיב. „אך עם בוא האביב והקיץ הכל נהיה כה יפה ומרהיב-עין, בפרט בתקופת הביניים כאשר השלגים על פסגות ההרים טרם הפשירו. בתחילת הקיץ, כשהשלג נמס, יכול אתה לראות אלפי בריכות ומרעה, ושוב מתחילים החיים לפרוח כאן".

התחיל לספר לי על בתי הנופש בשקלאוה, חאג'-עומראן, סירסאנד

וסולף בצפון. „אני אראה לך פעם את כל המקומות האלה. מעל לכל, רוצה אני שתראה את סאלאח א-דין", אמר. „גלך שניגו לשם, ואני אראה לך את אוצרות ארצי", הבטיח.

ניסיתי להבינו. לבו אמר שירה. הוא שר למשהו שהאמין בו, וכמוהו אחיו הגדול, ואביו ודודו בעיר הבירה בגדד, וכל שבטו, וכל הכורדים בכללם.

באותן שנים שאפתי גם אני לבית, בית לאומי, למשפחתי ולכלל היהודים. אך מדינת ישראל טרם קמה אז, וחינוך ציוני ממשי חסר לי, לכן היו חלומי ושאיפתי להצטיין בבית-הספר האמריקאי בבגדד ולקבל מילגה להשתלמות באמריקה. עמלתי קשות להגשמת המטרה הזו. תכניותי נשתבשו. אולם נתפציתי בכך שזכיתי לעלות למדינת ישראל.

חיי חברה

כעבור שנה, באביב, לבקשת ידידי עלי באבאן, יצאנו שוב, רחמים ואני, לטייל ולנפוש בצפון. גם הפעם ביוזמתו של נאזים מלמד, שהזמיננו לחגיגת האירוסין של בתו. נטלנו עימנו מתנות מבגדד, הבירה המודרנית, אשר בה ניתן היה לרכוש מכשירים כמו בערי אירופה, כגון רדיו המופעל ע"י סוללות (טרנזיסטור), שעון אוטומטי, מכונת גילוח חשמלית, יעוד כהנה וכהנה, ויצאנו לצפון.

התכוננו לבילוי נעים בשבוע של הסהראני, זהו חג האביב הדומה למימונה, חג עממי הנחוג כפיקניק בחיק הטבע. הטיול נמשך שלושה שבועות, ורשמיו זכורים לי היטב עד היום.

תקופת הגשמים התקרבה אז לקיצה, הקור העז בהרי כורדיסתאן שכך קמעה, השלגים החלו להפשיר, והעדה הכורדית שבה והתעוררה לחיים חדשים, בדומה לאותו צמח המסתתר מפני הקור בקרקע ואוגר כוח לקראת העונה החמה. האנשים, שנסתגרו עד כה בבתיהם וסבלו מפיח התנורים, החלו חשים חדוות חיים פנימית למראה גגותיהם הפורחים.

בכורדיסתאן נהגו לבנות בתים עשויים טיט מעורב בעפר ותבן. כגג שימשו קורות עצי ארזים, שזורים שתי וערב בענפים עבים, כשעליהם שטוחה שכבת עפר. שכבת העפר טוייחה בטיט שנלוש מעפר וקש דק, והטיח סוייד כדי למנוע חדירת מים לתוך הבית בימי הגשמים. עם בוא האביב העלה הגג דשא ופרחי-פרא למיניהם. התושבים היו עולים אז לגגות לשאוף אוויר צח ונערך האירוע החגיגי המרכזי, הוא הסהראני. ההכנות לקראת שבוע החגיגות כללו הזמנת נגנים הקרויים מטורבאייה,

עזרה לעניים, הכנת מצרכי מזון חיוניים, מלבושים, ומאהלים המכונים צ׳אדיריה. טקסי האירוסין, אשר איפיינו את שבוע הסהראני, פתחו את לבותיהן של הנשים להשאיל אשה לרעותה תכשיטים ובגדי משי למיניהם. בשבוע הסהראני נערכו רוב השמחות והאירוסין, והעדה כולה נטלה חלק בשמחות הטבע המתחדש.

לאחד מבני דודו של באבאן היתה מכונית, ישנה אמנם, אך היא שירתה אותנו יפה במשך כל חופשת הקיץ של אותה שנה, 1945.

בטיול זה למדנו, רחמים ואני, דברים רבים אודות הכורדים, ואף למדנו לדהור על סוסים כבני כורדים כפריים. שלחתי מספר תמונות הביתה בצירוף מכתב אישי כתוב בידי ידידנו באבאן עלי, המאשר שהכל כשורה, שאני מתנהג יפה, ושהוא מבטיח להיות אורחי בעיר הסואנת והמודרנית, עיר האורות בגדד, שאינה דומה מכל וכל לערי הצפון הרחוק. אף רחמים כתב הביתה והודיע ברורות להורי שהוא מלווה אותי בכל טיול, ושאני שומע בקולו כבקול אח גדול. את מכתבו סיים במלים: „אל דאגה! בנכם אמיל הוא בעל סקרנות ללא גבול. לא ירחק היום, וכל אשר הוא רואה ושומע יהיה רשום בספר זכרונותיו!״

רשמתי את חוויותי מהטיול, ורישומים אלה בחלקם משמשים חומר לספר זה. באותן מחברות שכתבתי אז קורא אני את רשמי הילדותיים:

„הנוף מרהיב ביופיו. קשה לתאר. מזג-האוויר נפלא. הכורדים באמת עם פרימיטיבי מאוד. מקומה של האשה רק בבית, ואסור לה להופיע בין גברים או באסיפות של הגברים. היא מגדלת את ילדיה, עובדת קשה במשק הבית, בחצר, ועוזרת בעבודות חקלאות... הכורדים הם מוסלמים המאמינים אמונה שלמה באלוהים, אנשים טובים, אך עיקשים, פשוטים ולא פיקחים ביותר, מכניסי אורחים כמנהג הערבים ומושפעים מסיפורי ,חאתם-אל-טאי׳ הידוע באירוחו ואהבתו לאורחים.-.. אנשים אוהבי יושר וצדק, חיים בשלום עם היהודים ובני המיעוט האחרים כמו האשורים והארמנים. .״

הללו הם רשמים בודדים בלבד מתוך אחת המחברות, שכתבתי באותם ימים.

הגיעה העת לפנות לבית נאו׳ם מלמד, להשתתף בשמחת האירוסין של בתו חביבה, העומדת להיערך בעיירה השוכנת מספר קילומטרים מן העיר עקרא.

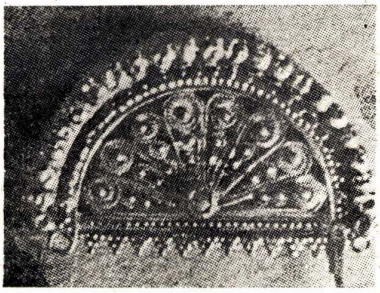
העיר עקרא שוכנת במדרון תלול של הר קלעה, שהוא אתר היסטורי. העיר מוקפת הרים גבוהים משלושת עבריה — צפון, מזרח ומערב — ועברה הדרומי הוא שטח מישורי. משני עברי העיר זורמים נחלים היוצאים

ממעיינות אשר בהרים. מן העיר נשקף נוף מרהיב-עין, והיא עצמה סמל השלווה והשקט ומהווה מוקד משיכה לתיירות. בסביבותיה המון שדות זרועים ושפע עצי זית ושקדים ואילנות גושאי-פרי אחרים, רבים מהם בבעלות היהודים תושבי המקום. בלב השדות, במהלך חצי שעה מן העיר, עומד בית-תפילה עתיק ולידו מקווה-מים המשמש מקום רחצה לנשים. מדי יום, לפני תפילת מנחה, יוצאים יהודי המקום אל הנהר, הזורם בקרבת מקום, לסעוד יחד ולהתפלל. העיר מחולקת לשניים — החלק האחד משמש לקיט בקיץ ולמגורים בחורף, ובחלקו השני מרוכזים מוסדות הממשלה והציבור, וכן מרכז מסחרי גדול.

העיר היפה משכה את תשומת-לבי מאוד, וחבל היה לי לעזוב, אך חגיגת האירוסין חיכתה לנו ויצאנו לדרכנו.

היגענו לעיירה, אל החגיגה. סעודה גדולה חיכתה לנו, וטקס בלתי-רגיל שהשתתפו בו גברים ונשים. בעוד שהגברים איתנים ומוצקים, גבוהי-קומה ובעלי יכולת גופנית בולטת לעין, הנשים עדינות, בעלות עיניים כחולות בחלקן וצבע פנים בהיר.

בתחילת הסעודה השמיעו הנשים קול סילסול צורם מלווה מילמולים בקצה הלשון. הוברר לי כי סילסול זה בא להבריח את הרוחות הרעות,

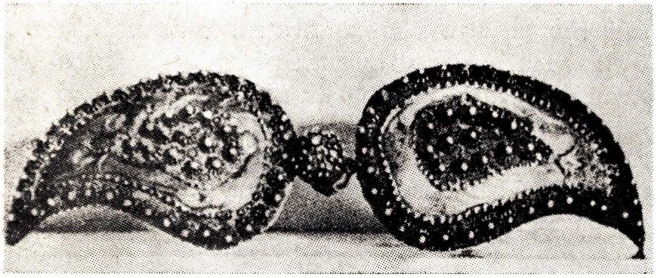

מרואדא — עגיל

אמונה תפלה הרווחת אצל היהודים האלה במיוחד. בזמן החגיגה לא חסרו ריקודים, קפיצות אל הגובה וכד'.

מבין המוזמנים היו כמה חברים מוסלמים כורדים מידידיו של בעל השמחה, ארוסה של חביבה. גברים בעלי קומה ושרירים אלה רקדו את ה„דאבקה" הידועה, ריקודם הלאומי, כשהם לבושים בגדים ססגוניים, מרהיבים

בשלל צבעיהם, המיוחדים לריקוד זה — מכנסיים רחבים, ומצנפת — וכך רקדו עד בלי סוף. האדמה רעדה מתחתיהם והאווירה היתה רוויה שמחה וריקודים, ושירים שנשמעו כמיוחדים בשל הסיליסול המיוחד שנתלווה אליהם. כולם נראו כשיכורים ולא מיין.

„כמר דותבק", אבזם מרוקע פעמיים

הריקודים הכורדיים הועברו גם לכאן בישראל, והם מרוקדים בדביקות ובהתלהבות בכל שמחה מסורתית בקרב העדה. הללו הם ריקודים המבוצעים בקבוצה בשורה חצי מעגלית או בשתי קבוצות מקבילות, או בארבע שורות בצורת ריבוע. אולם הצורה הראשונה היא הנפוצה ביותר. הריקוד מלווה שירה דביקה במיקצב קבוע החוזר על עצמו ללא הרף ומזכיר מבחינה זו את ה„הורה" שלנו. בכל ריקוד תמצא לרוב כמה גברים בודדים, המתבלטים מבין כולם, המנחים את הריקוד והקצב וסוחפים אחריהם את כל שאר הרוקדים.

מחולות החתונה הראשונים מתחילים אצל יהודי כורדיסתאן במוצאי השבת שלאחר הסכם הנישואין בין משפחות המחותנים. מסיבה זו נקראת בשמות שונים בין הקהילות השונות של יהודי כורדיסתאן, ותוכנה כל-כולה משתה ריקודים בבית החתן ובבית הכלה. הם נקראים „חיגא", שפירושו בכורדית — ריקוד.

למחרת, כפי הנוהג, חזינו בטקס ה„סיניי", מלה שפירושה „קערה", בגלל העברת המאכלים על גבי קערה מבית החתן לבית הכלה. כאשר היגענו, כבר התאספו הנשים מצד החתן והכלה בבית חביבה לשם הכנת התבשילים. את התבשיל שמו על „קערה" גדולה, ושני צעירים צעדו עימה בתהלוכה עליזה, כשהאחד מוביל על ראשו את הקערה עצמה, והשני את מתנות הלבוש והתכשיטים. בהגיע התהלוכה לבית הכלה, קמו האורחים

והגישו את המתנות לאמה של חביבה. רחמים ואני אף אנו הגשנו את מתנותינו, והמסובים יצאו בריקוד ה„חיגא". כאן הבחנתי בריקוד שלא ראיתי מימי ולא שמעתי עליו. אמותיהם של החתן והכלה הניחו על גביהן אוכפי חמורים ובידיהן נתנו תרוודים שנופפו בהן כבחרבות, וכך רקדו לפני המסובים. עד היום אינני יודע בדיוק מה משמעות ריקוד זה, אך דומני שתהלוכות-כלולות אלה, המלוות ריקודים. הן מסורת עתיקה בטקסי החתונה בקרב יהודי כורדיסתאן. מאוחר יותר למדתי לדעת על קיומם של ריקודים נוספים שונים: ה„בירסא", ה„דואקא", ה„דיראנגאר" ועוד.

עד היום הזה זכורים בלבי אותם ערבים יפים שבילינו בכפרים, בערים ועל פני הנוף, והאווירה הכורדית המקסימה. „אתה יכול לכתוב ספר", אמר לי רחמים לא פעם. והוא צדק. אלא שלא ידע אם ומתי אכתוב, ואף אני לא ידעתי.

לשמחתם של האורחים, שתינו עימם מעט „עראק" ויין „אלובאלו" העשוי דובדבנים, וההילולא גמשכה, כשהגברים רוקדים בקפיצות ובסיבובים, הנשים שרות, והלילה ארוך.

נאמר לנו שבכך לא נסתיימה עדיין החגיגה, ושעוד נוזמן לטקס נוסף. ואכן, הוזמנו. היה זה טקס „שבת ההיכרות", שם חזינו ב„ריקוד המטפחות". אם החתן ואם הכלה רקדו שוב עם אוכפי החמורים על הגב ותרווד ביד. אף זהו טקס המתקיים בשבת שלפני החתונה, היא „שבת ההודעה", בעוד הגברים שוהים בבית הכנסת.

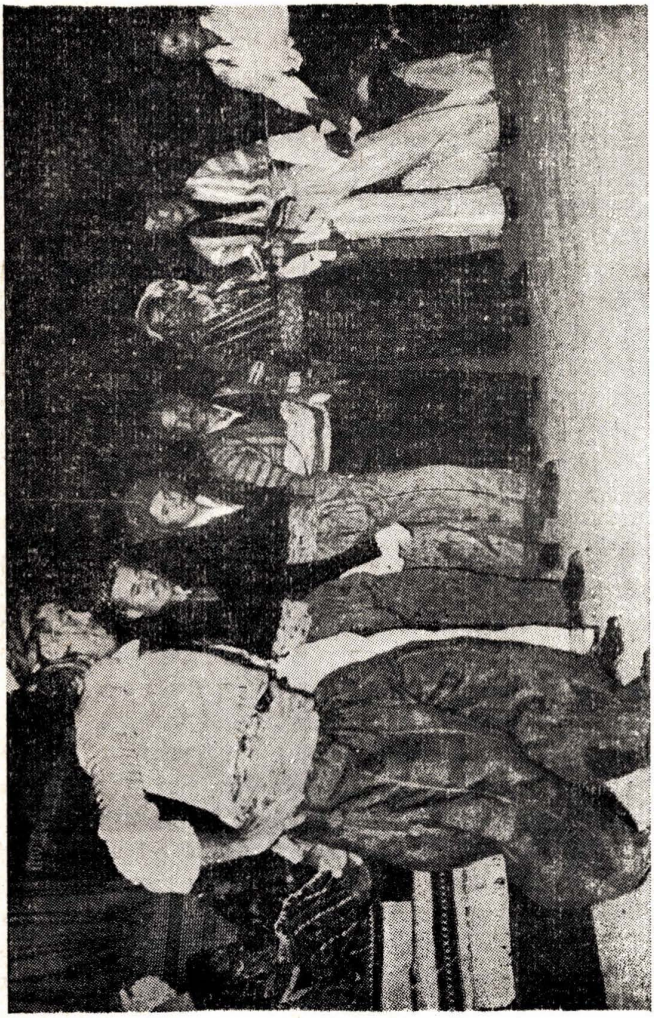
כאשר שבו הגברים מן התפילה, התכנסו בבית הכלה ויצאו בריקוד ה„בירסא".

טקסי האירוסין והחתונה בקרב יהודי כורדיסתאן כה רבים, שאדם אחד אינו מסוגל להיות נוכח בכולם. בין הטקסים — צביעת הכלה והחתן בצבע ה„חינא".

טקס אחר הוא טבילת החתן. הוא נערך בחיק הטבע, על שפת הנהר, כשהחתן מובל לטבילתו ברוב חגיגיות. בקצה התהלוכה צועדים הילדים, הנושאים על ראשיהם את בגדי החתן, אותם ילבש לאחר הטבילה. בהגיע הילדים אל שפת הנהר יוצאים הכל סביבם בריקוד ה„בירסא" — תחילה הנשים ואחריהן הגברים. בדרך חזרה, לאחר הטבילה ולבישת הבגדים על ידי החתן, מלווים אותו שניים מנכבדי העדה, כשלפניהם ומאחוריהם רוקדים הגברים והנשים את ריקוד ה„דיראנגיא".

אחד המנהגים המלווים את טקסי החתונה בקרב יהודי כורדיסתאן הוא ה„טוויה", הנהוג בעיר זאכו. כאשר החתן עושה דרכו ברחובות העיר אל

בית הכלה מתמלאים הגגות בני אדם, והנשים פותחות בטוויה ובתפירה, ומיד לאחר מכן נשמע קולו של הכרוז הצועד בראש התהלוכה: „בתהתת-אתא צ'וכה לעאזל צ'וכה לא כאית'!" („נשים, אף אחת לא תטווה, אף

לחקת מחול של בני העדה

אחת לא תתפור!"). לשמע הקריאה מפסיקות הנשים מיד את טווייתן או תפירתן. מנהג זה נפוץ גם בקרב העדות הלא-יהודיות בכורדיסתאן. מקורו של המנהג באמונה, שהטוויה או התפירה מסמלת את קשירת אבר-המין של החתן.

באחד מטיולי חזיתי בתהלוכה כזו אל בית הכלה, כשהצעירים רוקדים ובידיהם חרבות ומגינים והזקנים עם אלות ומקלות, כל זאת תוך פראות יתירה.

נפרדנו בהתרגשות מהכלה, מבני-משפחתה ומהעדה, ובדרכנו חזרה עברנו שוב על פני העיר עקרא היפה. סיירנו שם ברובע היהודי ושוחחנו עם המשפחות, המתפרנסות ממסחר, מאריגת בגדים, מחייטות ומצורפות.

בהקשר זה נזכר אני באחד מביקורי בסביבה, על גדות הנהר רחב-הידיים הזורם למטה, „כוואכתאיא", המשתרע על פני שטח של ארבעים דונם. ישבנו ליד המנגנים, אשר הנעימו את הזמן בלחניהם ושילהבו את העדה לפרוץ במעגלי מחול. שמחה ואהבה אפפו את הכל. עם בוא הערב הודלקו מדורות, ועליהן נשפתו קדירות גדושות מאכלים אשר ריחם נישא למרחוק. כל משפחה וטעמה. העדה כולה התגודדה קבוצות קבוצות מסביב למדורות, כשהגברים משיקים כוסות מלאות עראק ריחני המכונה „זחלאווי", או יין ישן תוסס מעשה ידי נשיהם. כל לסת קוססת, וכל לשון לועסת מאכלי תאווה: עופות צלויים, בשר כבש, ביצים, פטריות, ופירות העונה. החגיגות נמשכו עד השעות הקטנות של הלילה. על מחנה היהודים הופקדו שומרים מקרב העדה, שנסתייעו בשוטרים מזויינים ובמוסלמים שנשלחו בפקודת האג'אים, שליטי הכפרים, כדי להגן על היהודים מפני שודדים. עם עלות השחר התעוררו האנשים לקול רינתם של המנגנים ב„דולא וזירנא", שפצחו קולם בשירי-בוקר אביביים הקרויים „סר-צובאה".

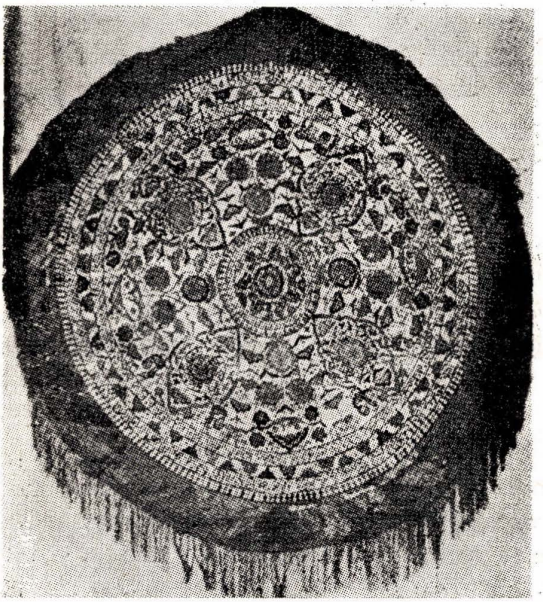
באחד הימים היכרנו את סלימה, נערה כורדית ממשפחת באבאן עלי. בת ארבע עשרה היתה או, יפיפיה, בעלת עיניים כחולות, גבות שחורות ושער בלונדיני, ראינו אותה לראשונה כשהיא רוקדת באחד הנשפים בכפר. „רחמים, הן יפות, חמות-מזג, אבל...", אמרתי, ולא יספתי. רחמים הבין אותי בוודאי. ידעתי שהוא מאוהב בה, אך נבון היה ודיכא אהבתו מבעוד מועד. כעבור שנים רבות, כששוחחנו על נערות יפות, הזכיר תוך חיוך מסויים, כשברק מיוחד עולה בעיניו, את סלימה בת הארבע עשרה. ברבות הימים נודע לנו שסלימה נישאה כעבור שנתיים, בגיל שש עשרה.

בעת אותו ביקור נזדמן לי להסתובב ברובע היהודי בזאכו אשר במחוז מוסול וללמוד הרבה על חיי היהודים שם ועל אמונותיהם התפלות. הרובע

הזה נקרא בכורדית „מחלת אחיא". ליהודים היה שוק משלהם, שנקרא בשם „שוק היהודים". כשלוש מאות משפחות התפרנסו ממסחר, ורוכלים רבים יצאו מבתיהם בתחילת השבוע וחזרו בסופו. סכנות רבות נשקפו להם בנדודיהם, ונאמר עליהם: „הרוכלים של זאכו אינם מתים בבתיהם. הם מתים מיתה טבעית או מיתה חטופה בדרך".

היכרנו רוכל יהודי אחד בשם באבא מיכא, כבן שישים. כל ימיו חי בזאכו, ובבגדד לא ביקר מעולם. הלבוש שלנו, דיבורנו, היו כה שונים בעיניו, שלא יכול להאמין, בשום פנים ואופן, כי יהודים אנו. משקראתי באזניו את הפסוק „שמע ישראל" במיבטא השגור בפי, גם אז סירב להאמין, באומרו כי בקושי הוא מבין את הערבית שלנו. בסופו של דבר הצלחנו להוכיח לו שיהודים אנו, והוא הזמין אותנו לביתו. „בוא נלך!" אמר רחמים, והלכנו.

באבאן עלי המתין לנו בפינת הסימטה. נכנסנו לביתו של הרוכל, ועל פי הזמנתו התיישבנו על הרצפה, יחד עם כל בני-המשפחה, לסעוד. אשתו מילמלה משהו, ובני-המשפחה האחרים צחקו. קשה היה לנו להבין לפשר

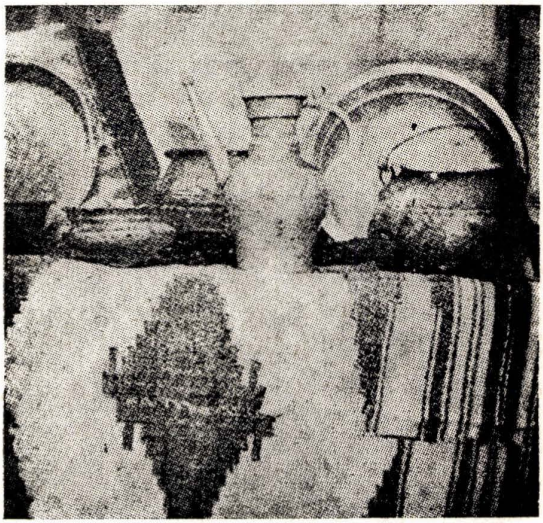

מפה של קערת-סדר מאל פסח מצרנה

הצחוק, ומארחנו נראה רוגז והוכיח את אשתו בזעם. „אשה, סתם עושה רוח", אמר הרוכל, „לאשה אין הרבה שכל בראש! מתווכחת על לא כלום!" לא חבט בה, אם כי בכורדיסתאן, במקרים של חילוקי-דיעות בין בני הזוג, נוהג הבעל להרים יד על אשתו. המקום שבו התרחש האירוע היה רובע לא מרוחק מבגדד, אך מבחינת המנטאליות היה המרחק רב.

ביקורנו בבית הרוכל היה בבחינת חוויה בלתי-רגילה, ולאחר שטעמנו מעט אורז עם חומוס נפרדנו, מלווים אלפי תודות וברכות.

משם נטל אותנו באבאן עלי לסיור בבניין „מדרש תלמוד-תורה", בן ארבע כיתות, במוסול, אשר נבנה בשנת 1900. עד אז לא ידענו על קיומו של בית-מדרש זה.

כלי-מטבח ושטיח מסינה

באבאן עלי סיפר לנו שמורי אגאבאבא, אחיו של אותו רוכל שהיכרנו, עסק בהובלת סחורות ליישובי ההרים ולמישור. היה מוביל קורות עצים שהובאו בעגלות עד לחידקל, ומכאן הושטו בנהר עד למוסול, כשהן קשורות לרפסודות. מורי אגאבאבא היה ידוע בזאכו כגיבור הסביבה. ג'אמאל, אחיו של באבאן עלי, הכירו היטב, כיוון שהיו חברים ובילדותם שיחקו יחד. ג'אמאל הירבה לצאת לעבודות חוץ, והיו לו חברים משלו.

„במה היתה גבורתו של מורי ?" שאלתי.

„הוא שליט ורודה בביתו", אמר עלי, „ואשתו למדה להכיר את נחת-זרועו. מסכנה אשה זו. כל עבודות-הבית הקשות מוטלות עליה. היא המביאה את המים ממרחקים, טוחנת את הדגן, אופה את הלחם, אורגת, צובעת ותופרת את בגדי המשפחה כולה, וכן את הבגדים הנמכרים בשוקי הכורדים המוסלמים. ומלבדה יש למורי אגאבאבא עוד אשה..."

באבאן עלי סיפר על שתי נשותיו של מורי ועל מר-גורלה של אשתו הראשונה, שמרירותה מתבטאת מפעם לפעם בהשמעת קללות נמרצות ובהנחתת מכות על ילדיה ושכניה.

מפי ידידי באבאן עלי, ומפי רבים אחרים, למדתי על יהודים הקושרים לגופם קמיעות למניעת עין הרע, על צביעת השערות והידיים ב„חינה", דבר הנהוג בחתונות ובשמחות משפחתיות שונות, ועל אמצעים מאגיים אחרים. הטיפול בתחלואים שונים אינו בא לשם ריפוי, אלא לביעור הרוחות הרעות. לריפוי מחלות הם רוקחים סמים מעשבים שונים, ובמקרים של מחלות נפש מגרשים את הדיבוק בטקס חגיגי ובלחשים. במקרה של לידה קשה, הסביר לנו אחד היהודים, שוחטים תרנגול ומתיזים את דמו על מיטת היולדת, או מניחים את מפתח בית הכנסת או רימוני ספר התורה על המיטה. חשיבות מייחסים ללידת בנים זכרים בלבד, ובהזדמנות זו מקיימים טקס בבית הכנסת ועורכים סעודה חגיגית. עריסת התינוק נתלית על תקרה, ובשעת ההנקה כורעת האם לצדיה על ברכיה. את התינוק נושאת האם כשהוא קשור על גבה ועטוף במטפחת. גם התספורת הראשונה מלווה טקס חגיגי, תוך השלכת השערות לאש.

בתי-הכנסת בקהילות כורדיסתאן היוו את מוסדותיה העיקריים של הקהילה ואת מרכז חיי הרוח שלה. בראש הקהילה עמד „חכם באשי", ששימש גם כחזן, כשוחט וכמוהל, ואף לימד תורה לילדים. הוא, שימש גם כנציג הקהילה בפני השלטונות.

חזרה הביתה

תקופת ביקורנו בכורדיסתאן הגיעה לקיצה, ועימה הגיעה לסיומה חופשת הקיץ והתקרבה שנת הלימודים החדשה. לא אגזים אם אומר, שהיה זה ביקורי הגדול ביותר בערי הצפון, וגם האחרון. באבאן עלי הציע שנחזור דרך מספר מקומות אחרים וערים אחרות שטרם ראינו, כדי להכירם מקרוב. רחמים, כמובן, קפץ בהתלהבות רבה על הרעיון, וכך יצאנו, רחמים ואני, באבאן עלי ושניים מבני-דודו, ועוד שני גברים מבוגרים מעובדי הכפר, אשר באבאן הזקן מינה אותם להשגיח עלינו וללוותנו, בדרכנו לבגדד.

התרשמתי מאוד מהמסע בחזרה, ורחמים אף הכין בעבורי מראש מספר מחברות — "עבור הזכרונות שלך", אמר. עברנו דרך ערביל, היא ארבילה המוזכרת בכיבושיו של אלכסנדר מוקדון.

ערביל, כפי שהיא זכורה לי מאותם ימים, היא עיר גדולה בקטע זה (ליווא) של צפון עיראק, מאוכלסת ברובה על ידי כורדים, ושימשה מקום מושב למושל. העיר הגדולה מחולקת לשניים — החלק האחד היא העיר העתיקה, הסגורה בין ארבע חומות גדולות בגובה של 20 מטר, כמנהג אותם ימים, לשם הגנה בעת מלחמה. בתוך החומות עמדו בתים בנויים סלעים ואבני הרים. החלק השני היא העיר החדשה שמחוץ לחומות. בתיה בנויים כבכל עיר מודרנית, ובה שוק (באזאר) המהווה מרכז החיים החברתיים של העיר. בשוק זה תמצאו מסעדות ובתי-קפה, שבהם מוגש הקפה בכוסיות קטנטנות, או ה„לבן" הקר. ה„קאבאב", הוא האוכל החביב ביותר שם.

העיר החדשה משמשת מושב לסוחרים, ובעת ביקורי ההגוררו בה כמאה משפחות יהודיות. בפי היהודים קיימת סברה, כי ערביל היא רסן העתיקה הנזכרת בתנ"ך. העיר עצמה עומדת על תל בגובה של 35 מטר בערך.

הסיור המתואר נערך בסוף שנת 1944. מלחמת העולם התקרבה לסיומה, והסיור היה יפה ומעניין. כל הדרך חזרה סיפר לי באבאן עלי על עצמו, על משפחתו, ועל אותם אנשים מבני-משפחתו שהיכרנו במהלך הסיור. הוא חש עצמו חופשי ודיבר שוב ושוב על עמו הכורדי ועל אחיו ג'אמאל, הלוחם הנלהב. "מי יודע מתי שוב תפרוץ התקוממות נגד השלטון הזה המחזיק בנו כבעבדים, באדמתנו ובארצנו היפה, במקורות העושר ובאוצרות שלנו", אמר, הפעם בלחש. צדק באבאן באמרו, שארצו יפה ועשירה ואדמתה טובה.

„הנה לפניכם כפר ‚דיאנה', כמה יפה הוא!" אמר באבאן בלחישה, כאילו מדבר אל עצמו. „דיאנה" היה כפר יפה מאוד, אשר הוקם על שטח ישר, כולו ירק ושפע של מפלי מים. „זה הוא הכיוון הנגדי לראואנדוז!" הסביר, בהצביעו על הדרך הנמשכת לפנינו. לפתע נזכר בכפר קטן אחר, בשם „דירבנד", הנמצא ליד אחד הנחלים היוצאים מנהר החידקל. „כפר יפה מאוד, כולו מוקף עצי פרי, שיחי הרים, מקום נהדר לדיג", הוסיף.

בילדותי אהבתי נוף וטבע, נהרות, הרים, ירק ועצים. אהבתי כל אשר היה קשור בנוף הטבעי, והיו לי תמונת רבות. ידידי באבאן עלי ידע זאת, על כן רצה למלא את משאלתי ועשה כמיטב יכלתו כדי להראות לי את נוף ארצו, זה הנוף והטבע אשר היכרתי מתוך שירים, תמונות ומסך הקולנוע. עד היום אין אני מסוגל לשכוח את סאלח א-דין או שאקלאוה.

והנה שוב קורא אני מתוך מחברותי על הימים ההם:

„‚סאלח א-דין!' חלום יפה. בית-מרגוע הנמצא על פסגת הר כעשרים קילומטרים מהעיר ערביל! רחמים ואני יצאנו לסיור במקום הזה ושחינו

בבריכת השחיה. לעולם לא נשכח את ,שאקלאוה', שהוא הפאר של הסביבה, טבע, נוף!

יום שני — השעה 7 — באבאן עלי מחליט שנבקר ב,חאג'-עומראן', הנמצא במדרוני ההרים ליד הגבול האיראני. אין מלים בפי לתאר. רחמים אומר שהוא רוצה לבקר שוב ושוב במקומות האלה. מעיינות של מים מתוקים. עצי שקד, הגיא הירוק, דיג לתיירים. המים צלולים, ואתה יכול לראות את הדגים ולעקוב אחר תנועתם. יהיה לי חומר רב לחיבורים בשביל בית-הספר. אולי זה יספק לי חומר לעוד משהו בעתיד, אבל... בינתיים... לחיבור יפה בשנה הבאה..."

לבאבאן עלי היה חומר רב לספר לנו. לבני-דודו אשר ליוו אותנו היה עוד יותר חומר. את אשר לא הספקתי לרשום במחברותי שלי הצלחתי לקלוט במוחי, ואני אסיר-תודה בהחלט לכל אותם אנשים אשר בלא יודעין סייעו לי להבין את דרכם והווי חייהם לצורך כתיבתי.

„אחד הנהגים סיפר לנו על ,סירסאנד', בית-מרגוע השוכן כ-80 קילומטרים ממוסול, בדרך המלך לעמאדיה. המקום שימש נופש למשפחה המלכותית בזמנו. ואכן, סיפור אחרי סיפור. וכך הוא שוב מזכיר את ,סולאף', הנמצא מספר קילומטרים מעמאדיה ולא רחוק מהגבול התורכי. הרים גבוהים מקיפים את הכפר הירוק הזה. עצי התפוח והכרמים הפכו את המקום לגן-עדן ממש. ציירים ופסלים באים לכאן בכל חודשי השנה. שם, ליד הנחל, שוכן אגם יפה, ירקרק..."

לא יאומן עד כמה יפה ומקסימה ארץ לא-נודעת זו. כל זאת זוכר אני כיום וחושב על באבאן עלי שהיה כה גאה בארצו, ועל אחיו ג'אמאל שנתן כל אשר לו למען ארץ זו. כן, הם אהבו כל שעל של אדמתם, וכמוהם כל העם הכורדי, אשר עוד באותה שנה בה ערכתי את סיורי כבר הגה ביציאה לצעדים מהפכניים לקראת חירותו.

ועוד מצטט אני מתוך מחברותי:

„הכורדי הוא לוחם אמיץ מבטן ומלידה, וזאת בוודאי כתוצאה מהאווירה המתוחה אשר בה גדל. מדורי דורות נאלץ העם הזה לשאת עול כבד על שכמו: הלחימה — לחימה נגד הטבע ונגד אנוש. את בתיהם בנו בין הסלעים, ואת הסלעים הפכו למצודה אשר ממנה ניהלו את מתקפותיהם. וכך חיו כל ימיהם. הגברים — בעלי אופי קשה, אמיץ, חזק, לבושים בלבושם הלאומי כשהחרב על גבם, הרובה האנגלי על כתיפם, וצרור כדורים בחגורם. אומץ-לב תכונתם הידועה היא, והם עצמם פרשים מעולים, היוצאים לקרב על סוסיהם המאומנים".

בדרכי חזרה הביתה חשבתי על כל זה, אך בלבי אמרתי: „חסר לעם

הזה ידע, חינוך, מנהיגים טובים. חסר להם אותו הדחף לקום וללכת.
ואולי עוד יבוא יום ויקומו וילכו...״

לוחמים כורדים

בשובנו הביתה המתינו לנו ליד תחנת הרכבת הורי, דודי, אחי המבוגר ממני בשנתיים, הוריו של רחמים ואחותו הגדולה. סלמאן באבאן, דודו העשיר של עלי, אשר התגורר בשנים האחרונות בעיר בגדד, שלח את נהגו האישי ואחד מעובדי משרדו לקבל את ידידי עלי החוזר מחופשת הקיץ לקראת שנת הלימודים הבאה, 1945. כך היה, למעשה, כל השנים: באבאן עלי התגורר כל משך שנת הלימודים אצל דודו סלמאן, ובחופשות נסע אל הוריו ואל בית אביו בכורדיסתאן. סלמאן באבאן היה בעל ידע ומנטאליות שונה מזאת של אחיו שבסולימאניה. הוא עסק ביבוא חלקי חילוף של מכוניות „סטודבייקר" והיו לו כארבעה בתי-מלאכה, מחסן גדול של חלקי חילוף, כשמונה פועלים ונהג אישי, והתגורר בבית מפואר ליד ה„לידו" בבגדד המודרנית.

מיד לאחר שירדנו מהרכבת ונתקבלנו על ידי בני-המשפחה, הם אמרו לנו שאנו נראים טוב ושזה סימן מובהק שבילינו יפה. אישרנו את דבריהם. מסרנו את המזוודות, החבילות, המתנות וכל אשר לנו, ויצאנו במכונית שהסיעה אותנו הביתה.

באותו לילה ובלילות אחרים הירהרתי רבות על חיי העם הכורדי, על יהודי כורדיסתאן, ועל ידידי עלי באבאן, נאמנותו אלי ואהבתו אותי. גם הירהרתי על המבנה החברתי של אותם אנשים. שאלתי את אבי שאלות רבות אודות העם הזה.

לאבי היו חברים רבים מבני העדה הכורדית, עירוניים בני הערים עאתי ומדחת ואחרות, שעבדו עימו בחברת הנפט העיראקית. והיו לו מכרים מבני הכפר שבאו מדי שנה בתקופת האביב להוציא את השטיחים מכל שמונת החדרים שהיו בביתנו, לנערם ולנקותם בשדה הפתוח במרחק של כחצי קילומטר מהבית, לגלגלם יפה כדי לשמור אותם במחסן הבית במשך כל חודשי הקיץ הארוך, ולהוציאם שוב לקראת החורף הבא. עבודה זו היתה קשה מאוד, דרשה כוח סבל, ידע בטיפול בשטיחים גדולים וכבדים ויקרים העשויים חומר מיוחד, והעסיקה כארבעה פועלים במשך חצי יום עבודה, תמורת דינאר אחד וחפיסת סיגריות לכל פועל. אותם פועלים כורדים היו מעבירים גם את הרהיטים ומזיזים אותם לפי הצורך ולפי העונות. בחורף היו לנו, הילדים, חדרים נפרדים, חמים ונעימים, בהם ישנו, למדנו והכינונו את שיעורינו. בכל חדר היתה לכל אחד ספריה פרטית. לעומת זאת, בחודשי הקיץ, שעה שכולם היו ישנים על הגג תחת כיפת השמיים, התגוררנו בחדר אחד גדול, קריר ונעים, בקומה הראשונה, שהכיל ריהוט דומה.

השאלות ששאלתי את אבי, והתשובות המלאות שקיבלתי ואשר השביעו את סקרנותי, סייעו בידי להוסיף מספר רשמים במחברותי, ומהן לספרי זה.

„במבנה החברתי של הכורדים", אמר אבי, „מכריע עד היום היסוד השבטי — שבטים ובריתות שבטים, מהם החיים חיי נוודות מלאה, מהם נוודים למחצה, יושבי כפרים. תופעת הנוודות המלאה הצטמצמה בזמן האחרון בעיקבות פעולות פיתוח בתחומי הכלכלה והתחבורה והחינוך, וכן בשל ההגבלות שהטילו הממשלות".

„האיכרים הכורדים", הוסיף אביו של רחמים, „מהם בעלי חלקות זעירות ואריסים של אנשי האצולה השבטית או של בעלי קרקע עירוניים".

„אולם ישנם כורדים עירונים, שניתקו למעשה את קשריהם עם שבט מוצאם", אמר אבי. „סוחרים, בעלי מלאכה, עובדי תעשיה, בעיקר במפעלי הנפט, ובעלי נכסים חקלאיים ועירוניים".

„הערים בכורדיסתאן", אמרתי באזני המשפחה, שהתאספה בחדר הגדול בביתנו ושמעה מפינו סיפורים מטיולנו, „ממוקמות לרוב בעמקים לאורך צירי התחבורה והכפרים החולשים על מדרונות ההרים".

כאן הפסיק אותי אבי והוסיף את הערתו המקצועית: „הדבר נובע בוודאי מטעמים בטחוניים. בערים הכורדיות יושבים לצידם של הכורדים מיעוטים גדולים של ערבים, סורים, נוצרים, וגם יהודים".

לפתע נפגש מבטי במבטו של רחמים, שהתחיל להרהר במשהו. בו-ברגע נזכרתי באותה נערה כורדית, סלימה. אמנם בת 14 היתה, אך היה לה גוף נשי מפותח, עיניים יפות, לחיים אדומות, פנים יפות צוחקות, וכולה מלאת חיים. „רחמים בוודאי מהרהר בה ברגע זה", חשבתי בלבי. אחותו מילמלה משהו, אך אזני לא קלטו דבר. הייתי עסוק במחשבותי על אותה נערה. „לאשה מעמד של כבוד בחברה הכורדית", אמרתי.

„היא אינה מצועפת", המשיך רחמים, „כפי שנהוג אצל נשות המוסלמים. היא חופשית לבחור את בעלה, והוא רוחש לה כבוד. בהעדר בעלה היא ממלאה את תפקידיו, ויש נשים הזוכות לסמכות של ממש בשבט או בעיר".

אבי ניגש לשולחן-הכתיבה שלו, שב עם אלבום תמונות ושלף תמונה גדולה. „זה הוא מולא מוסטפה אל-בראזאני", אמר. „עאת' נתן לי את התמונה הזאת! זהו פרצוף של כורדי בדם ובלב! אתם אינכם יודעים מי זה", הוסיף ונתיישב בכורסתו ליד האח. „מספרים עליו, שפעם הגיש לו אחד היהודים פגיון של זהב בעת שנשא נאום רב-משמעות. המולא אוהב את היהודים. ויודעים אתם באילו מלים סיים את נאומו? הוא אמר: ‚היהודים אהובים עלי יותר מכל, ואוי לו לאיש שישים ידו עליהם!'" „כן", הוסיף

אבא, „מוסטפה מולא אל-בראזאני הוסיף לדאוג לשלום ידידיו היהודים תמיד ובכל עת. תמיד שלח אנשים נאמנים לו לכל מיני ערים וכפרים לוודא כי שלום למשפחות היהודיות".

נשתתק לרגע, והמשיך:

„אל נא נעמיד פנים ונתאר את כורדיסתאן כאילו גן-עדן היא. מכל מקום, לא גן-עדן של ‚מטורפים'. אין האדם חי על שקדים וצימוקים בלבד. היות והעם הזה חש כמעט תמיד על עורו ועצמותיו את השלטון הנוכרי, הוא הפך להיות עם שכזה. יש לציין, שהכורדים התייחסו יפה למיעוטים האחרים, כיהודים או האשורים למשל, והמושלים וראשי השבטים העניקו תמיד את כל אלה אשר התייחסו בצורה גסה או לא הגונה אל היהודים החיים בסביבתם. בהתנהגותם הביאו המושלים וראשי השבטים לידי כך, שהמיעוטים האחרים יתמכו בכורדים ויעריכו את מאמציהם הרבים לחירות ולאוטונומיה".

אביו של רחמים סיפר לנו על חבר אחד בשם רזאלה. רזאלה נולד במוסול, ולאחר שסיים את בית-הספר התיכון הועסק מספר שנים בשירות המדינה ביישובי הכורדים, ושם התקרב אל השייך מרדאן, אשר בזמנו מונה לקאימאקם (קצין מחוז) בעיירה דהוק, וקיים קשר אמיץ עם מולא מוסטפה אל-בראזאני. רזאלה הזמין לא פעם את אביו של רחמים לבקר אצלנו, עוד כשהיה רחמים ילד קטן. תוך כדי דיבור נזכר בחג פסח אחד בשנים קודמות. „נסעתי לבקר את רזאלה בתקופת החג, בשבת שלפני הפסח", סיפר. „צעירי העדה יצאו לשפת הנהר ובילו שם שעה ארוכה בריקודים בלוויית מנגנים, וכך נמשך הדבר גם ביום הראשון של פסח. הנשים יצאו חבורות חבורות לשוח ולרקוד בחיק הטבע כשבידיהן ענפי עצים, וכשנפגשה חבורה אחת בחברתה היו מכות זו את זו בענפים שבידיהן תוך ריקוד ומשחק. היה זה ריקוד הדיראנגא, עד כמה שאני זוכר".

„מה הקשר? מדוע ריקודים על שפת הנהר דווקא?" שאל רחמים. אף אני הייתי סקרן לשמוע את התשובה.

„ריקודים ליד הנהר הם זכר למעמד קריעת ים סוף, הקשור לחג הפסח", ענה האב.

סיפורים אלה ודומיהם העסיקו את מחשבותי. מצד אחד היהודים הכורדים, חייהם והרווי שלהם, ומצד שני העם הכורדי וחברי באבאן עלי באבאן. עולם חדש בתוך עולמי שלי.

אבי סיפר לנו על חג השבועות ועל ה„זיארות", דהיינו העליות לרגל אל מקום קבורתם של קדושים שונים, בעיקר אל קברו של הנביא נחום האלקושי שבעיירה אלקוש ליד מוסול. שאלתי אותו מניין לו כל זה, והוא הזכיר לי

שבשנים קודמות אף הוא יצא לצפון, וכי עוד בתקופת היותנו ילדים קטנים יצא שם לנופש עם אמי בחג השבועות. את תפילת הבוקר, סיפר, ערכו בתוך בית הכנסת, הבנוי מעל הקבר, אך לקראת תפילת המוסף יצאו הגברים כולם בתהלוכה רבתי אל ההר, המתנשא על פני המקום, הקרוי בפי היהודים „הר סיני", כדי לקרוא על פסגתו בתורה, במיוחד את עשרת הדיברות. אבי לא היה דתי במיוחד, אך הוא יצא עם כל הגברים ונהג כמותם. בתהלוכה השתתפו נשים, שיצאו במחולות בלוויית תופי מרים. אמי לא השתתפה בתהלוכה, ורק עמדה מהצד והביטה. והגברים, אשר המשיכו לבדם לכיוון ההר, הצטיידו בכלי נשק קר וחם, ובעלותם עצרו בדרכם ויצאו במחולות קרב תוך כדי יריות וניפוף חרבות.

„לעולם לא אשכח את המחזה!" — אמר אבי. „וכך נהגו גם בדרכם חזרה. בילינו את שעות הצהריים ביציאה לחיק הטבע, שם נערכה סעודה חגיגית, והיו אף מנגנים ורקדנים".

ישבתי והקשבתי לשיחת המבוגרים, לתיאורי אירועים יפים, אשר אותם מימי לא ראיתי ועליהם מעולם לא שמעתי. הכל נראה לי כה מוזר. כה מעט ידעתי על העם הזה.

אבא מספר על ביקור בהרי כורדיסתאן

„הרים לא נודעים הם הרי כורדיסתאן", סיפר אבי, „ורק נוסעים אמיצי-לב יטלו על עצמם את הסכנה לעבור בהם. יצאתי מהעיר ערביל ועברתי את הרי פירמם המתנוססים צפונה לעיר. הדרך מלאה מכשולים, ושורצים בהם שודדים לרוב. היגעתי בשלום אל העיר ראואנדוז השוכנת על הר גבוה ולמרגלותיה עובר הנהר הנושא את שם העיר. בעיר זו ידעו היהודים בעבר רדיפות והשפלות רבות, ורק עם תפיסת השלטון בידי התורכים הוקל עולם מעליהם. עד היום מעבידים אותם כעבדים וכשפחות, כשהמושל מעלים עין ומשים עצמו כלא רואה. יש בין היהודים כמה עשירים, אך רובם עניים ואביונים, בערים מדעת ומהלכים כצאן ללא רועה.

בראש השנה יוצאים כל יהודי העיר אל הנהר הזורם למרגלות ההר, מתפללים תפילת תשליך, ומיד לאחר מכן קופצים כולם אל המים ושוחים בו כדי לטהר עצמם מהחטאים אשר דבקו בהם בכל ימות השנה.

קרובים ליהודים יושבי הרי כורדיסתאן הם שבטי הנעסטאריאנער, הטוענים כי צאצאי העברים הם אשר נלקחו לשבי ולעבדות. כל בני השבט שעימם נפגשתי, גילו אהבה רבה לאחיהם היהודים. הם שומרים שבת כמותם ומחזיקים ברבים ממנהגיהם.

ידיעתם של היהודים תושבי ההרים בתורה ובדת דלה ביותר, ומספר יודעי העברית נער יספרם. את לחמם מוציאים הם בעמל ובעבודת פרך, ואף מוכים בידי אדוניהם המעבידים אותם קשות. ככל נידחי בית ישראל, אף הם מחכים לישועתם", סיים אבי את סיפורו על ביקורו בהרי כורדיסתאן.

"הבעיה הכורדית", המשיך אבי, „היתה החמורה והעמוקה שבבעיות קיומה של עיראק. שאיפת הכורדים לעצמאות נתקלת זה דורות בקשיים, שעד כה לא הצליחו להתגבר עליהם".

אבא הרצין, הביט אלינו כאל אנשים מבוגרים הצמאים לדעת ולהבין, והוסיף:

„היישוב הכורדי מחולק בין שלוש ארצות: תורכיה, איראן, ובעיקר עיראק. כל נסיון לעצב מדינה כורדית עצמאית עלול להיתקל מיד בתגובתן של מדינות אלו, המתנגדות בתוקף לקיצוץ כלשהו בשטחן, ולעורר צרור של בעיות בין-לאומיות מסובכות. בחוזה השלום של סייבר ב-1920, שלא אושר ולא בוצע, הובטחה לכורדים שבתחום האימפריה העותומאנית אוטונומיה עם רשות לבחור תוך שנה בעצמאות שלמה. החוזה נקרע לגזרים. אחריו בא חוזה לוזאן משנת 1923, אולם שרשרת המרידות הכורדיות נמשכה, ומצב קבוע של מרי ואי ציות לשלטונות בגדד קיים עד היום".

דברי אבי חרתו בי רושם עמוק. אותו לילה נדדה שנתי, הירהרתי שכאן בביתי נובע מעיין גדול ועצום של ידע וחובה עלי לנצלו. הכנתי לי שאלות על הנושא, שאלות רבות, ובתוכן כל מיני שאלות על בעיית היהודים. נתקפתי צמאון לדעת, והודיתי לאלוהים על שאבי יודע כה הרבה ומוכן לענות ולהסביר.

לא פעם אמרתי לאבא: „אבא, מעט היסטוריה בבקשה!"

„הנה לך ספרים, קח ותקרא!" השיב.

„ספר ואשמע", ביקשתי.

וכשאבי שכב עייף על מיטתו, ישבתי על קצה המיטה לצידו, שיפשפתי את ידיו ועור רגליו, דבר שביקשני תמיד לעשותו לו. „להרגיע את שרירי היד והרגל", אמר. ברגעים אלה ניצלתי את ידיעותיו בכל מיני שאלות.

הואיל ואנו עומדים לספר על שנת 1945, שנת לימודים חדשה, מוטב שנעיף לפני כן מבט חטוף על היסטוריה של מאבק, כפי שהבנתיו מפי אבי, וכפי שהוא מתואר במחברותי.

בשיחות נוספות עם המבוגרים, ובפרט עם אבי, על נושא הכורדים, השכלתי רבות. למדתי לדעת כי בתקופת המאבק הממושך בין פרס לבין הקיסרות העותומאנית במאות ה-16—17 שימשו אזורי מושבם של הכורדים

זירת קרב בין היריבים. במלחמות אלו נגרם הרס רב לכורדים, אולם ניפעם לפעם זכו להקלות ולרווחה עקב תחרות זו, לפי שגם פרס וגם תורכיה ביקשו כל אחת למשוך את הכורדים לצידן, ולתכלית זו העניקו להם שלטון עצמי. בתמורה היו הכורדים חייבים להעלות מיסים ולהשתתף בהגנת הגבולות של מיטיביהם, ופעמים אף קיבלו על עצמם הבטחת השלטון בחבלים בלתי בטוחים.

„הכורדים חיו תמיד כמיעוט", סיפר אבי, „ולכן היו קרבן למלחמות רבות. אנשים אלה עשו ועושים הכל למען חירותם. מתחילת ההיסטוריה סירבו השבטים הכורדיים להיכנע לכל ממשל שהוא, וגם כשנכנעו מתוך אונס לא ארכה כניעתם זמן רב, ושוב ושוב פרצו קרבות ביניהם לבין המשטר שכפה שלטונו עליהם. הם התמרדו נגד התורכים בשנים 1832 עד 1847, ושוב בשנת 1925, ונגד עיראק משנת 1922 עד 1924. ההתמרדויות לא הביאו רווחה מיידית, ודוכאו באמצעים אכזריים ביותר, אולם הדיכוי הלהיבם יותר ויותר למלחמתם למען חירותם. בסוף המאה ה-19 החל מאבק הכורדים מקבל צביון של תנועת שיחרור לאומית, והצעירים תלמידי בתי הספר מילאו בה תפקיד מרכזי".

הסיפורים האלה, ששמעתי מפי אבי, הזכירו לי אותם אנשים שפגשתי גם בסביבתו של באבאן עלי, והירהרתי בהם, בדמויות הלוחמים הנועזים. וככל שהירבה אבי לספר, יותר אהבתי לשמוע ולדעת.

בשנת 1919 תבעו נציגי הכורדים עצמאות לכורדיסתאן; אולם זו ניתנה להם להלכה אך לא למעשה: ארצם חולקה בין תורכיה, פרס ועיראק, ובכל שלוש המדינות הללו היו הכורדים למיעוט לאומי מקופח ונרדף.

מפי דודי יוסף שמעתי זכרונות יפים על מוסול ועל שכניו הכורדים, שהכיר שם בתקופת 1936—1937 בעת שעבד כמנהל תחנת הרכבת בעיר.

„חבל מוסול, המיושב כורדים", סיפר דודי, „סופח סופית לעיראק בשנת 1925—1926 על ידי חבר הלאומים על פי המלצת ועדת חקירה, כנגד התחייבותה של ממשלת עיראק לכבד אוטונומיה כורדית בחבל זה".

הדוד יוסף היה צעיר ב-12 שנה מאבא, ונקרא על שם אביו המנוח, הוא סבי, שנהרג במלחמת העולם הראשונה ולא זכה לראות את בנו. בגיל 12 נאלץ אבי לעבוד, ללמוד ולפרנס את אמו ואת יוסף התינוק.

כל אשר ידע אבי, למד בכוחות עצמו. הוא רכש ידיעה טובה באנגלית, בצרפתית ובקצרנות, והצטיין כפקיד ממדרגה ראשונה בשירות האנגלים בחברת הנפט העיראקית, שם עבד כל ימיו. אף לימד את אחיו הקטן יוסף והכשירו לעבודה ולחיים.

משמע הדוד יוסף שאני מעוניין לדעת יותר ויותר על הכורדים.

הירבה לספר לי על העיר מוסול שבה התגורר כמעט כשנתיים עם אשתו הצעירה בתקופת עבודתו כמנהל תחנת הרכבת שם.

העיר מוסול, סיפר לי, נמצאת בצפונה של עיראק על גדתו הימנית של החידקל, 350 ק"מ צפונה לבגדד, שעימה היא מחוברת במסילת ברזל. על גדתו המקבילה של הנהר עומדות חורבותיה של נינווה, בירתה של הקיסרות האשורית. ארג המוסלין, תוצרת העיר, מפורסם בעולם כולו. בסביבת העיר וליד כרכוך בוצעו קידוחי נפט מוצלחים.

מאז הקמתה של מדינת עיראק נטוש בה מאבק של הכורדים, שנמשך גם לאחר שזכתה בעצמאות. בשנת 1930 התנה חבר הלאומים את מתן אישורו לסיום המנדט הבריטי, בין השאר, במתן אוטונומיה לכורדים. עיראק לא מילאה אחר התחייבותה. השלטון לא נקט אמנם קו של דיכוי נגד המיעוט הכורדי, המהווה כרבע מן האוכלוסיה, וכורדים נאמנים לשלטון אף כיהנו כחברים בממשלות עיראקיות, הן בתקופת המנדט והן לאחריה, אולם הכורדים ככלל לא ראו בכך מילוי דרישותיהם הלאומיות.

"רק לפני שנתיים", סיפר אבי, „ניסה המדינאי נורי סעיד להגיע להסכם עם ראשי הכורדים על בסיס של סיפוק כמה מדרישותיהם הלאומיות".

„ומה היה הסוף?" שאלתי, כשאני מעסה בעדינות את עור רגליו של אבי ומנער את שריריהן היגעים.

„הפרלמנט לא אישר את ההסכם", השיב אבי.

„ניחשתי", אמרתי בקול נמוך. „לא היה זה מן האינטרס של מדינות אלו לשפר את מצב הכורדים. במרוצת הזמן הבינו הכורדים שחופש אין קונים ואין מבקשים, אלא משיגים בכוח הזרוע, וכך פרצו מלחמות וקרבות בכל ארץ שבה נמצאו הכורדים, כשבראש המרד עומד מנהיגם מולא מוסטפה אל-בראזאני. מטרתם של הכורדים אחת: לפרוק את עולו של השלטון האכזר. ואת מטרתם ישיגו, בכל מחיר".

HEBREW COLLEGE LIBRARY
43 Hawes St.
Brookline, Mass. 02146

פרק שני

הסערה

שנת לימודים חדשה — 1945

כשבוע ימים נעדר ידידי באבאן עלי מלימודיו בבית הספר-האמריקני, כדי להיות נוכח בטקס הנישואין של אחיו הבכור, ג'אמאל. ג'אמאל נשא בטקס חגיגי סוער ושמח את בת הכפר הנחמדה מג'ידה, עליה סיפר לי באבאן עלי לא פעם. באבאן הכירה היטב, לפי שסיפר לי, העריץ אותה וכמעט אף התאהב בה, אלא שהיתה מבוגרת ממנו בשנה. כשהגיעו הדברים לידי נישואין קדם ג'אמאל לעלי, אך ניתן לומר שמג'ידה היתה אהבתו הראשונה של הנער.

חשבתי שעלי יחזור מאושר מטקס הנישואין, אך ההיפך היה הנכון. ידידי לספסל הלימודים היה מאוד מודאג, ופניו עצובות. „המצב בבית מתוח", אמר, ולא יסף. ניסיתי להבין לרוחו. כנער בן 14 בסך הכל לא יכולתי לתאר לעצמי את חומרת המצב. אמרתי לעצמי: „הזמן יראה, ימים ידברו". בטרם הספקתי לעכל את מחשבותי, קירב באבאן עלי את פיו אל אזני ולחש בשקט: „ימים ידברו!" לא היה זה אותו בחור עליז שהיכרתי עד כה.

חלפו מספר שבועות בלבד, והימים אמנם החלו לדבר, ואז הבנתי את כל אשר החל להתרחש. כנראה, עוד מרד נראה באופק. המצב בביתו של עלי היה מתוח, ואני הבינותי הכל. אך גם ידעתי שאסור לנו לשוחח על כך. כיום אין הדבר בבחינת סוד, אך באותם ימים אסור היה לפלוט מלה בנושא זה, כפי שאסור היה לדבר על פלשתינה כארץ היהודים. אילו נודע לשלטונות בבגדד שבאבאן עלי, אשר הכירוהו בבית הספר כתלמיד צנוע, פשוט, טוב-לב ולא פיקח במיוחד, הוא בן למשפחה הגאה כל כך בלאומיותה הכורדית — והוא עצמו דיבר לא מעט על גבורת בני עמו ואומץ-לבם מצד אחד ועל חולשת הערבים, פחדם ומוג-לבם מצד שני — בוודאי היו עוצרים אותו והיה נידון לתליה ללא התחשבות וללא רחמים.

לא הייתי זקוק להסבר מפורט כדי להבין את המתרחש. ההיסטוריה דיברה בעד עצמה, ועתה הגיע תורם של ההווה והעתיד לדבר. באותה תקופה, סוף מלחמת העולם השניה, היתה עליונותו של המנהיג הגדול, מולא מוסטפה אל-בראזאני, הכוח המניע. לא היה כל ספק בדבר. בראזאני

הצליח לשלוט על עמו, אשר האמין בו כפי שהיהודים האמינו במשה רבנו והמוסלמים במוחמד שליח האלוהים. הם התאחדו תחת דגלו של המולא והציבוהו בראשם כמנהיגם הגדול והדגול. מראיינים רבים באו לראות אותו ולשוחח אתו בצפון, ולעיניהם נתגלתה אישיות גדולה וחזקה בעלת אופי, אומץ ומנהיגות, אדם פיקח, אשר המלה שלו היא האות לעמו. שמו נישא בכל פה על פני הרים וכפרים, וכשהצטרך לקרוא לעמו לקרב לא נזקק לצווי קריאה ולא להטלת משטר צבאי. מלה אחת מפיו, והפקודה נתמלאה.

צבאו של בראזאני מורכב מבחורים צעירים, אמיצים אחד אחד, עקשנים, שאינם יודעים נסיגה מהי והמוות לדידם אינו סוף פסוק. הכורדי אומר: „אנא כורדי", והוא מתכוון בכך לומר: „אני כורדי, ודמי הוא דמו של כורדי". „אנא כורדי" הפך להיות מושג שפירושו: „זה הוא זה, אמרתי את שלי ואין לשנות".

שנת 1945 היתה שנה גורלית לכורדים בכלל ולמשפחת באבאן בפרט. דברים רבים התרחשו באותה שנה, מאבק גדול אשר פגע קשות במשפחה הזו, ובחוותו של הזקן. באחד הקרבות העזים שניטשו באותה שנה, נפל בכורו ג'אמאל. סיפור המאבק הגיע לאזני ממקורות שונים, מפיו של באבאן עלי, ומכל יודעי דבר.

מפעם לפעם הגיעו חברים ומכרים של משפחת באבאן וסיפרו לי על מהלך הקרבות. את האיזור הזה לא ראיתי עוד בחיי. הוא הפך לשדה קרב, ומשפחת באבאן, האצילה והטובה מבין המשפחות שבין השבטים, נפגעה במידה קשה. ולי לא נותר אלא לחשוב, לאסוף חומר מפה ומשם, ולעקוב אחרי מהלך העניינים מרחוק.

אווירה של חג אצל היהודים, חג יהודי, חג הסוכות. חג שמח הוא בקרב יהודי בגדד, וכמובן גם בקרב היהודים בכורדיסתאן. אבא הכין את הרימונים ואת הלוחות לבנות את הסוכה הגדולה בבית. ענפי עצי הדקל עמדו בפינה, וכל האווירה מלאה שמחה ורגש חגיגי. בלילה ההוא, ערב חג הסוכות, שכבתי על מיטתי, וחשבתי רבות על אותם יהודים בכורדיסתאן הסוערת.

הביקורים בחגים אצל נכבדי העדה הם עניין של מסורת קבועה. בחג הסוכות סדר הביקורים שונה במקצת. שאלתי את עצמי לא פעם, האם היהודים שם בצפון יוצאים השנה לערוך את ביקוריהם המסורתיים? האם יוצאים זקני העדה בריקודי חרבות עשויות עץ? האם יוצאים הצעירים בריקודי מטפחות? ידעתי ששוב לא אוכל לנסוע לצפון לבלות בחיק הטבע, על הרים ועל גבעות, להתהלך בסימטאות הצרות, להיפגש עם יהודים זרים

ומוזרים. ידעתי ששוב לא אראה את הריקודים העליזים בשמחת תורה, ריקודים אקרובטיים, סוערים, ריקודים בפירמידות בנות שתיים ושלוש קומות. כל זה חי כיום בזכרוני, ואני רחוק מאוד מבחינת המקום, ואין בידי זולת מחברות זרועות זכרונות יפים ולא יפים, זכרונות של מלחמה, קרבות, נוף וטבע כאחד.

כמה מוזר! לעיתים הכל עובר מול עיניך כאלו בסרט נע ואתה נותר עומד בצד ללא כלום, כשכל התמונות היפות שייכות לעבר קרוב אך כה רחוק.

מאבק 1945

התעניינתי לא מעט באישיותו של מולא מוסטפה אל-בארזאני. הלכתי מאיש לאיש מבין מכריו של אבא ושאלתי על אותו מנהיג.

באחד הימים באו שועה ואשתו לביקור בבית הורי. שועה היה ידיד ותיק, שכננו בעת שהייתי בן 4, ממוצא כורדי, ומזה שנים לא ראיתיו בביתנו. במשך שנים רבות עבד במוסול ובכרכוך, ועתה ירד שוב לבגדד עם משפחתו לחפש עבודה. ביקורו הפתיענו.

תוך כדי שיחה שאל אותו אבי מה המצב שם בצפון. התערבתי בשיחה ושאלתיו, אם הכיר לאחרונה את משפחת באבאן עלי ידידי. שועה השיב כי לאחרונה המצב קשה, וכי הוא אישית התרחק ככל האפשר ממוקדי הסכנה, ברח וחזר לבגדד הבירה.

השיחה התגלגלה, ולשמחתי עברה לנושא העונה על שאלתי — מי הוא בארזאני.

„סבי ז"ל היה המנהיג הרוחני וראש הקהילה בעירנו", סיפר שועה. „אנו גרנו בעיר עקרא, וסבי היה מכונה ‚חווג'ה שועה'. בימי התורכים שימש כיועץ משפטי, ולאחר מכן נתמנה לחבר בית-הדין. שמו הלך לפניו. הוא הצטיין באירוח שליחים, היה בעל חכמה ותבונה, משכיל ואיש חזון, מלא אהבה, אהוב ואהוד ונערץ על כל הבריות. ‚חווג'ה שועה' היה בעל מעמד והשפעה בקרב הממשלה מאז הכתרת המלך פייסל הראשון ועד למותו בשנת 1943. היתה לו גם השפעה רבה בקרב ראשי השבטים, שייכי ואג'וואת, וביניהם לבינו נרקמו קשרים ידידותיים. יחסים תקינים וקשרים נאותים נתרקמו גם בינו לבין השייך מוחמד, אבי מולא מוסטפה אל-בארזאני, מנהיג הכורדים בעיראק".

התעניינותי גברה והקשבתי קשב רב לסיפוריו של שועה, אשר דיבר כמובן ערבית של יהודי בגדד, אך מדי פעם הבחנתי בדבריו בניב של יהודי כורדיסתאן.

„לשייך מוחמד היו כמה בנים", המשיך שועה לספר. „שייך עבדאל סלאם, שייך אחמד, מוחמד צדיק, באבא ומולא מוסטפה אל-בארואני. משפחת בארואני הנהיגה את העם הכורדי בעיראק וחלשה על כ-300 כפרים. תחת הנהגתו היו שבטים, ובראשם שייכי ואג'וואת כגון סורג'ום, זיבארים, גורנים, שירואנים ועוד. למולא היו 5 בנים: עבדאללה, לוקמן, אדריס, מסעוד, וצבר".

כל אותו ערב המשיך שועה לספר את סיפורו, ואני התפעלתי מאוד מאישיות הבארזאנים אשר נלחמו בשלטון התורכים בימי עבדול חמיד ורשאד, ובשנת 1919, כפי שראינו, התמרדו נגד האנגלים. וכך נמשך סיפורו של שועה עד לאותה שנה אשר עדיה נמשך סיפורי...

ושועה המשיך לספר:

„האוכלוסיה הכורדית החליטה לצאת למרד. התושבים חדלו מלהכיר בממשלה המרכזית של עיראק, הפסיקו לשלם את המיסים לאוצר העיראקי, אף הכריזו על ממשל עצמאי, אוטונומי, בשטחם. הצבא העיראקי הוחש, כמובן, לאיזור המרד.

ראואנדוז, עיירה הררית מבוצרת בצפונה של ערביל. החורף סגריר. לילה חשוך וקריר. רוח חזקה נושבת מעבר להרים, סופת גשם ושלג פרצה זה עתה, והרוח מיללת על פסגות ההרים, הקור אכזרי וצובט. קשה לזר לחיות כאן, מזג-האוויר אינו נוח אפילו לבני הכפר. בין סלעי ההרים, בתוך היערות במחבואים, שם במורד ההר, שורר שקט מתוח. מדי פעם בפעם כלב נובח, לא כלב-מדבר, אלא כלב-ציד, כלב המלווה את אדונו אפילו לשדה הקרב. כאן ושם נשמעים קולות, רעם פרסות הסוסים. השעה מאוחרת אחר חצות. ילדים ונשים מסתתרים במחבואיהם. מדי פעם בפעם מוציאים אפם החוצה מעבר לחלון, שואפים את האוויר הקריר ומצפים לגברים האמיצים, מקווים כי ישובו הביתה בשלום, עטורי נצחון.

במדרוני ההר החשוך, כולו עטוף בסידרת סלעים, בולטים בחושך כשיני אריה, ממתינה קבוצת פרשים כורדים לבואו של הצבא העיראקי. הקור העז והרוח, הסערה וסופת השלג, אינם מפריעים כלל וכלל. עוד לפני כן נשבעו לחסל את הצבא העיראקי, עד החייל האחרון. מבט מקרוב מראה אותם עומדים, לבושים בתלבושתם הלאומית הטיפוסית: מכנסיים רחבים, מצנפת רחבה, חרב וכל השאר, יושבים על גבות סוסיהם, קשוחים, חרבותיהם תלויות לצדדים, רוביהם, שהוא נשקם הדל, על כתפיהם. כך יושבים הם וממתינים לשעת האפס. לפתע נשמעת צהלה של סוס, לאחר מכן לטיפה קלה על עורפו. כבר יושבים הם קרוב לשעה. מתוחים, עיניים עזות, מבטים פראיים, לחיים אדומות, דפיקות לב עזות.

,הנה הם באים!' בוקעת צעקה מתוך הדממה המתוחה. כעבור שניות מספר מצטרפת אליהם קבוצה שניה... מכיוונים שונים, מעבר להרים הגבוהים, אל תוך הגיא הידוע. הקבוצה גדלה, ומונה עתה כ-150 פרשים, כולם כאש לוהטת על סוסיהם, ועיניהם צופות אל דמותו של איש אחד הנמצא במרכזם — כפי הנראה ראש הקבוצה הוא, מפקד כיתת לוחמים.

,הידד!' — קורא האיש ושולף את חרבו.

,הידד!' — עוברת הפקודה כאש בסנה הבוער.

האות ניתן. הסוסים פותחים בדהרה לתוך חשכת הלילה בכיוון היעד, אל המערות בקצוות ההרים. שם נעמדים הם שוב. מנהיגם, השייך קודר הידוע, יורד מעל סוסו. שאר הפרשים מתקדמים אף הם לפתח המערה ויורדים. מנורת נפט עומדת באחת הפינות. אור חלש מאיר את פתח המערה. עת שהספיקו הפרשים להגיע, פותח המנהיג את נאומו במלת הפתיחה הידועה: ,אריות!'. כל כורדי מכנה את עצמו בשם ,אריה', אחרת אין הוא שווה מאומה.

,ובכן, שמעו נא אריות!' פותח הוא. ,הגיע הרגע! תוך זמן קצר עומד להגיע לכאן הצבא העיראקי. הלוחמים האלה, מוגי-לב ובלתי ממושמעים כפי שהם, יודעים היטב את הסכנות הצפויות להם. הם נלחמים בנו על אדמותינו אנו! הן לא ייתכן הדבר. עד כה הם נכשלו. התנגדות רבה וחזקה מצידנו תלמד אותם לקח. אנו, ה,אריות', חייבים להוכיח להם שלשווא באו לכאן. נעמוד בפניהם כאריות ולא נזוז מעמדותינו. אתם, בני ההרים, אתם מבוצרים בין הרים ובין סלעים. פסגות ההרים עוטפות אתכם מכל פינה. האויב יופתע בוודאי לכשיבחין במלכודת שלתוכה נכנס, בין הרים וסלעים. אין זו מלאכה קלה לנצח את ה,אריות'. ,אנא כורדי', זו הסיסמה שלנו, חברים. הננו לא פחות עקשנים וחזקים מסלעי ההרים העוטפים אותנו. אנו מכירים היטב את האויב ואת נקודות חולשתו. הלוא זה שנים שאנו חיים עם הערבים ומכירים אותם מקרוב. זה הוא הקרב וזה הרגע. חרות, או מלחמה עד הסוף!'

,מלחמה עד הסוף!' קורא ההמון, והד הקריאה נשמע הרחק הרחק בין הרי ראואנדוז והגיא הרחוק למטה.

המנהיג נועץ עיניים גאות בחייליו העומדים, מוכנים לכל צעד, ומוסיף:

,חברים, הם טוענים שהינם חבריו וידידינו, אך הם גזלו את כל אוצרות אדמתנו, מנפט עד שטחי הפקר, ונוסף לכל זאת מחייבים אותנו לשלם להם מיסים!'

המנהיג מבהיר את המצב המגוחך.

,אריות!' זו היא זעקת האל מעל, לבוא ולנקום, זו היא זעקת מנהיגנו הגדול. 'הזמן קצר, והמשימה קרבה ובאה...'

במלים אלה מסיים המנהיג את דבריו. נשמעות קריאות ותשואות. חרבות מונפות באוויר, המערה הופכת לגוב אריות, והחיילים מתקרבים למנהיגם השייך קודר ומשמיעים את תשואותיהם.

,וכעת, חברים, למבצרים, לתפוס עמדות!'

למשמע המלים הללו מתפזרים כולם, והסוסים דוהרים לתוך חשכת הלילה. הרוכבים, מצויידים בחרבות ובסכינים, אמיצים ונאמנים לשבועה בשם אללה ובשם מולא מוסטפה אל-בארזאני, יוצאים להילחם עד מוות ולנצח.

אותו לילה התקדם הצבא העיראקי יפה ובלא קרבות כמעט אל תוך שטחם של הכורדים. הדרך היתה חלקה לכל אורך הקו, מבגדד הבירה צפונה — הן מבחינת העדר ההתנגדות מקרב התושבים הכורדים, והן מבחינת העדר קשיים גיאוגרפיים כגון סלעים, הרים ומכשולי טבע אחרים. הצבא העיראקי חשב, שקלף הנצחון מובטח לו. ההתקדמות נמשכה ללא קרבות וללא שפיכות דמים. הצבא נכנס, כבש והוסיף להתקדם, עד התקרבו להרי ראואנדוז, וכאן נתנפצו כל חלומותיו היפים כהרף-עין. הקור האכזר חדר אל תוך עצמות החיילים, הסלעים וההרים עמדו כמכשול בדרכם, מול עיניהם, ומיד הבחינו בחומרת המצב. סופות שלג הכשילו אותם, פחד תקף אותם. הבחינו שנתקעו לתוך מלכודת, ודרך חזרה אין. מוקפים הם כפרים כורדיים, כשבכל כפר מעל ההרים והסלעים עומדים עשרות ומאות כורדים צמאים לדם ערבי. מחוסר ברירה חדרו חוליות הצבא העיראקי פנימה אל תוך המלכודת, וכאן באה שעת האפס לחייליו של השייך קודר, אשר תפסו עמדות מזה שעות, מצפים לבוא הרגע הזה.

הדבר היה ב,גאלי עלי באי', גיא גדול המשתרע כ-3 מיל לאורכו ומוקף הרים גבוהים. שם, בעומקו של הגיא, פורצים מהמעיינות מים קרים כקרח, ומהווים כל השנים סכנה גדולה לכל ההרפתקנים המעיזים לחדור אל תוך הגיא. בגיא החליטו הלוחמים הכורדים ללמד את הצבא העיראקי לקח לכל החיים, למען יראו עמיתיהם בבגדד הבירה וייראו. בזה הגיא הפכו כל הנצחונות היפים של הצבא העיראקי בעיר שקלאוה או חריר, אשר כבשו ללא קושי רב, לסיוט ולחלום בלהות. הלוחמים הכורדים הופיעו על פסגות ההרים, הקיפו את האויב והנחיתו עליו את מכת המוות. הערבים רצו לסגת לחריר, אך הדרך היתה חסומה בפניהם, והסלעים אשר עמדו בדרכם משקלם הגיע לטונות. עייפות ופחד! יריות בחשכת הלילה הבהילו את הנשים ואת התינוקות שם בכפרים מעבר להרים. הנשים התפללו שהגברים ישובו הביתה. ה,אריות' לחמו, כשעל שפתיהם הסיסמה ,אנא כורדי!"

הצבא העיראקי הובס אותו לילה. למחרת שיגרה ממשלת בגדד תגבורת מלאה: חיילים, נשק כבד, טנקים וכל שאר הנשק המשוכלל. ואכן, למחרת חודשו הקרבות.

„האריות אינם נרתעים מנשק ממין זה! הבה נילחם עד הסוף!" קולו של השייך קודר נשמע בכל בית ובכל כפר ובכל עיר.

דם נוסף נשפך, אך בעיני הכורדים נחשבה המערכה לנצחון. רבים מביניהם נמלטו חזרה לכפריהם. הקרב נסתיים. הצבא העיראקי גם הוא החל לסגת חזרה בדרך לבגדד. אלה שהצליחו להיחלץ מהמלכודת בתוך הגיא, נמלטו. האחרים שילמו בחייהם. והלוחמים הכורדים לא חסכו מהלומות בכדי לחסל את הערבים כליל. השכם בבוקר נשמעו חדשות הנצחון בכפרי הכורדים, והשמחה היתה גדולה. השייך קודר ואנשיו שבו אל בתיהם, ועל שפתיהם שיר הנצחון למולא אל-בראזאני.

נשים וילדים מהכפרים הסמוכים, דיאן ודרבנד, יצאו לקבל את פניהם, יחד עם אנשי העיירה ראואנדוז. הצהלה והשמחה נשמעו בכל פינות כורדיסתאן, והדיהן הגיעו לאזני הממשלה המרכזית בבגדד, אשר הכירה בכשלונה ונשבעה להשיב לכורדים, על אפם ועל חמתם, מכה נוספת בבוא העת. אך בינתיים ריחפה צהלתם של הכורדים על ארבע הרוחות לכל כיווני כורדיסתאן והעולם כולו, וזעקת כל כורדי צעיר וזקן גם יחד, „אנא כורדי", בקעה מכל פה".

הייתי אז בן 14 שנה. חדשות מהקרבות בצפון הרחוק, הצפון הפרוע, הגיעו לאזני בכל מיני צורות, ודרך כל מיני צינורות. חשתי את הרגשתם של היהודים תושבי הסביבה, כאבתי את כאבם, אך לא היה לאל-ידי להושיע. למען האמת, רציתי שהכורדים ינצחו בקרבות. בוודאי, גם היהודים שם רצו בכך. המולא אהב אותם מאוד, כבנים היו לו. רבים מהם היו באי-ביתו, בהם זמרים שהיו חביבים עליו ביותר. הם אהבו אותו, כשם שהוא אהב אותם.

יום הכיפורים. „אבא!" שאלתי, „האם היהודים של כורדיסתאן צמים עתה, למרות הכל?" ידעתי היטב, ששאלתי מוזרה היא. ברור, שתשובת אבי תהיה „כן". הוא גם הוסיף וסיפר לי על המנהג בעת הדלקת נר של יום הכיפורים, כאשר שמש בית הכנסת מכין לכבוד יום זה נר מיוחד, הבולט במידותיו הענקיות: כ-2 מטרים גובהו ו-30 ס"מ עוביו. מקשטים את הנר בקישוטים שונים, ולפנות ערב מועבר הוא מבית הגבאי לבית-הכנסת בתהלוכת ריקודים מלווה מצהלות.

„ומה בקשר לתרנגולת הכפרה?" שאלתי. צחקתי אמנם, אך היה זה מתוך סקרנות רבה.

„בוודאי, שוחטים את התרנגולת בבית", השיב אבא. „השוחט מתחיל את עבודתו בחצות הלילה, כדי שיוכל לסיימה מבעוד מועד. הוא מניח לדם ליזול לתוך קדירה מלאה אפר עצים, אחר כך מברך בעל הבית על מצוות ‚כיסוי הדם'".

רבות הן תפילות נער בן 14 בבית-הכנסת. הוספתי לרשימת בקשותי לאל שבשמיים עוד בקשה אחת: לשמור על היהודים שם, ועלינו פה.

בביתו של המפקד קודר

הגיבורים היו עייפים. בביתו ישב בנחת המפקד השייך קודר, לוגם מהקפה בעל הניחוח המפורסם. בחדר-האורחים עמד דרגש רחב, שעליו ישובים היו שלושת גיבורי המערכה, הלוא הם השייך קודר ושני עוזריו: ג'אמאל באבאן הפרש האמיץ, וג'אלאל. פאטימה, אשת המפקד, עסקה יחד עם עוזרות-הבית בהכנת האוכל ועריכת השולחן לאורחים הגיבורים. פאטימה, כזכור, היא אחותם של ג'אמאל באבאן ואחיו ידידי עלי באבאן, וידועה כמובן כפאטימה, בתו של באבאן הזקן. בעלה, השייך קודר, כפי שראינו, לוחם מושבע הוא, ונמנה עם מכריו, ידידיו, אוהביו ונאמניו המושבעים של מולא מוסטפה אל-בארזאני. אביו, השייך קודר בן מוסטפה קודר, שנפטר בשיבה טובה, בגיל 112, היה איש דת ומנהיג רוחני, אליו באו אנשים משבטו להתייעץ עימו בענייני דת ותפילות. בנו יחידו, קודר, לא הלך בדרכי אביו, אלא הפך להיות איש קרב ומלחמה, הלוחם למען זהותו ככורדי ולמען עמו הכורדי. הכל כינו אותו בשם אביו, „השייך קודר", אך הוא רצה יותר להיקרא בשם „המפקד קודר", ועל כן נודע בשם זה, ובתוארו זה אין נאמן ממנו למולא.

ג'אמאל משמש מזה כמה חודשים כעוזרו וכיד-ימינו של קודר. אחיו הצעיר, עלי באבאן, היה צעיר באותם ימים מלהיכנס למערכת המלחמה, וכפי שהיכרתיו שאף להמשיך בלימודיו, בעוד אחיו ג'אמאל הבכור היה איש קרב, אשר אף בחצות הלילה קורא היה „אנא כורדי", והילך זקוף כל ימיו, עד אשר בא יומו והוא שילם את המחיר היקר ביותר שיכול אדם לשלם למען רעיונו.

הודה, נערה צעירה יפיפיה, לא מכבר מלאו לה עשרים שנה, עובדת יד ביד עם פאטימה להכין מים חמים לגברים, לרחוץ את ידיהם ורגליהם.

זה עתה הדליקה את המיחם, וריח התה הארומטי והקפה עם ה„היל" מילא את חלל החדר. הארוחה עמדה מוכנה: כבש בריא ושמן, שנשחט לכבוד הסעודה, לחגוג בו את המאורע הגדול — שובם בשלום של הגיבורים מן המערכה. הנשים צולות את הבשר על שפודים, בעוד הגברים מפטפטים ומעלים זכרונות תוך כדי לגימה מהמשקה המהביל.

„סידרנו אותם!" אמר השייך קודר. הסעודה מהנה והתיאבון רב. היין נמזג בשפע ופאטימה אינה חוסכת בפירות ובדבש, להמתיק את הסעודה. „סידרנו אותם!". עשן הנרגילה עולה וממלא את חלל החדר. „חייב להיות סוף לכל הלחימות האלו", אומר השייך קודר, תוך שהוא שואף מן הנרגילה, ומוסיף: „יהיו חייבים לוותר פעם, אחרת נרד לחייהם עד הסוף!"

„בינתיים אנחנו על הגובה, ואין מקום לדאגה", אומר ג'אלאל. „אך חייבים להיות תמיד על המשמר!"

„הזמן רץ לצידנו, חברים", הוסיף קודר. „קשה להסתדר עם הערבים; אך, רבותי, הכורדי נשאר כורדי, עם עקשן אנו. הם מושלים בחבל, ואילו אנו נלחמים על אדמותינו. רגל נכריה לא תדרוך עליהן ולא תגזול מאיתנו את אוצרות הטבע שלנו וגם תחייב אותנו בתשלום מיסים לממשלת בגדד!" השייך דיבר אל חבריו כאל כיתת לוחמים.

„כורדי ידוע כאגוז הקשה לפצחו. על הערבים להבין זאת פעם! החרב תדבר במקום שהלשון נכשלה", אמר באבאן, הצעיר בחבורה.

השייך קודר לגם מכוס הקפה והוסיף לספר על המצב המדיני בעיראק. „המצב הפוליטי, כפי שאתם יודעים, אינו נוח היום. המתיחות בבגדד גוברת, ויום-יום נערכות הפגנות של הסטודנטים נגד הממשלה המרכזית. אין זאת אומרת שהם לצידנו ופועלים למעננו, אך הם עושים זאת במגמה למוטט את השלטון. הם לאומנים קיצוניים, השואפים להפיל את הממשלה. ממשלת המרכז נמצאת במצוקה כיום. מצד אחד הלאומנים האלה, ומצד שני הכורדים העומדים להם כעצם בגרון".

„זה מזכיר לי יום אחד בבגדד!" נזכר ג'אלאל. „הייתי אז אסיר פוליטי. כלאו אותי בתא מלוכלך עם שני שודדי-דרכים ידועים. לשווא ביקשתי העברה לתא אחר, לא נמצא איש שישמע אותי ויקשיב לתחנוניי. לילה אחד נפתחה הדלת, ולתוך התא פרצו שוטרים, אשר היכו בידיהם ובעטו ברגליהם בסטודנט צעיר והשליכו אותו פנימה לתאנו. הסטודנט סיפר לי שנתפס באותו יום בהפגנות נגד הממשלה והובא, תוך מכות, סטירות ובעיטות, ישר לתא הזה ללא שיחה וללא משפט. סטודנט למשפטים היה, וכמובן ידע שהתנהגות זו היא זילזול בזכויות האדם. כעבור מספר שעות העזתי

לשפוך את לבי לפניו ושאלתיו מה דעתו על מאבקם של הכורדים. הוא הקשיב לי, שמע את המקרה שלי, והבין את סיבת מעצרי בתא כזה. כשסיימתי קרא בכעס: „אמרתי לך שהממשלה שלנו היא חבורת פושעים! למחרת הועמד הסטודנט למשפט צבאי ונידון לשתי שנות מאסר בגלל הדברים שהשמיע בבית-הכלא. הרי גילה סוד צבאי, לא כן?"

„איזה סוד"? שאל ג'אמאל.

„סוד גדול: שהממשלה בבגדד היא חבורת פושעים!" ענה ג'אלאל בלעג.

צחוק פרץ בחדר, וכוסיות הושקו לחירות הכורדים.

ג'אלאל הוסיף: „וכך נערך משפט צבאי, חברים, בדלתיים סגורות, כמובן. העדים לפשעו של הסטודנט: שני הפושעים שהיו איתנו בתא. וכך הוא נשפט, וכך הוא נענש".

„מה אפשר לצפות מהערבים?" אמר ג'אמאל.

„כך הם היו וכך הם יישארו", אמר קודר. „אך הכורדים כבר איבדו את סבלנותם".

שעות ארוכות נמשכה השיחה. הארוחה היתה טובה מן הרגיל, היין משובח, והקפה — כורדי טיפוסי. מדי פעם נכנסה הודה לחדר-האורחים להגיש עוד פירות ועוד מזה ועוד מזה, לאדונה השייך קודר ואורחיו.

נערה יפיפיה היתה הודה, עדינת גוף, גיזרה ונפש, לבושה בבגדיה הכורדיים הטיפוסיים בצבעים שהוסיפו לה חן ויופי. צעיף משי הסתיר חלק מפניה היפות. הודה נולדה לפני כעשרים שנה בבית עני בכפריה המרוחקים של ראואנדוז. בגיל 10 אימצה אותה משפחת באבאן העשירה לבת, ומאז היא התקשרה לבני-המשפחה מאוד, ובינה לבין פאטימה נקשרו ידידות והבנה. כשנישאה פאטימה באבאן למפקד השייך קודר ועזבה את בית אביה, החליטה הודה להצטרף אליהם, והיתה לפאטימה לאחות ולעוזרת נאמנה. זוכר אני כי כשבאבאן עלי באבאן ידידי היה מספר על בני-ביתו, התייחס תמיד להודה כאל בת דודו ממרחקים. בביקורי הראשון בביתם הייתי תחת הרושם שלידידי שתי אחיות: פאטימה והודה. חלוקה הצבעוני של הודה וצעיפה הלמו אותה והוסיפו לה חן ונעורים. היא נכנסה לתוך החדר והתקרבה לאדונה השייך קודר ואמרה באזנינו: „אדוני, בנך כליפה שמע את קולך והתעורר, הוא אינו רוצה להירדם שוב עד שתבוא לדבר אתו מעט". עיניה של הודה הביטו בג'אלאל.

„בסדר, הודה". קודר קם על רגליו. „סלחו לי, רבותי", אמר. „אני הולך אל בני, ומיד אני חוזר. כשהוא רוצה דבר-מה, הוא חייב להשיגו".

„כאב כן הבן!" מילמל ג'אלאל בצחוק, כשעיניו עוקבות אחר כל תנועה של הודה היפה.

בנו של קודר שכב בעריסתו העשויה עץ בחדר הסמוך ושיחק בצעצוע של חייל חמוש.

„אבאל'ה", אמר בראותו את אביו נכנס לחדרו. „היכן היית, אבא?"

„חזרתי מהמלחמה!" השיב האב וגחן על מיטת בנו.

„כיצד נלחמים, אבא?"

„הוי", צחק האב המפקד. „אוי, זה כך! בום! בום! בום! בום!" הוא ניגש לפינת החדר, נטל לידו את החרב שהיתה תלויה שם ודקר בה את אחד החיילים שעמדו על הארון בפינת הצעצועים של כליפה. „כך נלחמים", אמר.

„מתי אוכל גם אני לצאת למלחמה, אבא?"

„יש לך עוד זמן!" חייך האב.

„אמא והודה אומרות שאני עוד קטן מדי".

„נכון בני, נכון! ארוכה וקשה הדרך לחירות, בני. אך עוד תגדל ותהיה לכורדי אמיץ, כורדי הגאה במסורת אבותיו, הלוחם על נפשו לחירותו. עוד תהיה לוחם נועז שאינו יודע פחד!"

„מה אעשה, אם האויב ידקור ראשון?" שאל הבן וחבק לאביו.

„בני!" שפתיו של האב התעקמו בכעס. „בני, אין זו צורת דיבורו של כורדי. כשתגדל תבין למה אני מתכוון".

„גם סוסי יהיה אמיץ?"

„אל דאגה, בני!" האב קודר ליטף את מצח בנו. „סוסינו הם הטובים בעולם כולו. אין כורדי הראוי לשמו ולתוארו שאינו יודע לטפל היטב בסוס. בני, כעת אל נא תחשוב על זה. לך לישון, השעה מאוחרת".

נשק לבנו נשיקת לילה טוב והוסיף, באמרו: „כליפה, זכור את הבטחתי לקחת אותך בקיץ הבא לחאג' עומראן לבלות אצל דודך".

הסתובב ופניו לדלת.

„אבא", קרא הבן. „הודה אומרת שהדוד חמו דג דגים כשהוא עומד בתוך מי הבריכה ותופס אותם ברומח, לא בחכה. זה נכון?"

„כן, כלפי. ישן בן, ישן כעת. אספר לך מאוחר יותר, בקיץ הבא".

שב ונשק לבנו, הניח ידו בידה של פאטימה, שרק עתה נכנסה, ויחדיו יצאו את החדר.

קודר חזר לאורחיו. בדרכו עבר ליד הודה, שהחלה סורגת בשטיח. „עוד לא גמרת לסרוג?" שאל.

„זה הוא שטיח שני, אדוני", השיבה. "הראשון כבר נגמר, אני שומרת אותו מתנה לעלי באבאן ליום נישואיו".

קודר חייך ונכנס לחדר-האורחים. כעבור מספר דקות הביט ג'אמאל באבאן בשעון הגדול שעל הקיר. „עלי ללכת!" אמר, „מג'ידה מחכה לי בוודאי!"

„גם אני צריך ללכת!" אמר ג'אלאל.

„את ג'אמאל אני מבין", צחק קודר ממקומו. „יש לו התחייבות לאשה בבית, אך אתה למה ממהר?"

אותו רגע שבה הודה ונכנסה לחדר. עיניה הביטו לרגע קט בפניו של ג'אלאל, באמרה: „אדוני ג'אלאל הוא רווק מושבע". המפקד צחק לדבריה, וכולם צחקו עימו. „היא חביבה, לא כן?" הוסיף ג'אמאל כאשר יצאה.

בביתו של ג'אמאל ישבה מג'ידה הצעירה מחכה לשובו מבית המפקד. אותו לילה כמעט ולא עצם ג'אמאל עין. מחשבות רבות העסיקוהו: אביו הזקן, החווה, המשק, ומעל לכל הכורדים. מה יהיה הסוף? מי יטפל בחווה ובמשק ובכל העושר והנכסים אשר צבר האב הזקן באבאן במשך כל השנים? הבן הצעיר עלי באבאן, הוא ידידי מכורדיסתאן, אינו מסוגל למלא את מקום אחיו ג'אמאל. רוב המשרתים בחוותו של הזקן הפכו ללוחמים בן-לילה, והחווה נעזבת ללא טיפול. הגשמים מתקרבים והכל חשוף. בניית האורווה טרם נסתיימה, והסוסים נותרו ללא קורת-גג. ג'אמאל לא יכול היה להתפנות לענייני החווה והבית, כשלבו וכל גופו ונפשו הם בשדה-הקרב. אשתו מג'ידה עודנה צעירה ויפה. נשוי טרי! כל זאת ועוד אלפי מחשבות הטרידו את הלוחם הנועז, הגיבור הצעיר הכורדי המסור לבית אביו, למשפחתו, לאדמתו ולעמו... את לנהל את המשק ועת להילחם. עתה הגיעה השעה להילחם, ולעזאזל החווה וכל השאר. חירות העם קודמת לכל, סבר.

מיתקפה חדשה

חלפו יומיים. יומיים של מתיחות וציפיה, של תקווה והגנה. הכורדים עמדו על המשמר, דיכאו את הצבא העיראקי בכל פינה, אך מפקדיהם החליטו שאין זה פתרון תכליתי בסופו של דבר. הפעם יפתחו במיתקפה ממש נגד צבא עיראק. מצבם ועמדותיהם איפשרו להם לגרש את כל צבא עיראק ואת כל התגבורת אשר הגיעה בימים האחרונים מבגדד.

התוכנית נשמרה בסוד בין המפקדים. מועד הביצוע של המיתקפה נקבע. מדובר היה במיבצע-לילה, והמטרה היתה תחנת המשטרה המרכזית

של קטע ראואנדוז, זו התחנה אשר שימשה במשך עשר השנים האחרונות כמוקד ממשלת עיראק באיזור, ואשר ממנה יצאו כל הפקודות והסיוע לכל ההתקפות נגד הכורדים.

היה זה לילה ללא ירח. שעת האפס התקרבה. לפי תכניתם של המפקדים קודר, ג׳אמאל וג׳אלאל, נועדה זו להיות מיתקפת-פתע. למרות העובדה שתחנת המשטרה הידועה, על כל הכוחות המגינים עליה מזה שנים, היתה מבוצרת יותר מאשר בשנים הקודמות, היה מצבה לא נוח. הורגש שהצבא העיראקי אינו מחזיק מעמד בשעות הקטנות של הלילה, והחשיכה משפיעה לרעה על חיל הסיור. בזכות עובדה זו היתה ידם של הלוחמים הכורדים על העליונה, והכל פעל כמתוכנן: תחנת המשטרה נפלה בידי הלוחמים הכורדים, וכל השומרים, חיילים ושוטרים, נלקחו בשבי. בין השבויים היו חמישה שוטרים ממוצא כורדי, ועובדה זו חרתה ללוחמים מאוד. קשה היה להם לקלוט עובדה איומה זו, שיש בוגדים כורדים המשרתים בשורות האויב. עוד באותו לילה הועברו החמישה לבית-כלא נפרד, ובצהרי יום המחרת הועמדו בפני בית-דין צבאי מיוחד, שבו ישבו שלושה מנכבדי הכורדים. המשפט התנהל כדת וכדין. השוטרים הכורדים טענו שהיו בשירות, לא נלחמו במתמרדים, אלא מילאו את אשר הוטל עליהם — להגן על תחנת המשטרה. טיעונם לא נתקבל על דעת השופטים, והם נידונו למוות. "זה גורלו של כורדי הבוגד בעמו!" במלים אלה נלקחו הנידונים לבית-הכלא, להמתין שם לביצוע גזר-דינם.

למחרת, השכם בבוקר, פתח הצבא העיראקי במיתקפה שהכורדים טרם ידעו כמותה. היתה זו פעולת תגמול. הכורדים גילו זריזות רבה וגייסו את כל כוחותיהם כדי לעמוד בפני מצב חמור זה. כל אדם היה חשוב, כל נער, קשיש, ילד, אפילו אנשים חולים יצאו לשדה-הקרב. חיילים ושומרים בתוך הכפרים גוייסו במהירות ונשלחו מיד לגבולות, שם התקדם הצבא העיראקי בצעדי ענק. קולו של מולא מוסטפה אל-בארזאני נשמע בכל פינות כורדיסתאן. השייך קודר אסף את אנשיו ויצא, וכמוהו עשו כל מפקדי האזורים, כל מפקד באזורו הוא. הלוחמים הכורדים לא היו אמנם מאורגנים, אך משמעת, עקשנות ורצון איחדו אותם. בעיקבות הגיוס הפתאומי נידלדלו כוחות השמירה על בית-הכלא, וחמשת השוטרים הכלואים הצליחו להימלט בחשכת הלילה. אותה שעה התפתח קרב בין הלוחמים הכורדים לצבא עיראק המתקדם, ולשומר בית-הכלא לא נותר אלא לזנוח את הרדיפה אחר הנמלטים ולהצטרף אל הלוחמים. הנמלטים היו כמעט במחצית הדרך לעיירה דיאנה, שם התכוונו לנוח קמעה בטרם ימשיכו בבריחה. לפתע, תוך כדי שיחה, פרץ ויכוח סוער ביניהם.

„מה, בעצם, אנו עושים?" אמר האחד.

„לאן פנינו מועדות?" שאל השני.

„מי יתן לנו מקלט?" ביקש לדעת השלישי. „אל מי אנחנו חוזרים? לממשלת המרכז? הללו הלוא עלולים לעצור אותנו כחשודים בריגול!..."

„אנא כורדי!", צעק הרביעי. „וכל עוד אנו כורדים קיימים כל הסיכויים שהם יחסלו אותנו, למרות שירותנו הנאמן בשנים הקודמות. האם באמת עלינו לחזור לבגדד?..."

„לא, לא!" צעקו כולם יחד.

„המצב, חברים, מגוחך!" שב ואמר הראשון. „כיצד נרשה לעצמנו ליפול שוב בידי הערבים המרצחים; אל לנו לחזור. כורדים אנחנו, וכאן נישאר. לחזור לבית הכלא פירושו מוות בטוח, כדור בראש. אך לחזור לבגדד פירושו האשמה בריגול לטובת הכורדים, וגזר-דין ללא משפט, ועמוד-התליה!"

„חברים", קם על רגליו החמישי, צעיר כבן 22, בשם סאלם, „הבה נישמע לקריאת לבנו. כורדים אנחנו, והנגו גאים בשם ובתואר שהוענק לנו. שירתנו בנאמנות את הערבים לשם פרנסתנו, אך כיום קולו של מוסטפה מולא אל-בראזאני קורא לאיחוד, למרד, למרד הכורדים!"

„יחי מולא אל-בראזאני!" קראו החמישה פה אחד, והד קריאתם נשמע בין סלעי ההרים המקיפים אותם.

„חברים", המשיך סאלם בנאומו. „נכון הדבר שפשענו כלפי המולא, פשענו מכיוון שנלחמנו בתחנת המשטרה נגד הכורדים, נגד אנשינו, נגד בנינו, נגד עמנו! אולם עתה הגיעה העת לבקש סליחה. סליחה ממי? מעשים, רבותי, מעשים!"

„כיצד?" שאל האחד.

„הדבר פשוט, חברים. אנו חוזרים מיד למפקד השייך קודר. נסביר את אשר נסביר, נבקש חנינה, ונביע רצוננו להצטרף ללוחמים. אם ייעתר לבקשתנו, זעקת לבנו היא להילחם עם אחינו; ואם יסרב לקבל אותנו לשורותיו, בהחלט מגיע לנו עונש מוות, ואנחנו רק בשר-ודם אנו. בשם מולא אל-בראזאני, אנו חוזרים!"

החלטתו של סאלם נתקבלה באהדה ע"י כל החמישה. מיד נשמעה הפקודה „אחורה פנה!", וכל חמשת האסירים חזרו אל מפקדתו של השייך קודר. הלוחמים המורדים שמעו את דבריהם, ומיד, להפתעתם הרבה של החמישה, קיבלו תפקידים, נשק וכל השאר, ונטלו על עצמם משימות נועזות.

תגבורת זו חוללה פלאים. כל אחד מהם נלחם בדרכו הוא, כשכולם

כפופים להוראות הממונים עליהם. הם תפסו עמדות ועשו את אשר עשו. לשמחתם ולאושרם, נשארו בחיים. השייך קודר בירך אותם על מעשיהם, על עוז-רוחם ועל החלטתם. סאלם עצמו קיבל ציון לשבח ונתמנה לאחד מעוזריו האישיים של המפקד קודר.

מצבם של הכורדים היה איתן עתה. חורף שנת 1944 התקרב לסיומו. חיילים בלתי סדירים, אך לוחמים מבטן ומלידה, עזי-רוח, העומדים בעקשנות על זכותם, תפסו עמדות, התבצרו יפה בנקודות-מפתח, ובשם אללה ומולא מוסטפה אל-בראזאני נשבעו להילחם עד להשגת המטרה.

אביב 1945

כפר רוסט שוכן למרגלות ההר הוסארוסט המוקף כולו נוף טבעי, ירק וכפרים, אשדות, מפלי מים ובריכות טבעיות שנוצרו ע"י מי הגשמים, נוף טיפוסי לאיזור הצפון. ההר עצמו גובהו כ-700 מטר ורוכסו מכוסה שלגים כמעט בכל עונות השנה. ביום אביב יפה מאירה השמש בקרני פז וכסף את זרם המים היוצאים מהמעיינות, והם נראים אז כמחרוזת פנינים מרצדת. יערות גבוהים הפכו את הסביבה לגן-עדן ממש. גברים ונשים, בלבושם המסורתי הלאומי, יצאו לשדות לעבוד את אדמתם. אחרים השגיחו על הסוסים וטיפלו בכל העבודות הקשורות בחווה. בחוותו של באבאן הזקן בראואנדוז הכל חזר כמעט לסדרו, למרות שכמה דברים הוזנחו. כמה חודשי שקט ששררו לאחרונה איפשרו לעובדים ולג'אמאל לשים עין על החווה, להשלים ככל האפשר את החסר, לתקן ליקויים ולחסל פיגורים.

שקט שרר בכפר רוסט, עצי האלון עמדו זקופים אל מול שמש האביב. הילדים שיחקו בין השיחים וליד האגם הגדול, אשר בתוכו השתקף נוף ההרים והיער.

חג הפורים אצל יהודי כורדיסתאן בזאכו נחוג בראש חודש אדר ונקרא בשם „גלאקת הראי" („סגירת שערים"). כשהאב חוזר הביתה אחר תפילת הבוקר בבית הכנסת, הוא מוצא את שער הבית סגור בפניו, והילדים לא יפתחו לו אלא אם כן יעניק להם מתנה.

לקראת המגילה, כמו בערב יום הכיפורים, מתקין השמש בזאכו נר-שעווה גדול ועבה, בעל שבעה פתילים, לקראת שמיעת המגילה. עם תום קריאת המגילה מכבים את הנר ומוסיפים להשתמש בו במשך כל השנה למאור לקריאת התורה. חג הפורים חג שמח הוא ליהודים, החיים בשכינות טובה עם ידידיהם הכורדים, החוגגים באותו זמן את חג האביב.

היום קרב לקיצו. השמש שקעה ברקיע והחלה מסתתרת מאחורי ההרים.

עמל היום תם. דרך השבילים, בשדות וביערות, החלו האנשים חוזרים אל בתיהם בכפרים. אותו ערב נועד להתקיים טקס נישואין בכפר רוסט. כל אנשי הכפר ידעו על המאורע הגדול, והכל התכוננו לחגיגה שעמדה להיערך לאור הפנסים. השעה קרבה. האורחים החלו לזרום מכל הכפרים הסמוכים אל רחבת השוק. אורחים מכובדים, אף הם החלו להגיע. הנה הופיע השייך קודר, ולידו עוזרו ג'אמאל באבאן, פאטימה עם בנה כליפה החביב, וכמובן מג'ידה הצעירה אשת ג'אמאל. במרכז הרחבה, על סף המדרכה, באוויר הפתוח, בלבושו המהודר, ניצב ג'אלאל, ולידו בת זוגו הודה, כלת הערב, בלבושה הצבעוני: שמלה בצבעים מבריקים באדום, קטיפה וצעיף שקוף בצבע אדום בהיר. הגיע המולא הזקן, מנכבדי הכורדים, והחל בטקס המסורתי. שאל את החתן אם ברצונו לשאת את הנערה העומדת לידו לאשה, ולאחר מכן את הכלה אם ברצונה להינשא לחתן, כתב משהו במגילה שעל שולחנו והכריז בקול רם: „בשם אלוהים, האל הטוב והרחום, הנני מקדש את ג'אלאל והודה כבעל ואשה!"

השמחה החלה, ובאוויר נורו מספר יריות לכבוד המאורע. הצעירים מבין האורחים פצחו בשירה ובריקוד ה„דאבקה", הוא הריקוד הלאומי. המבוגרים יותר עמדו במעגל ומחאו כף. אחרים החלו להשתעשע בבקבוקי המשקה, והאווירה התחממה. ריחות הכבשים הצלויים בשדה הפתוח, שנדפו ממרחק, הוסיפו על האווירה. קהל המוזמנים אכל ושתה בשפע: בשר-אורז, פירות, ועוד ועוד. „שמחת הלילה", אמרו הכל. כל הלילה נמשכה הדאבקה.

בעוד כולם חוגגים ונהנים, התקרב למקום לפתע פרש, פרץ דרכו פנימה, ונעצר ליד המפקד שייך קודר. שקט השתרר פתאום, וקולו הרועד של הפרש בקע את הדממה: „הנני אדוני, חדשות רעות מבגדד הבירה. ממשלת עיראק החליטה לשגר דיוויזיית חיילים עם תגבורת של צבא מחומש, מטוסים, טילים, וכל השאר. המלחמה קרבה. אין זה קרב בודד. זו מלחמה. כל זה יכול לבוא על ראשינו תוך דקות מספר. טילים ומפציצים ממתינים לנו שם בחזית".

המפקד קודר קם על רגליו. שקט השתרר לרגעים מספר. עוזריו קמו אף הם, ונעמדו לידו. היה ברור: הטקס נסתיים. העבודה רבה. החתן נשק לכלה על מצחה, לחש באוזניה מספר מלים, נפרד ממנה ומכל החוגגים, והוא וחבריו עלו על סוסיהם, היישר אל החזית. הסוסים דהרו, הלוחמים נעלמו חיש-מהר מרחבת השוק, וזו נותרה כמיותמת ללא גברים, ללא שירה, ללא ריקודים או שמחה.

ה„אריות" דהרו בחשכת הלילה מעבר לכפר רוסט לכיוון ההרים, כשפניהם, כפני מאות ואלפי הלוחמים שיצאו גם הם באותו לילה, מועדות

לקדם את פני האויב. המפקד קודר הוביל את אנשיו אל ההרים, שם כבר עמדו הכן מאות לוחמים. קריאות המלחמה, בשם אללה ובשם מולא מוסטפה אל-בראזאני, נשמעו בכל כפר, בכל בית, בכל מקום.

פאטימה ומג׳ידה נטלו על עצמן ללוות את הכלה הודה היפיפיה לביתה בכפר רוסט. לבן של הנשים נשבר בקרבן, ושפתיהן מילמלו תפילה לאל עליון, להשיב את בעליהן אליהן בריאים ושלמים.

בפקודת-היום, שיצאה ממטהו של מוסטפה אל-בראזאני, הכריז המולא, בין היתר, על מלחמה טוטאלית בערבים. המלחמה היתה אכזרית, והפעם נטתה הכף לטובת הערבים אשר באו מצויידים בכל הנשק הכבד, החסר ללוחמים הכורדים. מפציץ אחד מסוגל היה לחסל מן האוויר, תוך דקות מספר, מאות לוחמים על כפריהם, בתיהם ובני משפחותיהם.

יותר מכל נפגעה קשות החזית ההררית, לשם הגיעו מטוסי-קרב ערביים, אשר הפציצו ללא הרף, ללא רחמים. קולו של המפקד קודר נשמע חנוק בפנותו אל אנשיו המועטים שנותרו, כשעיניו מביטות אל הגוויות, אל עשרות ההרוגים. ,,חברים״, קרא בלב שבור. ,,אין מנוס, עלינו לסגת לאזורים הפנימיים. עלינו לסגת חזרה אל הכפרים!״ ובפנותו אל שני עוזריו, אמר: ,,כאן, באזורים הפנימיים, יהיה קשה לצבא הערבי לגלות אותנו. ובכן, אתה ג׳אמאל ואתה ג׳אלאל, ואתה (הוא פנה אל השלישי, הצעיר ביניהם, שעמד לידם) סאלים, קחו עימכם כעשרים איש וצאו ללא דיחוי לכפר דיאנה. פנו מיד את הכפר מנשים וילדים, ושלחו אותם למחוז זינו בדרום״.

תוך שניות מספר יצאו השלושה לדרך, לבצע את פקודת המפקד, דהרו על סוסיהם ונעלמו אל תוך ההרים והגבעות.

הכפר דיאנה שכן למרגלות ההר. שרר בו שקט, ובחשכת הלילה לא ידעו הנשים והילדים מה צפוי להם. שאר לוחמיו של המפקד קודר נסוגו לשטחים מעבר להר, ונתקלו בקבוצות לוחמים עיראקיים שהתקרבו למקום. התפתח קרב-דמים. עד מהרה הגיעו לוחמים בלתי-מזוהים, שהופיעו מעבר להרים, הרימו דגל ותקעו אותו על פסגת ההר. המצב לא היה ברור. מה מתרחש? מי אלה? מהיכן באו פרשים על סוסים עם דגל?! מה מעשיהם? לירות בהם או לא? המפקד קודר פקד מיד להפסיק את האש עד בירור המצב, נעמד על פסגת אחת הגבעות והשקיף על המתרחש בגבעה השניה במרחק של כ-200 מטר. עד מהרה הבחין במתרחש.

,,הידד!״ צעק.

בתשובה נשמעה, כהד, זעקת ,,הידד!״ מפי הלוחמים האלמונים.

,,בשם המולא, הלוא זה סידקי פאשא!״ קרא המפקד קודר.

אכן, היה זה סידקי פאשא. ממוצא כורדי היה. כל העת לחם בתוך שורות

העיראקים, אולם עתה הוביל את כל כיתתו להצטרף לשורות הכורדים, לכבוש ולנצח. לא יאומן!...

שמחה גדולה נשתררה בקרב הלוחמים הכורדים, אשר נותרו כה מעטים. לתגבורת כזו אפילו אל-בראזאני עצמו לא ציפה. נתאשר לו, לשמחתו, כי יש כורדים רבים בממשלת עיראק, בשורותיה ובצבאה, המוכנים לנטוש ברגע המכריע את פרנסתם ומעמדם, להישמע לקול מצפונם, ללכת אחר תביעת הדם הכורדי הזורם בגופם, ולהיענות לזעקת עמם הרועמת באזניהם.

"הידד!" השמחה נשמעה רחוק, והמפקד קודר, יחד עם סידקי פאשא, יצאו לדרך. „קדימה אריות!" וקדימה דהרו ונסעו, מצויידים בתחמושת ובנשק הכבד שהביאו עימם המצטרפים. ואכן, נצחון רודף נצחון, והגבעה נכבשה כולה.

משהגיעו החדשות לאזני אל-בראזאני, חייך, לחץ ידו של סידקי פאשא והעלה אותו לדרגה גבוהה. „אני מכיר את עמי! קדימה לקראת החירות!" אמר.

דבר נצחון הכורדים בקרב על הגבעה נפוץ על פני כל הארץ; אולם, כמצופה, הוסיף הדבר שמן למדורה ועורר את חמתם של אנשי הממשלה המרכזית בבגדד, אשר מיהרו להחיש תגבורת, ואף מטוסים ומפציצים. הכורדים העריכו את מצבם וידעו מה צפוי להם. הם נסוגו, ובקרבות שהתפתחו נעו כפות המאזניים. קודר נפצע קשות, אולם עוזריו הגישו לו את כל העזרה הדרושה, וכאריה שב ועמד על רגליו והוביל את חייליו הבלתי-סדירים קדימה. שוב נשמע קולו ברחובות הכפרים: „אריות! הזמן פועל לרעתנו. הצבא העיראקי מקבל תגבורות ללא הרף. לאחרונה אף פנו אל הממשלה האנגלית בבקשת סיוע. ומכיוון שקיים הסכם בין שתי הממשלות לסיוע על כל צורותיו, בוודאי יקבלוהו..." הוא הבהיר את המצב לאנשיו וקרא להם לא להיכנע.

ואכן, כפי שניבא קודר כן היה. הצבא העיראקי קיבל את הסיוע בנשק, בכסף, במזון ובצורות אחרות. כפות המאזניים לא היו שוות עתה, והן נטו באורח בולט לרעת הכורדים, אשר היו חסרים מכל וכל: מזון, נשק, אנשים, בתים ועוד... הם פנו בבקשת סיוע לארצות השכנות, אך לא קיבלוהו מבעוד מועד; ועל כן לא נותרה לאל-בראזאני ולאנשיו, כאלף במספר, הברירה אלא לברוח, לנטוש את בתיהם ואת משפחותיהם ואדמתם, ולהימלט אל מעבר להרים. הפקודה לברוח ניתנה, ובוצעה מיד בחשכת הלילה.

חלפו ימים. הלוחמים הכורדים הסתתרו במערות ובהרים, וסבלו קשות. היה זה כשלון: קרב-דמים, טבח, רצח. החלה מנוסה רבתי. רבים מן הלוחמים

הספיקו לחזור לכפריהם כדי ליטול עימם את נשיהם וילדיהם, אולם אחרים נאלצו לנוס מבלי שהצליחו ליצור קשר עם משפחותיהם המצפות לשובם.

המסע אל עבר ההרים היה קשה עד מאוד, ובעיצומו של מיבצע הבריחה, הגדול ביותר בחיי הכורדים, הגיעה לאזניהם השמועה שממשלת עיראק מציעה 100,000 לירות שטרלינג בעד ראשיהם של אל-בראזאני והמפקד השייך קודר. אולם כורדי נאמן לעמו ולמולדתו אינו יודע בגידה.

„ארוכה וקשה הדרך לפנינו", אמר אל-בראזאני לאנשיו.

„ארוכה וקשה הדרך לפנינו", אמרו הלוחמים איש לרעהו.

הגדול במסעים החל. ימים חלפו. גברים עייפים, נשים ילדים ותינוקות, משרכים דרכם בהרי חאג' עומראן, כשפניהם מועדות אל גבולות איראן. רעבים הם, והדרך קשה, קשה מאוד. רבים התעלפו, רבים נפלו ומתו. מחוסר ברירה נעזבו. המסע חייב להימשך! דרך ארוכה עשו על פני הרי אזרביג'אן שבאיראן, ואט אט חצו את הגבולות.

המפקד קודר והאנשים ששרדו עימו, השתקעו באזרביג'אן. הים הכספי שימש להם גבול מדרבנט עד איראן. אזרביג'אן היא ברובה שפלה, ואת חלקה הדרום-מזרחי תופסים הרי טאלוס, המתרוממים לגובה 2,500 מטר. ציר האורך של אזרביג'אן הוא הנהר קורה, העובר בתחום השקע הסמוך לים הכספי, השורץ ביצות ועשיר באגמים. כאן התיישבו כורדים רבים. הארץ אינה פוריה, וברובה היא ערבת מדבר. יערות מופיעים רק כשדרות-לוואי לנהר קורה.

רבים מן הפליטים הכורדים מצאו פרנסתם בעבודה בשדות, ובאוצרות הטבע של אזרביג'אן, הלוא הם מעיינות הנפט הנמצאים כאן בשפע. רחוקים מארצם, מבתיהם וממשפחותיהם, עבדו במרחבי אזרביג'אן, ולבם נמשך הרחק לכורדיסתאן שלהם. רבים מהם התרכזו בטבריז הבירה, בנו לעצמם צריפים ואוהלים, והתיישבו לאורך הדרך המתמשכת עד לניולפה על הגבול הרוסי.

כפליטים ללא בית חיו ועבדו, כשחלום גדול ממלא את לבם, החלום לשוב, להילחם ולנצח, לזכות בחירות ובעצמאות, ולשוב אל בתיהם בגאווה ובכבוד.

חורף-אביב 1946 — ידידי נעלם

סוף שנת הלימודים קרב ובא. התלמידים מתכוננים בקדחתנות לבחינות הסיום. הבטחתי לידידי עלי באבאן להגיש לו את מלוא העזרה גם השנה, למרות שלא היה לו כבר במה לפצות אותי: ביקור בראואנדוז היפה כבר

לא היה אפשרי; ולהתארח אצלו לחופשת הקיץ — דבר זה היה בבחינת חלום שלא יתממש.

באחד הימים נשארנו, עלי באבאן ואני, לשבת בכיתה שעות לאחר שכל התלמידים עזבו את בית-הספר. הוא סיפר לי שמזה כמה לילות אינו ישן, וחושב כל הזמן על הוריו, על אחיו ג'אמאל, על המצב שבו הכורדים שרויים, ועל הקרבות המתחוללים באיזור ההוא, שם בצפון הרחוק. ניסיתי להרגיעו באומרי שהכל יחלוף, שהחווה אינה חשובה כל כך, שישתדל לדבר על לב אביו הזקן ואחיו ג'אמאל שיטשו הכל ויבואו להתגורר עם הדוד העשיר סלמאן באבאן בבגדד הבירה. רקמתי לו תכניות רבות, אך עלי לחש: „אינך יודע! זה לא כך! אינך מסוגל להבין! לעולם לא תבין! אני מכיר את אחי!" הוא סיפר, כמובן, על אחותו פאטימה, ועל השייך קודר, שהוא כה מסור למולא אל-בארזאני, כפי שאחיו ג'אמאל מסור לעניין הכורדי בכללו. הוא סיפר כל אשר ידע, אך ידיעותיו על המתרחש בצפון היו, כפי הנראה, בלתי שלמות ולא מעודכנות, כיוון שבאחד הימים נקרא, באופן מפתיע ודחוף, לעזוב את בית-הספר ולשוב צפונה לבית אביו. לא ידעתי מה הסיבה. מכוניתו של הדוד העשיר סלמאן באבאן עמדה בחוץ והמתינה לו. הוא ניפנף לי בידו לשלום, ובטרם הספיק לומר מלה עקרה המכונית ונסעה. הייתי עצוב מאוד. המורים הבינו לרוחי. כולנו היינו תמהים: לא ידענו מה התרחש פתאום.

כששבתי הביתה, הבחינו הורי מיד ברוחי העכורה ושאלוני מה קרה. השיבותי שעלי באבאן נעלם פתאום מהכיתה. בוודאי קרה שם משהו...

אותו ערב יצאתי עם אבי לטייל, ועברנו במתכוון ליד ביתו של סלמאן באבאן. חושך מוחלט שרר שם. איש לא היה בבית המפואר, אף המשרתים נסעו. כעבור שבוע נסענו, רחמים ואני, אל בית באבאן. ליד הבניין עמדה מכוניתו של סלמאן. הנהג הבחין בנו וקידם אותנו בברכת „אסאלאמו עלייכום" („שלום עליכם"). מששאלנו מה קרה במשפחתו של עלי, השיב: „ג'אמאל באבאן נרצח!" קצר וטראגי!...

כל אותו לילה לא עצמתי עין. הכל שב וניצב מול עיני, כאילו היה זה רק אתמול. ג'אמאל, הבחור החסון והגאה, הלוחם האמיץ, שלא מכבר נשא לאשה את מג'ידה, אשר טרם הביאה לו יורש... ג'אמאל, אחיו של ידידי באבאן עלי... עין מעיניו של באבאן הזקן... ג'אמאל, הפרש הנודע... מסכן עלי באבאן... מסכנה אחותו פאטימה, שנשארה לבדה עם כליפה הקטן... מסכן באבאן הזקן, שנותרה לו רק „עין" אחת, הלוא הוא ידידי עלי הצעיר.

משהירהרתי בכל זה, ובסערה המתחוללת באזורי הכורדים ומעוללת את כל זוועות הדמים הללו, פרצתי בבכי.

עד היום איני יודע כיצד נרצח ג'אמאל באבאן, כיוון שעלי לא חזר עוד לבית-הספר. הוא נשאר אצל אביו, עם אחותו פאטימה ובנה כליפה והכלה הצעירה הודה, וכמובן גם עם מג'ידה, אלמנת אחיו המנוח.

שלחתי לו כמה מכתבים. רבות לא העזתי לכתוב. אבי אסר עלי להזכיר דברים מהותיים. מענה לא קיבלתי. ידעתי שהמכתבים לא הגיעו לתעודתם. אמנם לא היו קרבות, והיתה רגיעה באיזור, אך שלטונות עיראק חלשו כפי הנראה היטב על הסביבה ושלטו על המצב. ייתכן מאוד, הירהרתי, שהבאבאנים נטשו את החווה ואת ביתם ועברו למקום אחר. ניתן לומר, שמאז גותק למעשה כל קשר ביני לבין ידידי עלי באבאן.

שם באזרביג'אן, אשר הפרידה בין עיראק לקווקז הרוסית, התיישבו הכורדים. האיזור היה פרסי, אך הכורדים השתלבו שם יפה והתפשטו על פני כל השטח שהשתרע מנהר קיזיל אוזן בדרום ועד הנהר אראס בצפון. אזרביג'אן הפרסית היא גליל הררי בעל תבליט מבותר ביותר, ובו גושי הרים וולקאניים כבירים, סהנד וסאווילה. עמקי הארץ מכוסים ברובם שכבות סחף וחצץ. הכורדים הנודדים נאלצו לקבל עליהם את המצב כמות שהוא, כי כן נגזר עליהם. רעידות אדמה תכופות זיעזעו את חייהם, חומו היבש של הקיץ להט על צריפיהם, וקרתו החודרת של החורף הרעידה את גופם. רוב פני הארץ ערבה היא, וכך קמו הכורדים לגדל בקר וצאן. רק באגמים ובעמקים ניתן היה לעבד את האדמה.

תחילת שנת 1946 בישרה תקופה חדשה, שלטון חדש. על הכורדים נגזר שוב לארוז את מיטלטליהם, לנדוד בדרכי הקווקז שברוסיה ולהתיישב על אדמת אזרביג'אן הרוסית. וכך קרה, שבשנת 1947 נמלטו אל-בארזאני ואנשיו לבריה"מ. זו קיבלה אותם יפה, והם מצאו בה מקלט מדיני. לאל-בארזאני עצמו הועניק עיטור כבוד על יכולתו, מנהיגותו ורוחו האמיצה, אף הוצע לו ללמוד ולהשתלם באקדמיה המלחמתית של רוסיה הסובייטית. הוא נענה להצעה, עמד בהצלחה בלימודיו, והוענקה לו דרגה צבאית גבוהה. השייך קודר, אף הוא זכה לכבוד רב ולציון לשבח. שמו וכינויו החדש של המולא בפי הכורדים היה „המולא האדום". השייך קודר נחשב לאיש צבא בדרגה מעולה, ונקרא „הקולונל קודר".

אותו זמן, הרחק בעיראק, הרכיב סאלח ג'אבר ממשלה חדשה. זו חיזקה את קשריה עם בריטניה, וב-16 באפריל התפרסמה הודעה רשמית על יציאת כוחות בריטניה מעיראק. חלוקת פלשתינה לשתי מדינות: יהודית

וערבית, היתה נושא שהתווכחו עליו. ב-9 באוקטובר המליצה הליגה הערבית לשלוח כוחות צבא לגבולות פלשתינה. עיראק היתה הראשונה שעשתה זאת, וב-23 באוקטובר הכריז סאלח ג'אבר, שצבא עיראק יצעד לתוך פלשתינה אם תקויים החלוקה. אולם, כפי שהוכיחה ההיסטוריה, לא יצא המצעד אל הפועל.

יום אחד, באזרביג'אן הסובייטית, פגש הקולונל השייך קודר באשה מוסלמית יפת גיזרה ועיניים ושמה אמינה כאנם. אמינה היתה ילידת טשקנט, והעריצה את השייך מאוד בשל אומץ-לבו וקסם פניו. מבט אחד, ועוד מבט, והלבבות נפגשו, וקולונל קודר ביקש את ידה של אמינה ונשא אותה לאשתו השניה. אמינה היתה בעלת יופי מיוחד, עיניים ירוקות וצבע פנים בהיר, לעומת פאטימה שהיתה שחרחורת. קולונל קודר ואמינה כאנם קיבלו מקום מגורים נאה והקימו את משפחתם הצעירה.

סיפורים יפים ומעניינים שמע קודר מפיה של אמינה על טשקנט בירת אזרביג'אן. הוריה באו מן האדמה הפוריה שליד התעלות. „אני זוכרת", אמרה, „את רשת התעלות מן הנהרות היורדים מהרי עין-שן ונשפכים לאמו-דריה. שם, בעיר העתיקה, העיר הקטנה, גידלו אותי הורי". סיפוריה של אמינה כאנם נמשכו כסיפורי אלף לילה ולילה. השייך קודר התקשר אליה מאוד, והיא כמעט השכיחה ממנו את עברו. אביה עבד בעיר החדשה בתעשיית הכותנה, ובביקור בעיר זאת ראה קודר את התעשיה הגדולה, את המפעלים הגדולים לייצור מכונות חקלאיות, בגדים, מוצרי עור, ציוד תעשייתי, קרונות רכבות, כלי-עבודה, והתרשם מאוד מהעולם החדש הזה תחת השלטון הסובייטי.

משנודע לקודר שאחיה החורג של אמינה, מהדי עלואני, הוא עורך עיתון יומי במוסקבה, התקשר מיד עם אל-בארזאני ועם קציניו הבכירים, לקבוע עימו פגישה. הוא הבין שאדם מלומד זה יוכל לשמש להם גשר אל הממשלה הסובייטית בעניין סיוע לעם הכורדי.

המולא נתן את הסכמתו, וקודר הצליח לשכנע את אשתו לזמן את הפגישה. מהדי עלואני הקשיב לדבריהם של הנבחרים הכורדים. כמוסלמי, יליד טשקנט, לא היה הנושא זר לו. הוא הבטיח לעשות כמיטב יכולתו, לפרסם את העניין הכורדי בעולם כולו, להסביר את סבל הכורדים ולתבוע את עצמאותם.

מהדי עשה, אך לא הצליח. „הרוסים מוכנים להבין לרוחם של הכורדים", הסביר לקודר ולידידיו, „אך לא לסייע להם במאבקם נגד ממשלת עיראק".

קודר נשאר עם אשתו אמינה כאנם בטשקנט, הרחק מאשתו פאטימה

ובנם כליפה, שציפו בעיראק בקוצר-רוח ליום בו יוכל לחזור, עם אמינה, למשפחתו ולביתו.

חלפו שנים. קולונל קודר עבר לחיות בתורכיסתאן האסיאתית, ומוסטפה אל-בארזאני עשה לו שם גדול בקרב הכורדים.

כשייך קודר כן רבים מהגברים, אשר השאירו אחריהם את נשותיהם בעיראק, נשאו להם נשים בטשקנט, והולידו עימן ילדים.

שנת 1947

שנת 1947 היתה שנה מוזרה במקצת. לא שכחתי את ידידי עלי באבאן, אך מזה זמן רב שלא שמעתי אודותיו אפילו מלה אחת. בבגדד הבירה הייתי יוצא בערבים ומבלה עם חברים בטיולים ברחובות העיר, במועדונים, בבתי-מלון וכו'. בקיץ היינו צולחים בשחיה את הנהר לעברו השני, ואוכלים ממיטב המאכלים ומפרי האדמה הטובה. אך כל אימת שנפגשנו, רחמים ואני ועוד ידידים יהודים בסביבה, נישא נושא אחד על שפתינו: עוד מישהו עשה דרכו לארץ ישראל, עוד אחד יצא בדרכים בלתי ליגאליות.

ב-1947 סיימתי בהצלחה רבה את לימודי בבית-הספר התיכון האמריקאי, בו למדתי בהדרכת חבר מורים ומורות מארה"ב. הייתי אז בן שש עשרה וחצי, הצעיר בין המסיימים. קיבלתי את תעודת הגמר, שעלי באבאן שאף כה רבות אליה. הירהרתי בלבי, כי בבוא הזמן אספר לו על אותו טקס חלוקת התעודות. הבטחתי זאת לעצמי, אך היטב ידעתי כי יום זה לא יבוא, וכי את עלי באבאן לא אפגוש עוד.

הטיולים בחברה מתמעטים והולכים. פשוט, אין רצון לכך. הכל מדברים על מדינת ישראל, על ארץ ליהודים. הרדיפות על הנוער היהודי גוברות והולכות. יותר משני אנשים כי יתהלכו יחד ברחוב, הרי זו התקהלות; ואם מספרם עולה על שלושה — הרי שהם זוממים משהו.

ליל ה-29 בנובמבר 1947. יהודי עיראק הדירו שינה מעיניהם כל אותו הלילה, וישבו מרותקים אל מקלטי הרדיו. הבשורה ההיסטורית על הקמתה של מדינת ישראל עוררה בלבם שמחה כמוסה. מאוד רציתי להיפגש עם ידידי עלי באבאן, להביט בעיניו כדי שיבין, ולאחל לו ולעמו הקמת מדינה משלהם. ידעתי ששם במרחקים יושב הוא וחושב עלי — עלי, אשר כה רציתי לשוחח עימו על הדברים הקרובים ללבי. מצד שני, מאוד פחדתי שמא יכתוב אלי ויגלה במכתבו דברים שהצנעה יפה להם ושגילוים עלול לגרום לי ולמשפחתי אסון גדול. העדפתי להרהר, לשבת ולהרהר.

למחרת הוכרז על תפילת הודיה בבתי-הכנסת, אולם הרחוב הערבי נסער, והמונים יצאו בהפגנות זעם ומחאה וקראו למלחמת-קודש, „ז׳יהאד״, נגד הציונות ונגד היהודים. הפגנות אלה נמשכו לסירוגין עד להכרזת המדינה, ב-14 במאי 1948.

1948 — שנה מכרעת. מדינת ישראל קמה

האווירה בקרב היהודים בשלהי 1947 היתה מתוחה מאוד, ספוגה זכרונות ואימים. עם רדת החשיכה לא נראה אף יהודי מחוץ לביתו. האורות כבו והתינוקות עלו על משכבם, אך הצעירים והמבוגרים לא עצמו עין. מדי יום ביומו התרחשו מעשי אלימות ואיבה כלפי היהודים.

בתקופת המרד נגד הסכם פורטסמות האנגלי-עיראקי ניסו השלטונות, ללא הצלחה, להטות את סערת הרוחות של הציבור העיראקי נגד היהודים. אנשי „השורה״ נקראו לעמוד במוצביהם, והנשק היהודי הוצא ממחבואו לקראת התמודדות אפשרית. הדבר נמשך עד דצמבר 1947.

לא ידעתי מה אעשה בכל המחברות ששמרתי עימי, בחומר הכתוב, בסיפורים, בשירים, בזכרונות מן הטיולים השונים, בזכרונות מבית-הספר, ביומן שלי ובכל השאר. מה אעשה אם באחד הימים יערכו השוטרים חיפוש בביתנו, במפתיע, כפי שהם נוהגים לעשות? ... מה אומר להם? הן יחשבו אותי למרגל, לסוכן הציונות, לפושע, וסופי יהיה על עמוד התליה... עמודים כאלה קיימים ומוקמים בכל כיכר, בכל מרכז ובכל פינת רחוב. יום יום מעלים לתליה יהודי זה או אחר, „סוכן״ ציוני „בוגד״! אסור לי לשבת בחיבוק-ידיים. עלי לפעול!... היה חבל לי על כל המחברות, על כן הטמנתי אותן במקום-סתר, במחסן בקומת-הגג. חשתי עצמי כה בודד, וכה מנותק מעצמי ומעברי...

לידידי באבאן עלי לא כתבתי אף מלה אחת, לא העזתי להתקשר אתו. אבי אסר עלי לכתוב לו דבר וחצי דבר, בגלל המצב הפוליטי בכלל, ובגלל מצב היהודים בפרט, שהחל להחמיר עם התקרבות שנת 1948 והקמת מדינת ישראל.

בתחילת אפריל 1948 חזר „צבא ההצלה״ של קאוקג׳י מעיראק על נסיונותיו לכבוש יישובים עבריים בארץ ישראל ותקף את משמר העמק. כוחותיו פתחו בהרעשה ארטילרית על המשק, אך הסתערות כוח הרגלים נהדפה והתוקפים נסוגו לעבר ג׳נין. תותחיו של קאוקג׳י הועברו לחזית ירושלים, ובראשית מאי הופגזו בהם השכונות העבריות של העיר.

בליל ה-15 במאי 1948, ליל הקמת המדינה, מדינת ישראל, היו הקהילות

היהודיות בארצות ערב שרויות בפחד, נתונות לרדיפות ולמאסרים; אך בלבם ובתוך תוכם היו היהודים לבושים בגדי חג, הדליקו נרות, קידשו על היין, ובירכו ברכת „שהחיינו" על קום המדינה.

אותו ליל שבת, מספר שעות אחר הכרזת המדינה, שידר ראש ממשלת עיראק נאום נרגש מלא הערכה לצבא העיראקי ולפלישתו, במסגרת צבאות ערב האחרים, אל שטחי המדינה היהודית המדומה, במטרה להכחידה בעודנה באיבה. בו-זמנית הוכרז על משטר צבאי למניעת התקהלויות והפגנות.

הקמתה של מדינת ישראל, מצב היהודים בעולם בכלל ובעיראק בפרט — כל אלה העסיקו את מחשבותי כל כך, שחדלתי מלהרהר בידידי באבאן עלי. נמנעתי מלהעלות על שפתי את הנושא הכורדי, מחשש שמא אכשל בלשוני וידונו אותי לתליה. מהלכיו של קאוקג'י היה להם הד גדול ביעצום בבגדד, וערביי עיראק הכפילו ושילשו את מעשי האיבה כלפי היהודים האומללים. אבי היה מודאג מאוד מהמצב. טרם שכחנו את חג השבועות בשנת 1941... יום אחד חזר אבא מהעבודה והכריז באזנינו שאין ידידים בעולם הזה, שמצבנו הורע, ושעלינו להחריש ולשתוק, לבל נואשם בדברים שלא עשינו. אפילו עאתי ומדחת, חבריו הכורדים של אבא שעבדו אתו בחברת הנפט העיראקית, חדלו מלבוא ולבקר בביתנו מפחד השלטונות, אשר לא ידעו לא הגיון ולא צדק. אסור היה להתקהל, אסור היה לדבר, ואסור היה לחיות חיים נורמליים.

כאשר חדרו כוחות עיראקיים סדירים לארץ ישראל בגיזרת גשר (כאוכב אל-הווא) והלגיון הערבי כבש ב-14 במאי את מיתקני חברת החשמל שבתחומי עבר הירדן ולאחר מכן אף את גוש עציון, פתחו הערבים בבגדד, כבכל ארץ ערבית, בהילולא גדולה ופצחו קולם בשירי לכת ונצחון, מלווים איומים למכביר.

באחד מאותם הימים, כששוחחנו רחמים ואני על הרעש וההילולא שמקיימים הערבים, הסכמנו בינינו שיום נצחוננו עוד בוא יבוא, ושהקולות והברקים שמחוללים הערבים אינם אלא מהומה על מאומה.

„אתה מתכוון לומר שהתוף הריק מקים רעש גדול?" שאלני רחמים בהבנה.

„איסתרא בלגינא קיש-קיש קריא ליה!" השיבותי.

במאי 1948 היתה האווירה בבגדד מחושמלת, ורוח של ערב-פרעות ריחפה באוויר. בגיטו היהודי רבתה התכונה, ובני-הנוער זרמו אל עמדותיהם כשהחלטתם נחושה לא להניח לפורעים לחדור פנימה. רוח של התגוננות גבורה ושל „תמות נפשי עם פלישתים" השתררה בקרב הנוער, ואף נשקלו

אפשרויות לפוצץ גשרים וסכרים, להציף את בגדד מים, ולהפכה לעיר-חורבות. השלטונות השכילו להעריך את המצב, הבינו כי היהודים ישיבו מלחמה שערה, וכי שוב לא תחזור תקופת ראשיד עלי אל-כיילאני, שבה היו חסרי ישע ונטולי נשק מגן. לכן, ביום פלישתם של צבאות הערביים לארץ ישראל, הכריזו, השלטונות, כצעד מנע, על מצב צבאי בכל רחבי הממלכה, והוטל איסור על נשיאת נשק. נשק המגן היהודי הושב אל מחבואיו בבתים ובבתי כנסת ובשגרירויות הזרות, שהיו מוכנות להגיש עזרתן.

עקבנו אחר כל המתרחש בארץ ישראל. עד היום זוכר אני אותם לילות בהם ישבנו בחדר מרוחק מהכביש, שדלתו וחלונותיו סגורים ומסוגרים, פותחים את מקלט הרדיו ומצמידים אזנינו כדי לשמוע את החדשות. אבי אף העז לעשות יותר מזה: אחר החדשות בערבית חיפש את תחנת „קול ישראל" והאזין לחדשות בעברית, שפה אשר רק הוא, מכל בני-הבית, הבין. באותם ימים אסור היה אפילו להקשיב לחדשות בערבית, מפחד מפני כל מיני האשמות חסרות שחר. כל שהיית יכול לעשות הוא לצאת בבוקר לעבודתך, ללכת ברחוב, לראות את עמודי התליה ברחובותיה הראשיים של בגדד, ולהמשיך ללכת מבלי להגיב או לומר מלה ומבלי לדבר עם חבר או ידיד. כל דבר שהיית עשוי להוציא מפיך, בוודאי היה מסגיר אותך. כשיצאת בבוקר מביתך לא היית בטוח שבערב תשוב בשלום למשפחתך, או שלא תמצא את הבית הפוך בגלל חיפוש שנערך בו, או שלא תמצא את המשטרה ממתינה לך כדי לקחת אותך למעצר, משום שהאל יודע מה אמרת ומה עשית, או כיצד הגבת לגבי עניין זה או אחר.

המתח בבגדד גבר והלך, והפחד שב ותקף כל יהודי — הפחד מפני הערבים, הפחד פן יחזרו וישובו עלינו זוועות חודש יוני 1941 כאשר נכשל מרד-הנפל הפרו-נאצי של ראשיד עלי אל-כיילאני, וההמונים הערביים, משולהבים וצמאי שלל, מוסתים ע"י גורמים לאומניים, קמו לעשות שפטים ביהודים, ביצעו מעשי רצח, אונס ושוד לעיני צבא הכיבוש הבריטי, אשר לא נע ולא זע.

אווירת האימים הגיעה לשיאה. מיד עם רדת החשיכה לא נראה אף יהודי מחוץ לביתו. האורות כובו, והתינוקות הושכבו במיטותיהם. הצעירים והמבוגרים כאחד לא עצמו עין כל הלילה. מדי יום נודע על מעשה אלימות ואיבה זה או אחר כלפי אחד היהודים. רבים היו בני-הנוער שחשבו על הברחת הגבולות ועליה לארץ ישראל. דיברנו על זה בסתר, בין חברים ובמסגרת משפחתית, אך אסור היה להתבטא על כך בקול. התגלגלו שמועות על אנשים רבים שניסו לעשות זאת, נתפסו וענו עד מוות. אף הגיע לאזנינו סיפורה של שיירה בת 40 איש, נערים ונערות, שנשלחו מבגדד לארץ ישראל

בשנת 1946, ואחד המבריחים הערביים, שצריך היה לחכות להם במקום מסויים, בגד ולא הופיע, והשיירה תעתה במדבר, ללא דרך וללא ציוני-דרך. המשאית שבה נסעו התהפכה, ושני בחורים נהרגו ואחרים נפצעו קשה. הם קברו את מתיהם במדבר, נשאו את פצועיהם, והמשיכו דרכם ללא טיפת מים להרטיב את שפתי הפצועים. מקץ שמונה ימים של נדודים ואסונות הצליחו הנותרים לחזור לבגדד, למקום ממנו יצאו. והיו כאלה שנתפסו ועונו ונתלו. סיפורים רבים נשמעו, והפחד גבר.

למרות כל אלה, נמצאו יהודים שסיכנו את חייהם כדי להגיע לארץ ישראל. סיפורים רבים על ההעפלה ועל העליה הבלתי-ליגאלית סופרו בסוד ובסתר. באותם ימים הייתי עדיין תלמיד בבית-הספר והתכוננתי לבחינות הגמר. עמדתי בבחינותי בהצלחה, ובאותה שנה, שנת 1948, ואני צעיר בן 17, חגגנו את סיום הלימודים. חלומות רבים רקמתי על תכניות לימודים בחוץ לארץ. סיפרתי לרחמים שאני מתכונן לנסוע לארה"ב, להמשיך שם בלימודי, ופירטתי באזניו מה אני רוצה ללמוד ולקראת מה, ושאני מתכונן לחזור לעיראק ולרכוש לי משרה ומעמד. רחמים הפיקח צחק. „לא ירשו לך, אתה יהודי", אמר. ואכן, רחמים צדק. אחר כל ההשכלה שרכשתי ובית-הספר הגבוה שסיימתי, לא היגעתי אלא למעמד של פקיד זוטר בחברת „ספיניס" בבגדד.

אולם נחזור אל המציאות של אותה שנה, שנת 1948. באבאן עלי היה רחוק ממני, ומי יודע אם בכלל חשב עלי. לילות רבים שכבתי על מיטתי והירהרתי בגורלי ובגורל ידידי באבאן עלי ובמעשיו בארצו. התגעגעתי אליו ומאוד רציתי לקבל ידיעות עליו ועל באבאן הזקן, וכיצד הם מסתדרים בלי האח הבכור. הירהרתי בפאטימה, האחות המסכנה, שנותרה לבדה עם בנה כליפה. בעלה, המפקד קודר, השתוקק מאוד לחזור לעיראק, אך השלטונות חיפשו אחריו כפי שחיפשו אחרי מולא מוסטפה אל-בארזאני. הירהרתי בבאבאן עלי, שבוודאי הוא כבר בחור גדול, גבר בן 19, מבוגר ממני בשנתיים. אולי הוא פרש, ואולי חייל כורדי לוחם ונוקם, יד-ימינו של אביו הקשיש.

חשבתי שהבחור הזה בוודאי כבר שכח אותי. כמה רציתי שיעמוד לצידי כדי שאוכל לספר לו על הפחד שתקף אותי בזמן האחרון, הפחד מפני הערבים. רציתי להיות בחברתו, להעלות יחד עימו זכרונות מספסל בית-הספר, לנסוע אליו, לכתוב לו, או להתקשר אתו באיזו שהיא צורה. אך ידעתי כי כל אלו הן מחשבות בלבד: כל התקשרות לא באה בחשבון. הפחד גבר, והמצב החמיר מיום ליום. השנאה הגוברת והולכת סגרה עלינו כטבעת-חנק.

באותה שנה סיימתי את לימודי בבית-הספר האמריקאי. טקס חלוקת התעודות היה מרשים, יפה ומיוחד. השמחה והחיוך עלו על השפתיים, אך בלב שרר עצב. תעודת בגרות גדולה, כתובה באותיות גדולות ויפות, ונושאת חתימת ידו של שר החינוך והתרבות של עיראק, אישרה שהשלמתי את חוק-לימודי, שסיימתי בית-ספר גבוה, ושהנני זכאי להמשיך בלימודי ולהתקבל לפקולטה כלשהי באוניברסיטה.

שנה זו ראתה מצב חירום בעיראק, מצב של מתח, של אי-שקט. לא ידעתי מה אעשה בכל השירים שכתבתי, ולמה לשיר מעתה — לשלום או למלחמה! בימי השבת הייתי נפגש עם חברים מהרחוב שלנו. האווירה נעשתה עצובה וקודרת מאוד. מה יש ליהודי לעשות בזמנים מתוחים כאלה? הפחד גבר. לנסוע הרחק מהבית, אפילו למספר קילומטרים, היה בבחינת סכנה — מוטב לשבת בבית ולהמתין לימים טובים יותר. ומה אם תפרוץ הפיכה בתוך עיראק עצמה? ... העם ממורמר ממהלך הלחימה בפלשתינה, וכפי הנראה שוב יתפרצו על היהודים המסכנים. לא, הפעם הקהילה היהודית לא תעמוד בחיבוק-ידיים כפי שעשתה בחודש ראשיד עלי הארור. אך מוטב לא לחשוב על כך, אולי שוב תזרח השמש, אולי בכל זאת הכל ישוב ויתבהר!

הזמנה לחתונה

יום אחד, בשובי לביתי מעבודתי בחברת "ספיניס", מצאתי מברק הממוען אלי. פחד גדול תקפני, וידי רעדו כשפתחתי! הורי ובני-משפחתי עטו סביבי לברר מה העניין.

היה זה מברק מידידי באבאן עלי, בו הזמינני לבוא לטקס הנישואין שלו.

„לא, אתה לא נוסע!" פסק אבי.

וכך היה. הבנתי, שאסור לי לנסוע. שלחתי לו מתנה יפה ומברק-ברכה וביקשתי ממנו שישלח לי תמונה של הזוג המאושר. סקרן מאוד הייתי לדעת מי אשתו. שיערתי שהיא בת עדתו, אך רציתי לדעת אם היא אחת מאלו שהיכרתי בעת ביקורי אצלו.

כעבור מספר ימים נתקבלה בדואר תמונה, שבה באבאן עלי בן ה-19 עומד ליד בת-זוגו, הלוא היא מג'ידה, אלמנת אחיו המנוח ג'אמאל. באבאן עלי נשא לו אפוא לאשה, בגיל צעיר, את אלמנת אחיו. כשנפל ג'אמאל באבאן בשנת 1946 באחד הקרבות נשארה מג'ידה בבית הזקן, ומאוחר יותר, כשנמלט קודר מפני השלטונות הצטרפו אליהם אף פאטימה ובנה הקטן כליפה, וכמובן הודה וג'אלאל, שהיו אורחיה הקבועים של משפחת באבאן.

מאז חלפו חודשים ועברה שנה ועוד שנה. באבאן עלי, שחזר אל בית אביו וניהל את כל עסקי החווה והאדמה וכל השאר, נשאר בודד. זכרונות יפים מימי הנעורים ניעורו וקמו בלבו לתחיה, זכרונות אהבתו לאותה נערה מג׳ידה היפה והצעירה שכה חשק בה, אך ניתנה לאחיו המבוגר ממנו, ג׳אמאל! ג׳אמאל נשא אותה לאשה; אולם עתה, כעבור שנתיים, באישור האב והמולא של הכפר, השיב לו הגורל את נערת-חלומותיו, את אהבתו הראשונה, מג׳ידה. וכך נשארה מג׳ידה הצעירה והיפה בחיק משפחת באבאן.

היכרתי את מג׳ידה, ומאוד רציתי להיות במחיצתה, ובמחיצת עלי, אפילו לרגע אחד, כדי לברכם. רציתי להיות נוכח בריקודים הסוערים בטקס נישואיהם לקול הנגינה הכורדית, לצלילי ה„עוד״ והתוף, לחזות בהתלהבות הצעירים ומחיאות-הכפיים של הזקנים, בתלבושתם הזוהרת של הבחורים ובתלבושתן הצבעונית של הנערות, בהווי שהיה כה רחוק ממני. אך כל זה אסור היה לי לראות. אסור לנסוע, אסור לכתוב במכתב מפורט כל אשר בלבי. השבתי לידידי באבאן בשתי מלים יפות: „מזל טוב״, וזה הכל. רצתי לביתו של רחמים לספר לו, להראות לו את התמונה, להעלות זכרונות יחד אתו, אך הוא לא היה בבית. זו הפעם השלישית שבאתי לבקר את רחמים, ובכל פעם קיבלתי תשובה קצרה מאמו: „אינגו בבית״.

לילות ארוכים שכבתי על מיטתי והירהרתי בידידי באבאן עלי, ובאותם ימים יפים על ספסל הלימודים, של ילדות יפה ופשוטה ללא בעיות. כיום, כל בעיות העולם התעוררו. לפתע, הכל שונה. על מיטתי בלילות זכרתי כיצד, בהפסקות בין שיעור לשיעור, היה באבאן עלי מכבד אותי בעוגיות מיוחדות שהביא מבית דודו העשיר; כיצד בשנים האחרונות היה מרבה לספר על נערה יפה ושמה מג׳ידה המתגוררת הרחק בכורדיסתאן; וכיצד היה צוחק בכל פעם שהעז לחשוב על אהבתו אותה. הוא אף סיפר לי עד כמה עשויה אהבה ראשונה זו של נער להיות עזה, ואני גם סיפרתי לו על אהבתי הראשונה, אהבתי של הימים ההם. כשנשא ג׳אמאל אחיו את מג׳ידה לאשה, שמח בוודאי עלי באבאן מאוד, הן למעשה ציפה לכך שאחיו ישא אותה. וג׳אמאל באמת העניק לה את כל הכבוד והאהבה שהיתה ראויה להם.

הירהרתי בשניים. הגורל השיב אותה לאהובה הראשון. הוא בוודאי מאושר, לא כן? לפי התמונה שבידי קשה היה לקבוע, אך לא היה לי ספק בדבר. רק חבר אחד יכולתי לשתף במחשבותי אלה, רחמים. כן, רחמים! קפצתי ממיטתי וחיוך על שפתי. רחמים חברי, ידידי, היודע הכל עלי ועל ידידנו באבאן עלי. אקפוץ אליו שוב. אולי הפעם אמצא אותו, ונעלה כמה זכרונות, כך סתם להרוג את הזמן. ואולי אפילו לעשן עימו איזו סיגריה, כך לשם כיף!

נעצרתי לפתע, רגלי סירבו ללכת! רחמים? את רחמים לא ראיתי מזה למעלה משבועיים. הבחור לפתע נעלם לי, חסר לי, בבית-הספר ראינו זה את זה יום יום, סיימנו את הלימודים יחד. אני עבדתי כפקיד זוטר ב„ספיניס" בבגדד, ואילו רחמים עסק בכל מיני עבודות שאף פעם לא סיפר לי עליהן. לא ידעתי במה עיסוקו.

עוד זוכר אני אותן שעות-ערביים כשהיינו עולים, רחמים ואני, על גג ביתנו, להתחמם מעט בשמש. אמי היתה מגישה לנו תפוזים יפירות אחרים, ואנו היינו עומדים על הגג, צופים בנוף היפה, „תופסים" צבע וחום מהשמש עד שעה מאוחרת לפני השקיעה. כי זאת לדעת: החורף בבגדד קריר מאוד, ועם שקיעת החמה מסתגרים האנשים.

לא ידעתי היכן נעלם רחמים. משהו מסתורי התרחש, כנראה, בביתו. אפילו את הוריו קשה היה לתפוס בבית. בעבר היו באים מדי פעם לבקר בביתנו, אולם עתה השתנה הכל, ואין הם באים עוד. האם בורחים הם ממשהו? האם מבקשים הם למנוע מעצמם מבוכה, ועל כן מתחמקים מפגישות ושאלות?

רחמים, איך?!

דפקתי על דלת ביתו של רחמים.

„האם רחמים בבית?" שאלתי, כמעט בטוח שגם הפעם לא אמצא אותו.

אמו של רחמים עמדה בפתח. לפתע נראתה בעיני מבוגרת בכעשר שנים מכפי גילה. קמטים הופיעו על מצחה, ומסביב לעיניה סימנים של עייפות ושחור המעידים על לילות ללא שינה, לילות של דאגה, ואולי גם של בכי.

„לא!" ענתה.

הרגשתי שהיא נפחדת, ומאוד זהירה בתשובתה אלי. לא פתחה לי את הדלת כתמיד, עת שהיינו, רחמים ואני, ילדים וביקרנו זה אצל זה. אפשר לומר, שאף ניסתה לסוגרה בפני.

בשובי הביתה לא סיפרתי להורי על התנהגותה המוזרה של אמו של רחמים. הלוא תמיד היינו ידידים, כילדים וגם כמבוגרים; והנה לפתע השמירה על מרחק כזה, שקשה להסבירה.

כעבור שבוע ניגשתי שוב אל ביתו של רחמים, ושוב נתקלתי באותה תגובה. לא הרפיתי, וכעבור שבועיים התדפקתי שוב על דלת ביתו. הפעם ניצב בפתח אביו, אשר אהב אותי כאהוב אב את בנו. בשומעו שאני שואל

על רחמים, היסה אותי ב„ש... ש... היכנס, בבקשה", והזמין אותי פנימה. בפינת החדר הדל ישבה האם ובכתה, ומיד הבינותי שקרה משהו לא נעים. לא מצאתי בפי מלים לשאול מה אירע, אולם האב הושיב אותי לידו על הספה. "הוא איננו כאן", דיבר בקול חנוק. „הוא בסכנה. המשטרה מחפשת אחריו, הוא הסתלק מהבית". בסיימו פרץ בבכי.

ניסיתי להרגיעו, אך מה כוחן של מלים כנגד מציאות אכזרית זו?

„הוא משתף פעולה עם המחתרת?" שאלתי בלחש.

„כן!"

עתה הבנתי. רחמים נמנה עם הבחורים שנתפסו שבועיים לפני כן באחד המקומות הסודיים של תנועת המחתרת אשר פעלה בבגדד. דמעות נקוו בעיני האב האומלל שלא ידע מה לעשות, מה גורל בנו, והיכן הוא נמצא.

נתברר לי שרחמים הסתתר באחד הבתים בבגדד. חברי המחתרת הצליחו להצילו והחביאוהו במקום-סתר, אולי בבית ערבי, או אצל הבדווים. לפני כשבועיים נעצרו, הוא ועוד צעיר, ליד תחנת הרכבת בבגדד-בצרה ע"י שני שוטרים שסיירו בשטח. לא נודע לי מה בדיוק עשו שם השניים, אך בוודאי נשלחו למקום מטעם תנועת המחתרת, שפעלה אז בבגדד, ולמעשה בכל עיראק, ועסקה בהפצת כרוזים וחלוקתם בין היהודים, בהפצת תדריכים על הגנה עצמית, באיחסון נשק בלתי ליגאלי — רימוני-יד, בקבוקי מולוטוב ועוד — וחלוקתו בבתים, בהברחת ילדים ונשים בדרכים בלתי ליגאליות, ובעוד עבודות רבות אחרות. הבחור השני נתפס ע"י השוטרים, אולם רחמים הצליח להימלט. המשטרה חיפשה אחריו במשך זמן-מה, אולם חבריו למחתרת, שעקבו מקרוב אחר הנעשה, הצליחו כנראה להבריחו במחבוא כלשהו.

המשטרה המשיכה בחיפושיה אחר רחמים, אשר זוהה לפי תיאור פניו וגופו והוכנס לרשימה השחורה. כעשרים חשודים נתפסו, ולאחר עינויים רבים שוחררו, אך רחמים לא נמצא. מוות היה צפוי לו ולאלה שסייעו להסתירו מפני השלטונות, אולם ראשי תנועת המחתרת דאגו לו, וסיכויי השלטונות לגלותו היו קלושים.

ההורים היו אומללים, אך כלפי חוץ לא יכלו לגלות את עצבונם, כיוון שהמשטרה לא ידעה שאת בנם מחפשים, וההורים העמידו פנים כאילו נסע אל דודתו בבצרה שבדרום לטקס ברית-המילה של הרך שנולד שם. כל השכנים ידעו את האמת, אך שמרו על שתיקה.

כשהעליתי את הנושא באזני אבי, הזהירני שכל מלה שאני מוציא מפי על הנושא עלולה להישמע, כי לאויב יש אזניים; ואם ייוודע הדבר,

יומט אסון גדול על כל המשפחה, ובן-לילה נועלה כולנו על עמודי התליה. אבי ידע היטב שאני די מבוגר כדי להבין זאת ולדעת את חומרת המצב, אך הפחד והדאגה שכנו כה עמוק בדמו, שנאלץ לחזור על משפט זה מספר פעמים ולהזכיר למשפחה מדי בוקר וערב שאין לשוחח עם איש מחוץ לבית על כל נושא שהוא.

„מדוע אין מבריחים אותו לארץ ישראל?" שאלתי את אבי.

„אני מניח שהתנועה מחפשת דרך בשבילו", השיב אבי בלחש. „אנא, שפשף לי את השריר כאן, העצם כואבת!" ביקש. החלקתי את כף-ידי על עור רגליו וערכתי לו עיסוי.

אבי עשה עבודות רבות במשק-הבית שלנו, והתלונן ללא הרף על כאבים בשרירי היד ובעצמות, וביקש ממני תמיד לשפשף את החלקים הכואבים כדי להרגיע את כאביו. עשיתי זאת בהנאה וברצון, בראותי שאני מקל עליו.

חלפו כמה רגעים של שקט. הרגשתי שאבי מהרהר בהצעתי, וחיכיתי לתשובה.

„אני מניח, שהתנועה מחפשת דרך לעשות זאת!" אמר בלחש.

אותו לילה נדדה שנתי. הירהרתי מה יעלה בגורלו של רחמים אם ייתפס. מדי בוקר, בלכתי לעבודה ב„ספיניס", ראיתי באחד מרחובותיה הראשיים של בגדד, מעבר לגשר-פייסל, את המראה החוזר ונשנה מזה למעלה משישה חודשים, המראה הגס ביותר, האכזרי ביותר: עמודי תליה, המצפים לכל ראש יהודי. לעיתים קרובות, ברדתי מהאוטובוס, ראיתי קהל עצום המצטופף מסביב לעמוד התליה למראה יהודי נוסף המובל לדרכו האחרונה, כשהתליין, בצחוק רחב על פניו, עומד מוכן לבצע את מלאכתו. תיארתי לי בדמיוני את הרגע המחריד הזה, ולא עצמתי עין עת ארוכה אחר חצות. לבסוף, משראיתי שהשינה היא ממני והלאה, קמתי לשאוף אוויר, הלכתי לנוחיות, ושוב חזרתי לשאוף אוויר. וכבימים ההם, כשהייתי בגיל צעיר יותר, כן גם הפעם לא ראיתי לפני ברירה אלא לגשת למיטת אבי ולבקש ממנו שיעניק לי ברכה כלשהי למען אירדם.

לא נצטרכתי להעיר את אבי, חשתי שאף הוא אינו ישן.

„מה לך?" שאל אותי.

„אתה לא ישן, אבא?" אמרתי.

„אתה שואל, או אומר?"

„גם זה וגם זה".

הוא משך אותי אליו והושיב אותי ליד מיטתו. „לא רציתי לספר לך", אמר. „הערב נערך חיפוש בביתו של רחמים, הפכו את כל הבית..." כמעט ופרץ בבכי. אמי ויתר בני המשפחה ישנו אותה שעה בשקט את שנת הלילה.

„אבא! יש לי רעיון!" לחשתי באזניו. ישבתי בשקט ליד מיטתו וגוללתי באזניו את רעיוני. הוא ליטף את פני, כפי שעשה בימים ההם בעת שהייתי קטן יותר. הרעיון מצא חן בעיניו. הוא נרגע והבטיח שלמחרת יפנה לחבר תנועת המחתרת, מכרו, ויפגיש אותו עם אביו של רחמים במגמה להתחיל בביצוע הרעיון שהעליתי.

„זה יכול להציל אותו", אמר לי ברוך. „אך כיצד יצליח להגיע לשם?"

„זאת אוכל אני להסדיר", אמרתי, כשהרעיון מתגבש במוחי והתכנית קורמת עור ובשר.

אותו ערב נטלתי פיסת נייר, כתבתי בה מספר מלים, נטלתי מעטפה, רשמתי עליה: „לידי באבאן עלי", ויצאתי לבית דודו העשיר של עלי, אג'א סלמאן באבאן. מסרתי את המעטפה אישית לידי הדוד, והסברתי לו שזהו מכתב תשובה לבאבאן עלי על הזמנתו לחתונה. אג'א סלמאן שמח מאוד לראותני והבטיח שהמכתב יגיע תוך יומיים לתעודתו.

כעבור שבוע הגיע לביתנו נהגו האישי של אג'א סלמאן ובידו מכתב אישי אלי. המכתב כלל מלה אחת ויחידה: „בסדר!" רצתי לאבי ואמרתי לו: „בסדר", ואבי פנה מיד לביתו של רחמים והשמיע באזני אביו אותה מלה יחידה. „בסדר". תוך שעה קצרה נישאה המלה בפיותיהם של חברי התנועה, של הוריו של רחמים, ושל האנשים אשר עליהם הוטל להוציא את הרעיון אל הפועל. המלה „בסדר!" עברה מפה לפה, ולבסוף היתה על שפתיה של חברת האירגון המחתרתי "רות", אשר באה במגע ישיר עם רחמים במקום מחבואו והוציאה אותו לדרך.

הרעיון היה שלי; התיכנון והביצוע — של תנועת המחתרת, כמובן. בזכות אותו רעיון, ובזכות אותם אנשים שהקדישו את מאמציהם ואת חייהם, ואף סיכנו את עצמם ואת בני-משפחותיהם למען חופש היהודים ולמען הברחת יהודים לארץ ישראל — בזכות כל אלה נמלטו רחמים ורבים שכמותו מעיראק לארץ השכנה, ומשם עשו דרכם לישראל. בין הנמלטים — נערים, נערות, ואף ילדים קטנים, מבוגרים וקשישים, רבים שהיו צפויים לגזר-דין מוות או למאסר-עולם, או שהיו מבוקשים ע"י משטרת עיראק. תנועת המחתרת המשיכה להשתמש באותה דרך בלתי ליגאלית שהמצאתי בשביל רחמים, עד אשר גילתה משטרת הגבול את המתרחש, חסמה את המעבר והגבירה את המשמר באותו איזור. מסלול עלייתי הבלתי ליגאלית שלי לישראל

היה אמנם אחר ובכיוון שונה לגמרי, אולם גם הוא תוכנן על ידי חברי התנועה, שבראשם עמד אז מרדכי בן פורת, בעתיד חבר כנסת.

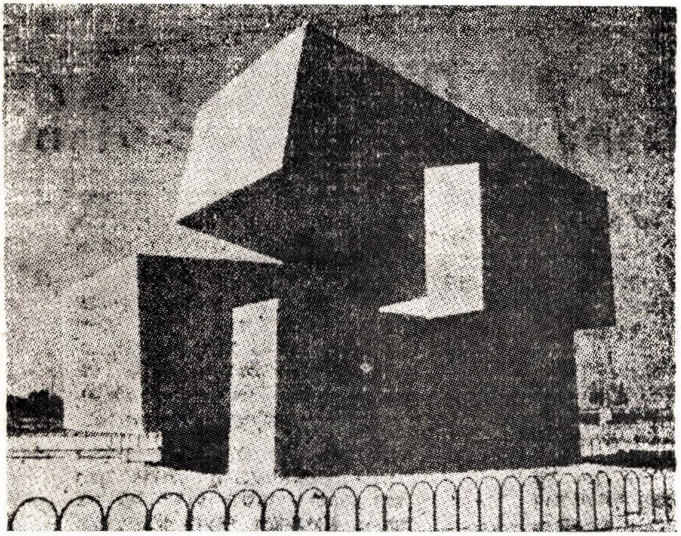
* * *

עם רחמים נפגשתי בישראל, ומפיו שמעתי את סיפור עלייתו וכיצד חמק וניצל מידי משטרת בגדד שחיפשה אחריו זמן רב.

סיפורו של רחמים

הנה סיפורו של רחמים, כפי ששמעתיו מפיו:

— פעלתי תקופה ארוכה למען התנועה החשאית, תנועת המחתרת כפי שהיא ידועה בעיראק. הפצתי כרוזים, העברתי נשק ממקום למקום. ביצעתי

האנדרטה לזכר קרבנות בגדד
מעשה ידי הפסל שמשון מרחב

משימות שהוטלו עלי ע"י חברי התנועה הממונים עלי. החסנתי נשק חם בבתי-כנסת ובבתים פרטיים — כל אלה ברצוני החופשי ובלא ידיעת הורי.

הם אמנם הבחינו במשהו — אך מה ואיך, ומה מידת הסכנה, לא ידעו ואף לא יכלו לתאר לעצמם.

הדבר החל בשנת 1947/8, השנה בה סיימנו את הלימודים בבית-הספר וקיבלנו תעודות-בגרות.

מדוע, בעצם, בחרתי לעשות זאת? התשובה פשוטה וברורה: רציתי להמשיך בלימודים, בפרט בנושאים שאהבתי מכל, היסטוריה וגיאוגרפיה, נושאים שעיניינו אותי כל השנים — אך כל הדרכים נסגרו בפני, והבנתי מיד שהתעודה שבידי חסרת כל ערך. מצד אחד, תעודה המברכת אותך ומעניקה לך את כל האפשרויות ליהנות מכל מה שמחזיקי תעודה כזו יכולים ליהנות; אך מצד שני, שלילת זכויותיך כאזרח וכאדם חי ונושם... לא, אין זה דבר פשוט כלל וכלל!... החלטתי להתמרד. פגשתי בכמה מחברי התנועה שפעלו, בחשאי, הסתתרו בלילות בבתי-כנסת ובבתים יהודיים, פעלו למען הגנה עצמית, ועשו הכל למען לא יפקוד שנית את היהודים האומללים בעיראק אותו חודש חג השבועות, בעת שראשיד עלי אל-כיילני עטה עליהם ועשה בהם שפטים.

חברים אלה הכניסו אותי לעניינים, והתחלתי משתף פעולה. בתחילה הצטמצמה הפעילות בהפצת כרוזים, אולם לאחר מכן התפתחה לפעולות אחרות. באחת מהן, יצאנו אני ואחד מחברי התנועה להניח פצצה במקום מסויים ליד תחנת הרכבת בגדד-בצרה. המשטרה עקבה אחרינו. חברי נתפס, אך אני הצלחתי להימלט. ברחתי ורצתי בין הסימטאות, הסתתרתי במדרגות הבתים, נסתי ממקום למקום. שמעתי את צעדי השוטרים הרודפים אחרי. את צפירות המנועים. שמעתי וידעתי שזה הסוף, שעלי להילחם בכל כוחי, בשארית נשמתי, אחרת זה יהא סופי. באותם רגעים איומים חשבתי על אחד מחברי התנועה שנתפס שבוע לפני כן, כיצד עינו אותו, כלאו אותו, היכוהו, תלשו את ציפרני ידיו, תלוהו על כפות רגליו. חשבתי על כל אלה וידי רעדו. אף רגלי רעדו, אך המשכתי לרוץ עד אשר היגעתי לבית-כנסת שהוא. טיפסתי על המדרגות, עליתי אל הקומה העליונה, וממנה אל גג הבית השכן. עברתי מגג לגג, כעשרה בתים, עד שהיגעתי לבית בקצה הרחוב, ביתו של יחזקאל סמרה, מחברי התנועה. יחזקאל התקשר מיד עם חברים אחרים.

עוד באותו לילה הביאו אותי במכונית שחורה לבית-כנסת עתיק, ששכן בבגדד העתיקה, חבשו את פצעי והסתירו אותי במשך מספר ימים. שם נודע לי כי חברי, שהשתתף אתי בפעולה, נתפס ונלקח לבית-הכלא המרכזי בבגדד, ושראשי התנועה משתדלים לעשות הכל כדי לשחררו. עד היום איני יודע מה עלה בגורלו.

באחד הימים נכנסה לבית-הכנסת העתיק צעירה, שהציגה את עצמה

כ„רות", חברת התנועה, והפליטה את המלה „בסדר!" שאלתי: „מה בסדר?" והיא אמרה לי כל מה שנצטוותה להגיד, ובסיום הודיעה לי שעלי להיות מוכן ושחושבים להעביר אותי למקום אחר. כעבור שעתיים, השעה היתה אחרי חצות, הופיע שמש בית-הכנסת, בידו ניירות, ולחש באזני לבוא אחריו. יצאתי ממקום מחבואי והלכתי בעיקבותיו, כשלפתע דחף אותי אל תוך מכונית שחורה שעמדה בדיוק בפתח הבית, ובטרם הספקתי להסתדר בפנים, הסתלקה במהירות מהמקום.

„לאן פנינו מועדות?" שאלתי את הנהג.

„עוד מעט תדע!" השיב ולא יסף.

ה„עוד מעט" הזה ארך כשעה. לבסוף היגענו לבית בודד, שם קיבלו את פני שני בחורים, הלבישו אותי בגדי בדואי, כולל כאפיה ועגאל, העלו אותי על הרכבת היוצאת השכם בבוקר לצפון, ולחשו באזני: „רחמים, זה הוא זה. אתה נוסע לכרכוך!"

„מה?!" שאלתי.

„אל תשאל שאלות!" אמר האחד, בחור גבוה, חסון, שחום-פנים, צלקת על מצחו, שניצב לימיני, בחור גיבור במלוא מובן המלה. „אל תדבר, ורק תשמע!" ציווה עלי. „שמך מעתה — חמיד אבו-חמדי, ואביך, ראשק אבו-חמיד, נמצא כעת בבית-החולים העירוני בכרכוך וסובל מדלקת ריאות. אתה פועל-בניין, טייח. עד כה גרת באוהלים, ליד בנייני בגדד החדשה, שטרם נבנתה". כך דיבר. בקיצור ולעניין.

שיננתי לעצמי את כל הפרטים, למדתי אותם בעל-פה, ותוך חצי שעה הייתי בקרון מספר 13, קרון-משא, ברכבת בגדד-מוסול, כשבידי כרטיס-נסיעה.

ישבתי על הרצפה בתוך בדואים וערבים מהסביבה, לצד הסחורה שתפסה מחצית הקרון. העמדתי פנים שאני ערבי בדואי. שיחקתי את תפקידי כהלכה, ותודות לכך זכיתי בחיים. הייתי נרגש ונפחד עד מאוד, ומספר פעמים חזרתי על המשפט „באיסם אללה הרחמן והרחום" („בשם אלוהים המלא רחמים"), וגם על המשפט „לא אללה אילא אללה ומוחמד רסול אללה" („אין אלוהים מבלעדי אללה ומוחמד הוא שליחו של אללה").

עד כה לא היו בעיות, אולם הללו התעוררו לאחר מכן. הרכבת הגיעה לכרכוך, וליד התחנה המתין לי איש בלבוש מהודר של שייך, כשלידו עומדים שני פלחים ערבים, לבושים בדיוק כמוני.

לא הוצאתי הגה מפי. עמדתי, ולאחר מכן התיישבתי על הרצפה, ליד ספסל התחנה, כשחבילתי הקטנה בידי. מיד ניגש אלי ה„שייך" ואמר: „חמיד אבו חמדי, תעאל ג'אי!" („בוא הנה"). צורת התנהגות זו שימשה סימן-

היכר, כפי שתוכנן ע"י חברי התנועה. שני הפלחים אף הם התקרבו, ושלושתנו צעדנו בעיקבות ה„שייך". עברנו ליד שוטרי התחנה, שלא אמרו מלה, והיגענו לכביש. „חושו ג'וואי" („היכנסו פנימה"), אמר ה„שייך". הוכנסתי לתוך מכונית, אך בטרם הספיק ה„שייך" להתניע התקרבו שני השוטרים והציצו פנימה. מיד החלו שני הפלחים לנשק אותי, כנהוג אצל הבדואים המקבלים אורח חדש, ובכך כיסו את פני כליל מעיני השוטרים הסקרנים. בינתיים החליף אתם ה„שייך" כמה מלים, כיבד אותם בסיגריות, התניע את המכונית, ויצאנו לדרך.

„אנחנו בכרכוך, רחמים", לחש לי אחד הפלחים בערבית. הודיע לי שעלי לפעול במהירות ולהראות להם את הדרך לביתו של באבאן עלי.

„באבאן עלי ? " שאלתי בתמהון.

„כן. הוא ממתין לנו מחוץ לבקתה שבחוות אביו. אמר שאתה יודע היכן החווה והיכן הבקתה..."

לרגע הסתכלתי סביבי, ובמשנהו הבחנתי באותו בית עתיק. לידו נמשך שביל עפר שהוביל אל הדרך המבוקשת. הדרכתי כהלכה.

מיד הבנתי, שכל העניין פרי מוחך הוא, ידידי. רק אתה יכולת להמציא את הרעיון הזה, להבריח אותי בכיוון זה. הכל היה ברור לי, ורק דבר אחד היה בבחינת חדש בשבילי: לא האמנתי שבאבאן עלי יהיה מוכן לשתף פעולה עד כדי כך ולסכן את חייו למען ידידים ותיקים מספסל-הלימודים. ידעתי והבנתי שאתה הוא שתיכננת את כל המיבצע הזה, ושאתה אישית פנית אל באבאן עלי כדי להבריח אותי, בשיתוף עם המחתרת.

המשך התכנית היה פשוט מאוד. חוש ההתמצאות שלי פעל יפה, ומיד היכרתי את הדרך לחוותו של באבאן עלי. נעזרתי, כמובן, בסימני-דרך רבים, כמו החורבות הידועות בהיסטוריה, הזיתים, השוק העתיק, בית הכנסת המתמוטט, הבתים הבנויים מסתם „בוץ", כפי שקראנו לו אז בביקורנו. לבסוף היגענו לבקתה, בחווה הגדולה של משפחת באבאן.

בבקתה עזרו לי שני הפלחים וה„שייך" להחליף את לבושי בתלבושת כורדית מושלמת: מכנסיים רחבים, מצנפת, מטפחת גדולה, סיבובים גדולים ורחבים מסביב למתניים, כיסוי-ראש, ועוד ועוד... הייתי לכורדי ממש.

יומיים שהיתי באותה בקתה, ובאבאן עלי בא שלוש פעמים לבקרני. לימדו אותי לרכב על סוס, לטפל בפרידה, ואף מספר מלים חיוניות לשיחה בשפת-סוסים זו. באבאן עלי סיפר לי, בין היתר, על תכנית ההברחה. הוא יוביל אותי עד „חנקין", שם ימתינו לי שלושה מפלחי החווה של אביו. הוא עצמו יימצא שם כדי לעזור לי לעבור את הגבול על גב סוס, כשזוג פרדות, החורשות כביכול את השטח, מלוות אותי ומשמשות לי להסוואה.

וכך התחפשתי כפלח כורדי-ערבי, וכמתוכנן, ללא כל תקלות, חציתי את הגבול דרך „חנקין". כשהיגעתי לעברה השני של הנקודה הזאת ניפנף אלי באבאן עלי בידו, ועוד בטרם הספקתי לנפנף לו בחזרה ולהסתדר עם הפרדות שלי ניגשו אלי שני פלחים כורדים, הפעם מהארץ השכנה, דיברו ביניהם מספר מלים שלא הבינותי, ומשכו אותי חזק אליהם.

פחדי גבר. נלקחתי לאוהל עלוב, שם הגישו לי תה חם מתוך מיחם. הם המשיכו לשוחח ביניהם בשפה זרה לי, חושבני שהיתה זו כורדית-פרסית או עג'מית. ידעתי שניצלתי, אך לא ידעתי היכן בדיוק אני נמצא ומה יהיה גורלי.

כעבור כשעה הופיעו שני בחורים ונכנסו לאוהל.

„רחמים, ברוך בואך. אתה בדרך לישראל", פנו אלי בערבית בגדדית. רק אז נרגעתי, ובלבי לחשתי: „שמע ישראל..."

טנדר סגור הסיעני למחנה-עולים בפרס, שם נפגשתי עם אלפי עולים שהמתינו למטוסים היוצאים ללוד.

סיכומה של תקופה

זהו סיפורו האישי של רחמים. דרך זו שעשה רחמים עשו יהודים רבים מעיראק, אשר חצו את הגבולות לארץ השכנה ומשם הוסעו לישראל.

את סיפורו של רחמים שמעתי מפיו, כאמור, כאן בארץ, לכשנפגשנו לראשונה ב-1950. הוא היה עמוס, כמובן, חוויות רבות, כפי שעמוס היה חוויות רבות כמעט כל מי שהעפיל לישראל בדרך זו או אחרת. המעניין, כמובן, היה התפקיד שמילא עלי באבאן במיבצע ההברחה, שבלעדיו לא היה זה מתגשם. הברחתו של רחמים פתחה פתח להברחות נוספות וסללה דרך בפני תנועת המחתרת, אשר פעלה במלוא המרץ והעבירה בדרכים שונות צעירים וצעירות לאיראן השכנה, ומשם לישראל.

כפי שכבר אמרתי, הרעיון היה שלי, והתיכנון והביצוע — של תנועת המחתרת. לא הייתי בטוח שידידי באבאן עלי יבין את המצב וישתף פעולה, אך פניתי אליו באין ברירה, ביודעי כי חייו של רחמים נתונים בסכנה גדולה. ניסינו את מזלנו; ואכן, עלי באבאן לא הכזיב, ותודות לו המיבצע הצליח. תודות לכך גם ניתנה לרחמים הזדמנות נוספת (ואחרונה) לראות שוב את הסביבה ההיא, את באבאן עלי, את אשתו מג'ידה, את אביו הזקן, את אשת קודר, שהיה אז רחוק מביתו ומבנו כליפה. הנני סבור, שרחמים ובאבאן מצאו כמה דקות לשוחח על מצבו בבגדד.

כל זה נודע לי, כאמור, רק לכשנפגשתי עם רחמים כאן בארץ. אך

עוד לפני כן, בשנת 1949, בעת שהותי בבגדד, קיבלתי מידי דודו העשיר של עלי באבאן פיסת נייר חתומה בידי באבאן ובה כתוב: „הכל בסדר אצלנו — ידידך הנאמן, עלי". פסוק קצר זה אמר לי רבות. נטלתי את פיסת הנייר ורצתי עימה אל הוריו של רחמים, להודיע להם שאין מקום לדאגה וכי הכל הסתדר כמתוכנן. כעבור מספר שעות הופיעה „רות", חברת התנועה, ומסרה להם את הבשורה הטובה, שרחמים כבר נמצא מחוץ לגבולות עיראק.

במרץ אותה שנה, 1949, יצאתי לדרכי, בתקווה שגם אני אצליח. אף אני יצאתי בדרך בלתי ליגאלית מנמלה הגדול של עיראק, בצרה, על מימי שאט-אל-ערב בתוך סירת-מפרשים שהסיעה לבני-בניין לעבאדאן, עיר-הנפט של איראן.

עלייתי ארצה היא סיפור בפני עצמו, אותו תיארתי בפרוטרוט בספרי „מבבל במחתרת". אין בכוונתי להיכנס לכל הפרטים הללו, ולכן אשוב לשנים 1949, 1950.

שתי שנים אלו היו קשות מאוד ליהודי עיראק. נערכו חיפושים במגוריהם, והם עצמם הואשמו במתן סיוע לציונים, הושלכו מבתיהם וממקומות עבודתם, נלקחו בשבי, נאסרו, נרצחו, נתלו, נשללה מהם אזרחותם, ונותרו ללא זהות וללא בית. נצחונות צה"ל הגדילו את סאת הייסורים. כל הצלחה קטנה בחזית הישראלית גררה אחריה פרעות ורצח חפים מפשע. לא היה מנוס אלא לצאת, אף בלא כלום, לשוטט בדרכים המסוכנות ביותר, ובלבד להסתלק ולברוח. אף אני ברחתי. איש לא ידע על כך, פרט להורי. באבאן עלי בוודאי לא ידע. לא טרחתי לכתוב לו אף מלה אחת.

מחשבות רבות ליוו אותי בדרכי הבלתי ליגאלית לישראל. ידעתי שידידים רבים לא אפגוש עוד לנצח; אך ידעתי גם שהשלום בין היהודים והערבים בעיראק לא יבוא במהרה, ודרך חזרה אין. וגם ידעתי, ששוב לא אראה את באבאן עלי, ולא רבים אחרים שהיכרתי בעיראק. אך נדר אחד נדרתי: אם תהיה לי אי-פעם הזדמנות לחשוב עליו, על באבאן עלי, בקול רם אחשוב.

פרק שלישי

שנות-ביניים

שירת הלב השבור

אהבתי למולדת היתה גדולה מאוד מאותו רגע בו היגעתי לשער העליה, מחנה העולים ליד חיפה. אותו לילה ראשון לא אשכח לעולם. הייתי עייף עד מאוד ושכבתי לישון, על אף הרעש שהקימו סביבי דיירי הצריף. כמה שעות ישנתי שינה עמוקה, וכשהקיצותי לפתע היתה השעה אחר חצות. הירח הרעיף את אורו לאולם-השינה, ורעש בלתי פוסק, קצוב ומרגיע, הגיע לאזני. היה זה רעשם של גלי הים המתנפצים אל החוף. זכרון ראשון זה נשאר חרות במוחי עד היום.

חלפו ימים. הסתובבתי בשער העליה באפס מעשה. ראיתי אנשים רבים, שמעתי שפות רבות, טיילתי בכל השטח, והיכרתי את צורת החיים במחנה. כעבור מספר ימים התיידדתי עם בחור בגילי, אליהו. קראתי לו אלי.

קרוב לשבועיים ישבנו בשער העליה. הנוף היפה מעבר לגדר התיל קסם לי מאוד, וחיברתי כמה שירים עצובים. עיינתי במחברותי ובכל הניירות שהצלחתי להביא אתי. חשבתי שבאחד הימים תהיה לי ההזדמנות לשבת ולכתוב בשקט ובשלווה, אך הדבר נראה רחוק בעיני, מכיוון שלא ידעתי היכן אהיה ומה אעשה בעתיד. בן 19 הייתי אז.

באחד הימים ביקר אצלי רחמים בשער העליה. הוא הציע לי להתחמק מעיני השומרים ולצאת בחברתו לראות את העיר היפה חיפה. אלי ואני תיכננו את היציאה יחד, ורחמים המתין לנו בחוץ. היתה זו באמת חוויה. התרשמתי מאוד, ומאוד רציתי שיבוא היום ואהיה חופשי לצאת ולמצוא את מקומי בעולם חדש זה. חזרנו לפנות ערב. השמירה לא היתה קפדנית, ואלי ואני חזרנו דרך הפתח בגדר התיל שבו יצאנו.

כעבור מספר ימים הגיע תורי לעזוב את שער העליה ולצאת לבית העולים בנימינה. ארזתי את חפצי ויצאתי לדרך בגפי, כולי געגועים לבני-משפחתי שהשארתי אחרי בעיראק הרחוקה.

ימי הראשונים בארץ החדשה, היפה, היו אמנם מלאי חוויות, אך בכל לבי ונפשי נכספתי לראות את הורי, אחי, אחותי, דודים ושאר בני משפחתנו הגדולה. הם, כאלפי אחרים, קמו כאיש אחד להירשם ליציאה, ובהמונים

צבאו על מרכז הרישום, שעות על גבי שעות, כשבידיהם מסמכים המאשרים ששילמו כל חובותיהם לממשלה ולעיריה. היה חשש שהממשלה בעיראק תחזור בה מהחלטתה, ורבבות יהודים מכל קצווי עיראק נדחקו להירשם באווירה של פאניקה וחרדה. הורי היו ביניהם. חברי תנועת „החלוץ" סייעו למשטרה העיראקית בפעולות הרישום ובאירגון יציאתם של הרבבות בדרך האוויר. בתחילה, לשם הסוואה, יצאו המטוסים לקפריסין, ולאחר מכן נעשה הכל בגלוי, והמטוסים המריאו מבגדד ישר ללוד.

אני עצמי, לא היה בסבלנותי להמתין לכל זה, ועל כן העדפתי עוד קודם לכן לעשות את דרכי באורח בלתי ליגאלי.

בבית-העולים בבנימינה פגשתי רבים מיהודי בגדד, וכן יהודים מכורדיסתאן, שהגיעו בטיסות הראשונות. סיפרתי להם שיצאתי שלושה חודשים לפניהם והקדמתי אותם כאן בארץ ביומיים בלבד. מצאתי אתם שפה משותפת, והם סיפרו לי על ימי ההתרגשות והנדידה ההמונית, שארץ בבל לא ראתה דוגמתה מאז ימי עזרא ונחמיה, שעל שמותיהם נקרא מיבצע העליה ההמונית מעיראק. מהרי כורדיסתאן המושלגים בצפון, סיפרו, ועד לחופי המפרץ הפרסי בדרום, נהרו לבגדד המוני יהודים נטולי אזרחות על זקניהם, נשיהם וטפם, מצפים בכליון-עיניים לתורם לעלות על המטוס שיוביל אותם על כנפי נשרים אל מדינת ישראל הנכספת. חלומם, חלום מאה דורות רצופים, נתגשם במלואו. הגולה שישבה על נהרות בבל מאז חורבן הבית הראשון, עלתה בהמוניה לכור-מחצבתה, ארץ אבותיה. כל המראה הזה נתרקם במוחי בעת שישבתי בבית-העולים בלא שידעתי אף מלה עברית אחת, ובלא שהיה לי מושג כיצד אסתדר כאן בארץ. כל הימים והלילות הללו הירהרתי באלה שנשארו בעיראק, יהודים ואף לא יהודים.

כעבור מספר ימים ארזתי את חפצי המעטים והוסעתי לקיבוץ כפר מנחם בדרום. האווירה בקיבוץ איפשרה לי להתחיל לכתוב. כתבתי סיפורים, שירים, ואף רומן בשפה האנגלית. אך את נושא הכורדים לא הזכרתי: משום-מה היתה לי הרגשה שלא תמה המערכה, וגם לא ידעתי מה עלה בגורלו של ידידי באבאן עלי. סבור הייתי שטרם הגיעה השעה לפתוח בדיון על נושא זה, ועל כן שמרתי את מחברותי, המספרות על הכורדים, על כורדיסתאן ועל הנפשות הקרובות לי שם, בפינה מכובדת במזוודתי.

בקיבוץ כפר מנחם עברה עלי כל שנת 1951. למדתי מחיי הארץ, ועבדתי בכל מיני עבודות: בגן הירק, במספוא, בלול, במטבח ובבניין. זכרונות רבים נרשמו במוחי מאותה תקופה יפה בקיבוץ. לא אשכח

את הגרעין הבבלי אשר אליו הצטרפתי, את החברים ציון, אלברט, ששון, ראובן, הגרי בובה ואחרים, ואת החברות כרמלה, דליה, יונה ורבות אחרות. לא אשכח את המדריך צבי, המחנכת אילנה, וכן את כל אלה אשר היה לי העונג לעבוד אתם: אברשקה, מנדל, אריה, ועוד רבים מבני הקיבוץ, צעירים וצעירות, מבוגרים וקשישים, אשר במחיצתם חגגתי את כל החגים במשך השנה. כל אלה היוו עולם חדש בשבילי. ראובן מהגרעין שלנו היה לי לידיד טוב, מצאתי אתו שפה משותפת, והוא הבין לרוחי כשם שאני הבנתי לרוחו. היינו כאחים, ואפילו ליד שולחן-האוכל חשבו הסובבים אותנו כי אחים אנחנו. שעות על שעות היינו יוצאים לטייל בשדות המשק אחר שעות העבודה, לרקום חלומות יפים על העתיד. אולם כעבור מספר חודשים הגיעו הוריו של ראובן לישראל, והוא עזב את הקיבוץ והצטרף אליהם בעיר. נאלצנו להיפרד.

זכרונות רבים מתקופת הקיבוץ עדיין חיים בלבי: חיים חברותיים, טיולים, חוויות, הרפתקאות, משחקים, אכזבות, וכל השאר. אך מכל הזכרונות היפים והעצובים נחרת במוחי יותר מכולם המאורע הקשור ברינגל.

היה זה ערב אחד, כאשר יצאנו, ראובן ואני, מחדר-האוכל לעיין בסידור העבודה ליום המחר. מזה חודשים שראובן ואני הופענו ברשימה לגן-הירק או למטעים, והנה לפתע רואה אני את שמי מופיע בשורה נפרדת בציון מיוחד: "לפנות לרינגל". פניתי אל המדריך צבי, ומפיו נודע לי שרינגל הוא מחברי הקיבוץ הוותיקים, קצין בכיר במלחמת השיחרור. שאלתי למעונו וניגשתי אליו. תיאמתי אתו, ששנינו נעבוד בחפירות ליד המגרש הסמוך לשיכון הנוער ההונגרי. אמר שאמתין לו בשעה 6 בבוקר ליד חדר-האוכל. היה זה תפקיד חדש, עבודה חדשה, אמנם, ליום אחד, אך בכל זאת חוויה. לא ידעתי במה העניין, ומה מטרת החפירות. ראובן, כמובן, היה עצוב, מכיוון שרצה לעבוד אתי כל העת. הוא שאל את רינגל אם הוא זקוק לעוד אדם, אך רינגל השיב בשלילה.

למחרת השכמנו לעבודה, אך ברבע לשש, בטרם יצאתי את חדר-האוכל, הופיע המדריך צבי והודיע לי כי חל שינוי בסידור העבודה ושעלי לנסוע עם שאר הנערים והנערות, שנקבעו בסידור העבודה לגן-הירק, לקיבוץ רביבים להביא משם שתילים. ראובן שמח מאוד לידיעה שאני מצטרף אליהם. בשעה 6 הגיע טרקטור, אסף אותנו, ונסענו לרביבים.

ברביבים עבדנו כל היום בגן-הירק, אספנו שתילים וביצענו כל מיני עבודות, תוך שירה וצחוק. עם שקיעת השמש הודיע לנו האחראי עלינו, יוחנן, שעוד מעט תגיע תחבורה להסיענו חזרה לכפר מנחם.

ישבנו והמתנו לתחבורה! שעתיים ארוכות ישבנו. יוחנן לא הצליח

לקבל קשר טלפוני עם כפר מנחם, והיינו שרויים בדאגה מטרידה. השעה כבר היתה מאוחרת, וכל אחד ניסה לחשוב על איזו שהיא סיבה לתקלה. לבסוף הגיע הטנדר. הנהג אמר שאינו יודע מה מתרחש בכפר מנחם, כיוון שהוא בא מתל-אביב, שם הגיעה אליו ההוראה לבוא לקחת אותנו.

האווירה בכפר מנחם היתה קודרת. הכביש המוביל מהשער הראשי לחדר-האוכל היה כולו מכוסה הריסות שני הבתים שעמדו בשוליו. ליד חדר-האוכל עמדו אנשים רכוני ראש ושוחחו ביניהם בשקט. בכניסה התנוסס שלט גדול ועליו, באותיות שחורות גדולות, ההודעה: „חברים — רינגל איננו!" ראובן חברי הביט בי ללא אומר.

אותו ערב לא עצמתי עין. שמעתי מפי החברים הוותיקים, שרינגל היה קצין בכיר ואיש-צבא חשוב בתקופת המנדט. הבתים ההרוסים ליד חדר-האוכל שימשו בימי המנדט סליק לנשק ולתחמושת, שרכש קיבוץ כפר מנחם להגנה עצמית. מאז חלפו שנים. סכנת האויב חלפה, ועל כן החליט ועד הקיבוץ לחסל את הסליק, לפרק את התחמושת והמוקשים שהוטמנו בתוכו, ולבנות על השטח בתים חדשים עבור חברי המשק הוותיקים. הפעולה צריכה היתה להתבצע ע"י רינגל, שהכיר את המקום, בעזרת מפה סודית שבידו, וע"י עוד בחור צעיר שמתפקידו היה לעזור לו בחפירות. אני נועדתי להיות אותו בחור, אך מכיוון שרינגל הודיע ברגע האחרון שיסתדר לבדו, ובגלל חוסר ידיים עובדות, נזקקו לי בגן-הירק כדי להביא שתילים מקבוץ רביבים, ולא הסתדר לי לעבוד עם רינגל באותו יום, וכך ניתנה לי המתנה הגדולה ביותר, והוענק לי שכרי הגבוה ביותר: חיי!

אותה שנה עמד קיבוץ הגלויות בראש דאגותיה של מדינת ישראל, ויום יום הגיעו חברים חדשים לכפר מנחם. מאוד אהבתי את חיי הקיבוץ, את הכובע-טמבל שלי ואת בגדי-העבודה, את שעות הערב, וכל אותם נערים ונערות אשר חלק רב להם באהדה השמורה עימי עד היום לחיים אלה. מצאתי שפה משותפת עם כל אלה, והתיידדתי עם רבים. עבדתי בכל מיני עבודות, ובהפסקות ישבתי וחשבתי על יופיו של הטבע, ובערב הוספתי עוד שיר במחברותי: שיר עצוב, שיר שמח — לא חשוב. הכל יפה בחיים! הוספתי עוד פרק, עוד שורה, הכל לפי מצב-הרוח. האזנתי לנגינתה העצובה של רחל, חברת המשק העיוורת, וקיבלתי השראה לכתוב ולהוסיף לכתוב מהווי הקיבוץ. הירהרתי רבות בהורי, בכל אלה שהשארתי אחרי בבגדד, ובכל זכרונות העבר. לא חמק ממוחי גם ידידי באבאן עלי; ואף אם חמק לתקופת-מה, הנה כל הזכרונות היו כתובים על דפי המחברות, כך שהוא וכל הקשור בו

היו קיימים בתוך תוכי. סיפרתי לראובן על כל אשר הכילו המחברות האלו. הוא הקשיב לי בעניין רב.

„מתי תתחיל לכתוב על הכורדים?" שאל ראובן בסקרנות.

„המערכה לא תמה", השיבותי. „אני מחפש עוד כמה יהודים עולים חדשים מכורדיסתאן, שיספרו לי על ידידי באבאן עלי, ועל הכורדים שם".

בחורף 2—1951 החליטה ממשלת עיראק להתיר הגירת כל היהודים, בתנאי שישאירו אחריהם את כל רכושם. ממשלת ישראל הכריזה על מיבצע „עזרא ונחמיה" והעלתה 125,000 יהודים מעיראק, ביניהם כל יהודי כורדיסתאן העיראקית. אופיה, תרבותה ושורשיותה של יהדות כורדיסתאן מתבלטים במיבצע עליה זה. קשה לומר שיהודי כורדיסתאן רוו נחת בגלותם. ברם, פרעות ורדיפות שמד לא היו מנת-חלקם. קהילה זו נסתגרה בהרי כורדיסתאן משך שלושת אלפים שנה והיתה רחוקה מהשפעות וסערות שפקדו עמים וארצות. ממלכות הורדו, דתות שונות ומסגרות מדיניות נתחלפו, ועולם פשט צורה ולבש צורה, אך קהילה זו שמרה על צביונה הדתי, החברתי והתרבותי.

עולים רבים הגיעו לישראל באותה שנה, והגיעה לאזני השמועה שדודי נמנה עם הבאים לשער העליה. ביקשתי וקיבלתי יום חופשה וכסף לנסיעה, ויצאתי לפוגשו.

שער העליה המה עולים: יהודים מבגדד, כורדים מצפון עיראק, ויהודים מכל השכבות. פגשתי את דודי. הוא סיפר לי כי בבית הכל בסדר, אלא שתורם של ההורים טרם הגיע. נפגשתי עם העולים הכורדים, וחשבתי אולי אכיר ביניהם פרצוף אחד אשר פגשתי אי-פעם בביקורי בכורדיסתאן. היבטתי ביהודים אלה ואמרתי לעצמי, שלמרות קשרם העז לארצם, לא יכלו אף הם לעמוד בפני אהבתם לישראל. הבשורה שניתן לעלות לישראל, ולו גם במחיר נטישת רכושם, עוררה אותם חיש מהר לפעולה, והם עלו בהמוניהם. נסעתי מספר פעמים לשער העליה וניסיתי לדבר עם אותם עולים, לשמוע יותר ויותר על הכורדים ועל מאבקם לאוטונומיה ועל ידידי באבאן עלי. שמעתי מפיהם כי כורדיסתאן העיראקית נתרוקנה לחלוטין, וכי נמשך המאבק הנצחי בין הכורדים לבין הערבים. כן סופר לי כי רוב הכורדים בגלות רחוקים ממשפחותיהם, ממתינים ליום בו ישובו ויחדשו מאבקם לחירות ולאוטונומיה על אדמתם הם.

אותו יום שבנו, ראובן ואני, כרגיל, מעבודתנו בגן-הירק. כמנהגנו התקלחנו והלכנו לכיוון חדר-האוכל, להמתין לבואו של האוטובוס המביא עימו את הדואר. והנה, מכתב עבורי מרחמים, מירושלים. הפתעות רבות בפיו, והוא מזמין אותי לבוא אליו. בערב ישבנו, ראובן ואני, לתכנן את הנסיעה לירושלים, נסיעתנו הראשונה לעיר-הקודש. מזה חודשים שהתכתבתי עם רחמים. הוא כתב לי שהוא גר בירושלים בחדר שכור בקרבת האוניברסיטה העברית, לומד ועובד מזה שנתיים. אני עצמי טרם הספקתי אז לתכנן את עתידי בארץ.

מפי ראובן שמעתי רבות על מצב היהודים בבגדד לאחר שעזבתי, על אותן משפחות העומדות בתור מבוקר עד לילה להירשם לעליה. הוא סיפר לי על ילדותו, על הפיצוץ הגדול בבית-הכנסת במרכז בגדד, על כל מיני מעשי חבלה, ועל סבלם של היהודים. למזלו, היה בין הראשונים שהגיעו. ראובן היה ידיד טוב, ומצא בי ידיד נאמן.

נסענו שנינו לירושלים. היתה זו חוויה נעימה ביותר. הרכבת קרבה לתחנה, ורחמים הופיע לקבל את פנינו. הביא אותנו לחדרו הדל והבטיח לצאת למחרת להראות לנו את ירושלים היפה, וכן לקחת אותי לביתם של אנשים מוכרים לי. לא ידעתי למי התכוון. „הם עולים חדשים מכורדיסתאן", אמר.

למחרת יצאנו לביקור בעיר. רחמים לקח אותנו אל מושבים של יוצאי כורדיסתאן. היה זה מראה מאיר-עיניים. גינות בחצרות הבתים אדומי הגגות, חלקות ושדות המעובדים להפליא בגיאיות מסולעים, במדרונות קשוחים ובמישורים. פגשנו שם את משפחת נאזם מלמד, וכן את משפחת באבא מיכה. הפתעה גדולה. דמעות זלגו מעיני בני-המשפחה בראותם אותנו. רחמים ואני סיפרנו לראובן על המשפחות האלו, ועל החוויות שזכינו בהן בביקורינו בצפון עיראק.

„חומר אנושי מצויין ונוח, עולי כורדיסתאן", אמר רחמים. „הם יודעים לעבוד במרץ, אפילו הקשישים המופלגים שביניהם".

שאלתי, כמובן, את העולים על המתרחש בצפון עיראק כיום, ועל אודות באבאן עלי. ענו שהם זוכרים את באבאן עלי ואת אשתו מג'ידה. שני בנים להם. האב באבאן זקן, ואין ביכולתו לדאוג לחוותו. קודר ושאר הכורדים שברחו מכורדיסתאן טרם חזרו, ואין יודעים עליהם דבר. הצבא העיראקי שולט בערי הכורדים, ואין הכורדים חושבים על מרד חדש. סיפרו כי יהודי כורדיסתאן לא שכחו את היחס הטוב והיפה אשר קיבלו מהכורדים בעיראק, ולא אותם ימים שמולא מוסטפה אל-בראזאני עשה כמיטב יכולתו לדאוג

לשלום ידידיו היהודים ממקום גלותו, אף הסתכן ושלח בסתר חמישה מאנשיו הנאמנים לערים כעקרא כדי להיווכח כי שלום ליהודים שם. לא שכחו את שכניהם הכורדים, אשר ליוו אותם עד למטוס שהטיס אותם לישראל. משפחת באבאן עלי, סיפרו, ובפרט אחותו, אשתו וכל בני-ביתו והמשרתים בחווה, הגישו את מלוא העזרה ליהודים אשר התכוננו לעזוב את כל רכושם ולצאת לישראל, איחלו להם כל טוב ונפרדו מהם בעצב מלווה בשמחה. הם לא שכחו אותם. אף אני נדרתי לא לשכוח.

יפים היו החיים בקיבוץ, אך כעבור מספר שבועות היגעתי למסקנה שחיי בטלה הם וכי עלי לקום ולבנות לי עתיד, כפי שעשה רחמים. אחר ששיתפתי את ראובן בלבטי החלטנו שנינו לעזוב את הקיבוץ ולהתגייס לצה"ל. מאותו רגע חשתי, שהנה אני מתחיל להניח את אבן-היסוד לעתידי כאן בארץ.

גם במשך שנות השירות בצבא וגם לאחר מכן לא נפרדתי ממחברות הזכרונות שלי על הכורדים. הוספתי לכתוב שירים וסיפורים, וחלק מהם אף זכו לפירסום. המשכתי לחיות בעתיד ובעבר גם יחד.

הירהרתי באותם טיפוסים מיהודי כורדיסתאן הנאיביים, קשי-העורף, ועל הכרזתם הגאה: „אנא כורדי!", על עקשנותם ודביקותם במטרה הנראית להם נכונה, על היותם ציבור מגובש של עמלי-כפיים העובדים בעבודות הקשות והמפרכות ביותר, ועל התרחקותם המוחלטת מעיסוקי „הצווארון הלבן" ומעיסוקים אחרים הנחשבים לאלגנטיים. הירהרתי בהם וידעתי כי במרוצת הימים יקום דור חדש של בני העדה הזאת, אשר יתחיל לפרוש כנפיים ויחבוק תחומים רבים בשטחי הכלכלה, המינהל, ההשכלה. ידעתי זאת כפי שידעתי שאחיהם הכורדים, הנאבקים על חירותם ועל עצמאותם שם הרחק בעיראק, ישובו וימרדו עד אשר ישיגו את מטרתם.

פגשתי משפחות כורדיות אחדות אשר הועברו מלוד ישר לשער העליה, שם ישבו קרוב לשבועיים ולאחר מכן נשלחו למעברת כברי. מאוחר יותר הצטרפו אל אחיהם במושב אלקוש, ושם עסקו בחקלאות. ראובן ואני, ולפעמים גם רחמים, יצאנו לטיולים שונים בארץ, ובכל מקום ניסיתי לברר אם מתגוררים או נמצאים כורדים בסביבה. לא חיפשתי אותם במיוחד, אך לפעמים פשוט נתקלתי בהם תוך כדי נסיעות וחיפושים מקריים. רבים מהם הכירו את משפחת באבאן. ישבנו וגילגלנו מספר זכרונות על אותם ימים, אך לא הצלחתי לקבל מהם כל ידיעה נוספת על גורלם של בני-המשפחה, ועל גורלם של אותם כורדים השוהים בגלות, כדוגמת השייך קודר ואחרים.

במסגרת טיולים אלה יצאנו לסייר במושבי בית-יוסף וירדנה, אשר בעמק בית-שאן.

בית-יוסף, מושב בצפון עמק בית-שאן, נוסד בשנת 1937 על ידי עולים מרומניה ונקרא על שם יוסף אהרונוביץ, ממנהיגי תנועת העבודה בארץ. במאי 1948 הופגז המושב, ולאחר המלחמה נגנטש.

בשנת 1952 הגיעו לכאן מירושלים בני העדה הכורדית ושוכנו במעברה שבמקום.

בשנת 1953 נוסד ע"י הכורדים מושב סמוך, שנקרא בפיהם „בית-יוסף ב' ". כעבור שנתיים שונה שם המושב ל„ירדנה", על שם הירדן שעל גדותיו הוקם המושב.

חבלי הקליטה של התושבים היו קשים, מאחר שהיה עליהם להסתגל לאורח-חיים שונה מזה שהסכינו לו בארץ מכורתם. בהיותם משפחות מרובות ילדים, התקשו עוד יותר בהסתגלות לחיים הכלכליים והחברתיים. הבעיות המיוחדות, הקשורות בחיי ספר, הוסיפו קושי על קושי ומכשול על מכשול. אף על פי כן התקדמו המושבים ועשו חיל, והפכו לגרעין בטחוני חשוב במשבצת יישובי עמק בית-שאן.

אף מבחינה חינוכית וחברתית השתלבו תושבי המקום בסביבתם. ילדיהם השתלבו יפה ב„חטיבת הביניים" עם ילדי הקיבוצים בסביבה, וחלקם לומדים בבתי-ספר גבוהים.

סיפורם של יהודי כורדיסתאן בבית-יוסף ובירדנה, כפי שסופר מפיהם אישית, מונצח באלבום „אני כורדי!" (בעריכת יצחק חנקין ובנימין הלוי; הקליט וצילם — יהושע זמיר; מעצב גראפי — אשר אורון), הוצאת ספרית הפועלים והמושבים ירדנה ובית-יוסף.

* * *

יום אחד נפגשתי עם עולים חדשים, בני משפחת שיראז. התיידדתי אתם וסיפרתי להם על חבר ותיק בשם באבאן עלי. הם הכירו את משפחת באבאן, ואף סיפרו לי שהאב הצעיר עלי ואשתו ליוו אותם ביום יציאתם עד לבגדד. אף שלפו מספר תמונות והראו לי.

„כאן, הנה תמונה של עלי ואשתו ובנם עבדול קרים", אמר האב שיראז. „תמונה זו ביקש עלי שנמסור כאן בארץ..."

בטרם הספיק לסיים את המשפט, לקחתי מידו את התמונה וקראתי את הכתוב מאחוריה.

„זה אני!" קראתי בשמחה רבה. „זה עבורי!"

משפחת שיראז הופתעה מהפגישה המקרית הזאת. אותו ערב נטלתי את התמונה אתי והצפנתיה בין דפי מחברותי.

עולים מכורדיסתאן

אחרי שיחרורי מהשירות הצבאי הסדיר, החלטתי לעבור לגור בירושלים. בימים הראשונים לשהותי בעיר היכרתי את אורי בן ה-20, צייר צעיר. אורי עלה לארץ עם משפחתו בשנת 1951, בהיותו בן 17, מהעיר דהוק שבחלק הכורדי של עיראק. המשפחה התיישבה בקסטל שבהרי ירושלים. בהיותו בבית הספר גילה אורי נטיה לציור, אך כדי לפתח את נטיותיו נאלץ לעשות ימים כלילות במטרה להתגבר על המכשולים העצומים שעמדו בדרכו של צעיר מסוגו, להגשים את שאיפותיו, ולזכות בהכרה ובהצלחה במשך שנות חייו הקצרים.

הנה סיפורו של אורי.

* * *

היה יום אביבי בשנת 1953. יצאתי במכוניתו של יוסף, ידיד שהיכרתי בצבא, לסיבוב קצר בפרוזדור ירושלים, ומשם לביקור במעלה החמישה, באתרים היסטוריים ובהרי הקסטל. התפעלתי מהנוף היפה. ירדנו לשם מנוחה ליד שכונת עולים חדשה, כשלפתע הבחנתי בנער בן 14 המגשש דרכו בזהירות רבה. כפי הנראה, רצה לחצות כביש צר. ניגשנו, יוסף ואני, אליו, והושטתי לו ידי.

„בוא!" אמרתי. „אני אעזור לך!"

„תודה", השיב הנער. הוא היה עיוור.

„היכן אתה גר?" שאלתי.

„בקרבת מקום", השיב. המשכתי לשוחח אתו, ותוך כדי שיחה הבנתי ששמו הרצל, שהוא בן למשפחה עניה, שאחיו הגדול אורי דואג לפרנסת המשפחה, עולים מעיראק, מדהוק אשר בכורדיסתאן.

„היגענו! תודה!" אמר הרצל, מתכונן להיפרד.

„מי שם, הרצל?" נשמע לפתע קולה של אשה מהבית הסמוך על הגבעה.

„זאת אמא שלי", אמר הרצל.

איש מבוגר יצא מהחצר הקרובה וצעק: „הרצל!"

כפי הנראה, היו אלה הוריו של הנער. נעצרנו לרגע קט.

„בואו עלו, תשתו משהו!" אמר האב, משהבחין שעזרנו לבנו לחצות את הכביש ולהגיע לביתו. „אורי! אורי!" צעק.

„אני כאן!" נשמע מעל הגג קולו של בחור צעיר.

„בואו היכנסו פנימה, בבקשה, יש לנו בית צנוע. בואו נשב בחדר, בבקשה, אני מגדל כאן פרחים", אמר האב.

אורי הופיע כשמכחול בידו האחת ולוח-ציור בשניה. מלבושו היה צנוע, התעטף בחלוק פשוט. „אורי צייר. בואו ותראו את התמונות היפות שהוא מצייר", אמר הרצל הצעיר.

תוך מספר דקות הרגשנו את עצמנו כבני-בית בין האנשים החברותיים האלה. הם הגישו לנו שתיה, פירות, שרבת. אורי העלה אותנו דרך המדרגות אל גג ביתו, שם בילה שעות ארוכות בציור: נוף טבעי, דמויות, וכל כיוצא בזה. היתה זו פגישה מקרית וחביבה מאוד, שהוסיפה רבות לסיורנו.

כשחזרנו, יוסף ואני, אותו ערב לחדרנו המשותף במרכז העיר, הירהרתי בהרצל, ודמותו של אורי עלתה מול עיני בחשכת הלילה.

כעבור שבוע החלטתי לשוב ולבקר בבית משפחת אורי. הפעם קניתי לו כמה צבעים ומכחולים לציור, ואף להרצל קניתי מתנה צנועה: ספר בכתב-ברייל. אורי ואני התיידדנו, ובמרוצת הזמן אף בא לבקרני מספר פעמים. הוא נתן לנו במתנה כמה תמונות יפות, ביניהן תמונתו של הרצל.

אורי סיפר כי בעיראק היה הרצל ילד עליז, ובגיל שש היה שובב מאוד. אהב לשחק, והיה כולו אש ועליזות. בגיל רך זה, תוך כדי משחק עם חבריו, נפל על מוט ברזל אשר פגע בשתי עיניו. כל הטיפולים והניתוחים לא הועילו, ומאז הוא עיוור.

אורי אהב את הרצל מאוד, והחליט להקדיש את חייו ואת עמלו וציוריו להוריו ולאחיו העיוור.

אורי נראה בעיני בחור מוכשר. הוא אהב את ביתו ואת עדתו, וציוריו כללו ריקודים עממיים של יהודי כורדיסתאן, נוף וטבע, פרצופים אומללים וכו'... סיפרתי לו על ביקורי בכורדיסתאן העיראקית, על חברי רחמים ועל ידידי באבאן עלי. הכל סיפרתי לו, רק דבר אחד הסתרתי ממנו: מחברותי.

מפי אורי שמעתי סיפורים רבים על משפחתו הגדולה. אבי-סבו נמנה עם המתנחלים הראשונים, שתקעו יתד בסוף המאה שעברה בביצות עמק החולה. „עד היום הזה אינני יודע כיצד התגלגל היהודי מכורדיסתאן למושבה יסוד המעלה, שכל מתנחליה באו מפולין!" אמר אורי.

משמע האב את שיחתנו על הסב הגדול הזמין אותנו, בחיוך על פניו, להיכנס לחצר. „בואו, ילדים, בואו ואספר לכם. נשתה קפה, ואספר לכם על סבי". אביו של אורי גבה-קומה היה, רחב-כתפיים, שחום-פנים, ועל אף שישים ושמונה שנותיו היה שערו המקורזל שחור כפחם. בחצר ביתו ישבו שני גברים, בני-משפחה כנראה, ששתו קפה ועישנו נרגילה. האב הגיש לשנינו פינג'נים עם קפה. „תשתו, תשתו, זה טוב!" אמרה אמו של אורי.

„סבי", פתח האב בסיפורו, „סבי היה מרבה לשתות פינג'נים של קפה. אהב לשבת, כך אומרים, ולצפות מבין עצי התפוז העמוסים אל התנועה בכביש הפונה למושבה. סבי אהב את המושבה. הוא וסבו של המנהיג הכורדי מוצאם מכפר הררי, כפר בארזאן בכורדיסתאן. שכנים היו, חצר ליד חצר, ורק קיר-אבן חצץ ביניהן..."

ככל שהירבה אביו של אורי לספר, יותר ויותר נתקפתי צמא לשמוע. והזקן הירהר והוסיף: „איש פשוט ופרימיטיבי היה סבי, אבל בתכונותיו, כך סיפר לי אבי, שימש לו לדוגמה בעיצוב אופיו, בגיבוש תכונותיו ובטיפוח עקרונות חייו. בכפר מולדתו בכורדיסתאן היה שייך שרדה ביהודים ביד קשה, ומסיבה זו החליט סבי יום אחד, בהיותו בן שמונה-עשרה, להצטרף אל שיירת עולי רגל לארץ ישראל. כמאה וחמישים יום ומעלה עשתה השיירה דרכה. הנשים רוכבות היו על חמורים, בעוד הגברים צועדים לפניהן ברגל. כך הגיע סבי ברגליו מבארזאן עד טבריה. שם עבד כסבל ונשא לאשה נערה בת שתים-עשרה, בת העדה הכורדית, אותה נטל בחוזק-יד מהוריה. עם אשתו הצעירה התגלגל ליסוד המעלה, וכעבור מספר שנים נולד להם בן. בגיל 13 ירד הבן, הוא אבי, אל כורדיסתאן העיראקית כדי להיפגש עם דודיו ושאר בני-משפחתו ולהביאם אתו לארץ ישראל. שם, בגיל צעיר זה, נפגש עם נערה מפשוטי-העם ונשא אותה לאשה, בנה את ביתו בדהוק, ובעיר זו חי וגידל את משפחתו. ומכיוון שאשתו, היא אמי, לא רצתה לעזוב את הוריה ואת בית אביה, ויתר אבי על הרעיון לחזור לארץ ישראל. בדהוק נולדו להם אחד-עשר בנים ובנות, חמישה מהם הלכו לעולמם בגיל רך — מי ממכת-שמש, מי מבעיטת-סוס, ומי ממחלות-בטן. אני, הבכור".

לגם מפינג'ן הקפה שלו, הביט באמו של אורי, שאף מנרגילתו, ושקע בהירהורים.

„הדודים שלי יבואו בשנה הבאה", אמר הרצל. „הם עדיין בעיראק!" והוסיף:

„אבא, נכון שדוד יוסף ודוד נורי יבואו עוד השנה?"

„כן", ענה האב.

„ודודה חביבה תביא לי מתנה, נכון?" שאל הנער העיוור.

„אנחנו לא יודעים מתי בדיוק יגיע תורם לעלות ארצה", הסביר האב.

אורי ואני נשארנו ידידים טובים, וככל שהרביתי לשמוע מפיו על עצמו ועל אחיו הצעיר הרצל, כן רבתה הערכתי והערצתי אותם, ויותר ויותר רציתי לבלות אתם שם על הרי הקסטל את ימי החופשה והפנאי שלי.

זוכר אני היטב עת היינו, אורי ואני, פורשים את מפת ישראל לפנינו — מפה גדולה שקנינו במיוחד בירושלים למטרה זו, נוטלים מטבע וזורקים אותו כלפי מעלה, ואותה נקודה על המפה שעליה נפל הטבע, לה היינו מתכננים את טיולנו הבא. בצורה זו יצאנו לטיולים רבים, וכך היכרנו את ארצנו היפה. היינו נוטלים עימנו את ציוריו של אורי, שזכו להכרה ולהצלחה, ואחדים מהם אף הצלחנו למכור.

תקופה קצרה בת שנה וחצי בילינו יחד, עד שהגיע היום בו נצטרכתי לעזוב את ירושלים ולהצטרף לבני-משפחתי ברמת-גן. קיוויתי מאוד לשמור על קשר עם אורי; אך מכיוון שלא היה זה פשוט להסתדר בארץ, בפרט כעולה חדש, הקשר לא נשאר הדוק, אך נשמר במידה מסויימת.

היתה זו אמנם היכרות שנמשכה תקופה קצרה מאוד, אך אורי תפס מקום נרחב בלבי, ועד היום הזה, בכל פעם שאני מתבודד עם עצמי, מופיעה דמותו מול עיני.

את אורי פגשתי שנית כעבור שלוש שנים — פגישה אחרונה, בלתי רצויה, ועצובה עד מאוד. היה זה בשנת 1956, במלחמת סיני. שירתי כחובש. צוות החובשים, האחיות והרופאים עבדו יומם ולילה כדי לקלוט פצועים, לטפל בהם, לחבוש ולנתח. העבודה היתה רבה, והפצועים הגיעו בזרם מתמיד. מדי רגע נשמעה צפירת האמבולנס, ופצועים נוספים הועברו לטיפולנו. קשה היה מאוד לקלוט ולטפל. השתדלנו להתגבר על כל המכשולים, כשתפילה אחת בלבנו: שנצליח להציל את החיילים שלנו, את בנינו היקרים. אנשים מכל רחבי הארץ, מכל השכונות ומכל השכבות, אשר הצבא ויתר על שירותם בשל גילם או בשל מצב בריאותם או בשל סיבות אחרות, נהרו לתרום דם, התנדבו לעזור.

בצהרי יום 31 באוקטובר יצא ממוצב הצנחנים כוח קטן כדי לתפוס את מעבר המיתלה המפותל, העובר בין שני רכסי הרים הסוגרים עליו מצפון ומדרום. עם היכנס הכוח למעבר, פתח עליו האויב באש תופת מכל הכלים. היה זה קרב קשה, והמצרים לחמו מלחמת יאוש. עם רדת החשיכה עלו צנחנים שלנו על הרכסים וטיהרום מאויב, אחר שסבלו אבידות ניכרות: מספר הרוגים, ופצועים רבים. בשעות הקטנות של הלילה הגיע אלינו אמבולנס עם מספר פצועים. טיפלנו בהם בזה אחר זה. לא ביזבזנו זמן ולא חסכנו כוח ומאמץ כדי להציל כל נפש; אך, לדאבוננו, חלק מהפצועים מתו. אחד מהם היה אורי. כיום קשה לי מאוד להיזכר כיצד הצלחתי לזהות אותו. לא רציתי להאמין כי אורי הוא. אך היה זה הוא, לא אחר. לילות רבים לא עצמתי עין. זכרונות רבים עלו מול עיני, כשדמותו של אורי אינה מרפה ממני.

* * *

מלחמת סיני נסתיימה. רבים שבו אל בתיהם, אל הוריהם, אל משפחותיהם. אף אני שבתי, שבור ועצוב. רציתי מאוד שמשפחתו של אורי תקבל את מלוא הסיוע. השתתפתי בצערם וחשתי את העצב העמוק המקנן בלבם, כיוון שהוא קינן עמוק גם בלבי. אורי הפך לאגדה, ותמונתו במדי צנחן תפסה מקום נכבד בין התמונות היקרות של משפחתו. שירים רבים כתבתי על אורי, אך יודע אני היטב שאין שיר, אין מחמאה, אין מלים, אשר יוכלו לתאר את אורי, כפי שאין ניחומים להוריו או לאחיו הרצל. החמלה והרחמים והעצב כירסמו בי עמוקות, אך את המצב לא עלה בידי לשנות.

שעות ישבתי והירהרתי בכל אשר התרחש בשנים האחרונות, ותוך כדי כך שבו מחשבותי אל העבר, אל אותם ימים של ילדות יפה ולא יפה, של זכרונות יפים ולא יפים. עצמתי עיני, והכל חלף למולן כבסרט נע. הירהרתי בכל ידידי, בעליה לישראל, בחוויות ובסכנות שארבו לנו בכל פינה.

— — — „כורדי!" שם זה נישא בפי רבים בארצנו כשם-גנאי. ואמנם, ייתכן שאין הכורדים כה מפותחים. ייתכן גם שאינם כה מנומסים לפי אמות-המידה האירופאיות המפותחות. נכון, שאין ביניהם מלומדים ומשכילים רבים. אך לא בם האשם. גם הם היו רוכשים השכלה בארץ מולדתם אילו עמדו לרשותם גימנסיות ואוניברסיטאות, וגם נשותיהם היו מתאוות ליהנות מן המותרות שמהם נהנות נשות הארצות המתפתחות, אילו הוענקו להן התנאים לכך. אך הכורדים כאן בארץ אחינו הם. הזמן יעשה את שלו. ולכשיינתנו להם התנאים יוציאו גם הם מתוכם רופאים ומשפטנים, מהנדסים ובעלי תארים אקדמאיים אחרים.

ואמנם, הדור הצעיר מבין הכורדים מפלס לו דרך להשכלה, לקידמה. ועלינו לעזור ולסייע לו בכך.

ע ג ' מ י

בימי מלחמת סיני התיידדתי עם חובש קרבי בשם „עג'מי".

עג'מי פירושו פרסי. עג'מי, שעליו אני בא לספר, היה ממוצא פרסי-כורדי. בחור פשוט, צנוע וטוב-לב — חבר כלבבי, כפי שנוהגים לומר. שנינו שירתנו באותה יחידה, ובמשמרות יצא לנו להיות תמיד יחד. שאלתי אותו מאין הוא, אמר: מירושלים. היכן נולד? בקוסיגגאק אשר בכורדיסתאן העיראקית. הפכנו להיות ידידים טובים, אינני יודע להסביר כיצד: הוא בא מתוך פשוטי-העם, שאף ללמוד מכל אחד, וכנראה מצא בי חבר הנכון ויכול ללמדו. סיפרתי לו על הטיולים היפים שלי באיזור שלו, על הכורדים

היהודים שפגשתי, ועל מנהגיהם שהיו שונים ממנהגי היהודים בערים הגדולות בעיראק. החלפנו דיעות, וסיפרתי לו על ידידי באבאן עלי באבאן ועל כל האחרים. הבחור הרגיש כה נוח בחברתי, שהחל מספר לי על עצמו ועל קוסיגגאק היפה. עיר זו, סיפר לי, היא ראש מחוז לכפרים רבים, שתושביהם כורדים וגם נוצרים. רוב היהודים, מעטים במספר, גרו בשכונה אחת מתוך צורך לקיים סדרי קהילה קבועים, וכמובן גם מטעמי בטיחות.

„החיים בביתנו ובקהילתנו היו מאורגנים מסביב לבית הכנסת", סיפר עג'מי, ובדבריו הזכיר לי את סביבתי ותקופתי אני. בגיל 3 החל לקבל חינוכו ב„חדר" ובבית-המדרש, שם למד קרוא וכתוב בכתב רש"י. למזלו, נמנו הוריו עם שלוש המשפחות היהודיות העשירות בעיר שהחזיקו בכספם את הקהילה, וכך יכול היה להמשיך את לימודיו גם בבית ספר יסודי ממלכתי בן ארבע כיתות.

„בקוסיגגאק, הנמצאת באיזור ההררי, קר מאוד בחורף", סיפר עג'מי. „ברוב הימים יורדים שלגים. בבית-המדרש עמד תנור גדול, ועלינו, הילדים, הוטל להסיקו".

„כיצד עשיתם זאת ? " שאלתי מתוך סקרנות.

„כל בוקר היינו מביאים, יחד עם הספרים, בולי-עץ להסקה. הדלקת העצים בתנור היתה מעין עבודת-קודש, והילדים והקשישים יותר היו ממונים עליה". ראיתי בעיניו ברק מיוחד, כאילו נזכר בימים אשר לצערו חלפו ואינם. כן, אחר הכל היה זה עברו שלו... נכסו הוא. כמוהו ככל ילד הנזכר בעברו, בימי בית-הספר, ימי הילדות החמימה והיפה. ככל שהירבה לספר, יותר ויותר הרגשתי את עצמי קרוב אליו, ומאוד השתוקקתי להיות שותף עימו בכל הזכרונות הללו. לא הפסקתי אותו. הוא הצית עוד סיגריה והמשיך לספר, כאילו מתוך ספר-זכרונות מילדות ששמר עליו כשמור ילדה פעוטה על בובתה.

„ביום שישי למדנו עד אמצע היום", המשיך. „הילדים המבוגרים היו קוראים יחד עם הרב מתוך פרשת השבוע, ואנחנו הקטנים עקבנו אחריהם. אחר הצהריים היה כל ילד מקבל מאמו צלחת עם מצרכי מזון שונים..."

„לשם מה ? " שאלתיו, אחר שעשה אתנחתא בדיבורו.

„שי לרב לכבוד שבת", השיב בחיוך. „בכפר שבו נולדתי והתחנכתי היתה קהילה יהודית קטנה בת חמש-עשרה משפחות בקירוב. גם בכפרים הסמוכים היו יהודים, מפוזרים בתוך קהילות קטנות, כדוגמת הקהילה שלנו. אף על פי שהיינו יהודים מעטים במקום, קיימנו חיים קהילתיים מסורתיים. שמרנו שבתות וחגים. ומכיוון שלא היה שוחט במקומותינו, היינו מקבלים בשר כשר מעיר במחוז הקרוב, שבה היתה קהילה יהודית גדולה".

בית ספר עברי לא היה במקום, ואת הלימודים הכלליים למד עג'מי בבית הספר הערבי הממשלתי. לימודים עבריים, לימודי קודש בעיקר, למד בביתו אצל מורה פרטי, שהיה מרביץ תורה לילדי המקום היהודים. בגיל 16 החל עג'מי לעבוד ועזר בפרנסת המשפחה. בגיל 18 גוייס לצבא העיראקי. לפי החוק העיראקי היה עליו לשרת ארבע שנים. „אפשר היה", המשיך עג'מי, „לקצר את השירות בעזרת שלמונים, ותמורת חמישים ואחד דינרים הקטינו לי את השירות לשלושה חודשים".

עג'מי סיפר לי על עצמו ועל משפחתו כאן בישראל. לומר את האמת, מחשבותי היו עדיין נתונות לתקופת נעורי בגולה, ולא הייתי מוכן מבחינה נפשית לזנק ישר אל חיי כאן בארץ. עג'מי הרגיש שפועמת בי איזו שהיא סקרנות מיוחדת, ושאל אותי לא פעם אם אני חושב לכתוב עליו ספר. אמרתי לו בפירוש: לא! אם כן, ביקש לדעת, מה פשר סקרנותי הרבה. השיבותי לו בכנות, שבאמצעות סיפוריו אלה הוא מחיה בקרבי תקופה של ילדות שאינני מוכן לנטוש. סיפרתי לו על באבאן עלי, ועל ספסל-הלימודים המשותף שלנו בבית הספר. הוא הבין לרוחי, ואף חש כלפי קירבה מסויימת.

תוך כדי שיחה החזרתיו שוב אל אותה שנה רחוקה, שנת הטיולים והמסעות הגדולים שלי בכורדיסתאן. „כן, בשנת 1946/47", אמר, „החלו מגיעים אלינו שליחים מהארץ, אשר סיפרו לנו על ארץ ישראל החדשה ועל מאבקה נגד האנגלים והערבים, ועל ,ההגנה', שגם בנות וילדים משתתפים בה. אנו, הילדים, התרשמנו במיוחד מהשתתפות הילדות בפעולות ,ההגנה', וקינאנו בילדי ארץ ישראל על שניתנה להם זכות גדולה זו".

באומרו דברים אלה, חשתי בהתרגשות עזה הפוקדת אותו ובדמעה השואפת לפרוץ החוצה. אחזתי בידו, וביקשתי ממנו שימשיך. נזכרתי במה שעבר עלי בעיראק בעת פרוץ מלחמת השיחרור, כיצד החלו השלטונות לרדוף את היהודים, להגביל את פעילותם הכלכלית, לסגור את חנויותיהם, להחרים את פקדונותיהם בבנקים ואת כל נכסיהם, נדים ולא נדים, וכיצד נעשו החיים שם קשים מיום ליום.

„אנו קיימנו את עצמנו ממכירת חפצים בהסתר בחצי מחיר לאוכלוסיה הכורדית", אמר עג'מי, „שאתה קיימנו בדרך כלל יחסי שכנות טובים".

הוא הפסיק לרגע, ואחר המשיך: „שירותי בצבא חל בדיוק בזמן שבו פרצה מלחמת העצמאות בארץ. משהגיעו למקומותינו הידיעות על המלחמה בין היהודים והערבים, קמה תסיסה אנטי-יהודית חריפה. ביחידה בה שירתי היינו מספר חיילים יהודים, ותמיד השתדלנו להיות יחד. משהגיעה אלינו הבשורה על הקמת מדינת ישראל, עורר המאורע התרגשות רבה בלבותינו, ומיד החלו השלטונות לרדוף את היהודים". עג'מי סיפר כיצד אירגן בסתר

את החיילים היהודים ביחידתו. „קיבלנו עלינו לשמור על הרובע היהודי. ידענו שהאוכלוסיה האזרחית מפחדת מאוד מפני אנשי-צבא, וקבענו שכל חייל יהודי ישמור על מספר בתים. הדבר לא היה קשה, כי בדרך כלל גרו היהודים זה בסמוך לזה". וכך היה. ע'מי, עם קבוצת החיילים היהודים, היו מסתובבים מזויינים בקרבת הבתים היהודיים.

בפגישה אחרת עם ע'מי שמעתי מפיו על עלייתו לישראל. „נרשמנו לעליה לישראל", סיפר, „ובשנת 1950 החלה היציאה הגדולה. וכך עליתי גם אני ארצה. בשנת 1950, כאשר אישר הפרלמנט העיראקי את החוק המתיר ליהודים לצאת את הארץ, קמו יהודי כורדיסתאן כאיש אחד, חיסלו את רכושם, ונהרו בהמוניהם אל בגדד, שם חיכו בכליון-עיניים למטוס שיובילם אל ארץ גאולתם. יהדות כורדיסתאן העתיקה חוסלה כליל במיבצע ,עזרא ונחמיה' ".

סיפורו של ע'מי לא היה מוזר בעיני. סיפרתי לו שעליתי ארצה בדרך בלתי ליגאלית, ועל הרפתקאותי ברכבת בגדד-בצרה-שאט-אל-ערב-עבדאן וכו'.*

„בצאתנו את הארץ ליוו אותנו הכורדים עד למכוניות, שבהן יצאנו לבגדד", נזכר ע'מי. „בבגדד שהינו ימים ספורים, עד שהגיע תורנו לטיסה".

כאן בישראל הצטרף ידידי ע'מי למושב אלקוש. בתחילה התפרנס מעבודה בהכשרת קרקע, ולמד גידול טבק מהשכנים הערבים. „עד לפני שנתיים היה גידול הטבק ענף מכניס חשוב", סיפר. „אלא שבמשך השנים נידלדלו האדמות, והיבול פחת והלך". אמרתי לו שאני רחוק מאוד משטח זה, אך הוא המשיך לספר על הקרקע והאדמות ודיבר עליהן כעל רכוש אישי פרטי יקר. הוא סיפר על הבוסתנים, על עצי פרי נשירים, תפוחי-עץ, אפרסקים, שזיפים וגפנים. סיפר רבות על עיבוד קרקע, על עקירת עצים, שתילת אחרים, ועל אדמה ויבולה. הוא הפך לחקלאי, ונשמע גאה מאוד באדמתו. ומדוע לא? ישראל, ארצו היא, אדמתו! הלוא זוהי מלחמת העמים! הן לכך נלחמו הכורדים, לא כן?...

שבתי אל מחברותי, ורשמתי לי בקווים כלליים מספר מלים על ע'מי, בתקווה שלא אשכח אותו אם אעלה אי-פעם על הכתב את נושא הכורדים.

בתום המלחמה נפרדנו, אך לא שכחתי אותו. נשארנו ידידים גם אחר מלחמת סיני, ואפילו הוזמנתי לבקר אצלו במושב אלקוש, ובכל ביקור התפעלתי מאוד מעבודות החקלאות המתבצעות במושב. למדתי דברים

* ראה „מבבל במחתרת" מאת אמיל מורד. הוצאת עם עובד 1972.

חדשים אשר הוסיפו לידיעותי, ותרמו חלקם לספר זה. הנני זוכר עדיין עבודות-יד יפות ששמרה אחותו הגדולה למזכרת מימי בגדד, ביניהן: „כמר דותבך", אבזם מבוקע פעמיים; „בהות גו תוקא", זהב של שרשרת; „מרואדא", עגיל; „כמר מלגים", אבזם. כל אלה היו חפצים, תכשיטים, מזכרות, אשר דוגמתם ראיתי בביקורי הראשון בכורדיסתאן העיראקית.

יום אחד נפגשתי באלקוש עם אביו של עג'מי, בכורלויאן היה שמו. הוא נהנה מאוד מחברתי והתעקש שאבוא אליו לביתו להתכבד במזכרת יפה מכורדיסתאן. המזכרת שהעניק לי היתה „סיפא", חרב קטנה, ועליה כתובת בארמית. נתן לי אותה ואמר: „הנה לך! זו עבודה של מישהו מהעיר עקרא שבעיראק, עקרא הכורדית!"

„עקרא?" שאלתי.

„העיר עקרא שוכנת במדרון תלול של נר-קלע, שהוא אתר היסטורי בעיראק", הסביר עג'מי תוך כדי הכנת „שרבת" לשתיה.

„לחיים! לחיים! לחיי היהודים במדינת ישראל! לחיי הכורדים בכור-דיסתאן!" קרא הזקן.

אותו ערב שכבתי על מיטתי, חשבתי על העיר הקטנה הזאת ועל החרב הקטנה שקיבלתי במתנה. עקרא — העיר היפה, מראה היפה, הנוף הנהדר, סמל השלווה והשקט. הירהרתי באותה עקרא, עיר מולדתו של שלום צלח ז"ל. עג'מי הכיר את שלום צלח אישית.

„היכרתי אותו בבית-המדרש, איש עמל ועבודה היה", סיפר עג'מי. „הוא נולד בעקרא בשנת 1934. התייתם מאמו בגיל צעיר. התמחה בסנדלרות והתפרנס ממנה".

אני היכרתי אישית את חברו לגרדום של שלום צלח, יוסף בצרי ז"ל, אשר הצטרף לתנועת „החלוץ" ופעל במסגרת „ההגנה" והתנועה מראשית היווסדה, בשנת 1942. בעל תחושה לאומית עמוקה ומפותחת היה, חביב ומסור לחבריו ונאמן לתפקידו. בדצמבר 1949 הגיע בדרך עלייתו ארצה לאיראן, אך שם הוטלה עליו שליחות לאומית והוא חזר לעיראק והמשיך בפעילותו. בחודש יוני 1951 נעצר ע"י הבולשת בחיפוש שנערך במקרה אצל משפחה, אשר אצלה התארח.

שלום צלח גם הוא הצטרף לתנועת „החלוץ" ושימש כסליקאי לנשק שנועד להגנה היהודית שם. טוב-לב היה, נעים-הליכות, נאמן לתפקידו, ולא חסך מאמץ למלא כל משימה שהוטלה עליו, סיפר עג'מי. ביום 9.6.51, ערב עלייתו ארצה, נתפס ועונה באכזריות. את יוסף בצרי לא הכיר עד למאסרו.

יוסף בצרי ושלום צלח, שני עולי-הגרדום, נתלו ביום 19.1.52, לאחר עינויים קשים ואכזריים, בכיכר בגדד הצפונית, כשהקריאה „תחי מדינת

ישראל!" על שפתותיהם. לאחר העברתם מתחנת משטרה אחת לשניה, כשידיהם כבולות ושרשרות לופתות את צווארם, הוכו בידיות אקדח ללא רחמים. השלטונות לא הסתפקו בכך, הידקו את צווארם בשרשרת ברזל, הפילו אותם על הרצפה, הוסיפו לענותם בתולשם את שערותיהם, שפמם ושערות גבות עיניהם וריסיהם.

שני גושי בטון ענקיים חובקים זה את זה, ניצבים דומם אך בגאווה במושבה אור יהודה. האחד נישא השמימה לאין-סוף, ואילו השני מופנה עמוק פנימה לאדמה. שני גושי בטון ענקיים אלה גלעד הם לזכרם של יוסף בצרי ושלום צלח, ה' יקום דמם.

יהודי כורדיסתאן זוכרים את השניים, וגם יהודי בגדד לא שכחום, וזכרם נצח לדורי דורות.

בכל פעם שרציתי להיזכר בביקורי הרבים ביישובי כורדיסתאן ובחוויות שחוויתי בהם, הזמנתי את ידידי רחמים לצאת אתי למושב אלקוש, זה המושב אשר אף הוא תרם חלקו בכתיבת ספר זה. סיפרתי לתושבים רבות על ידידי מכורדיסתאן, על עלי באבאן ועל כל הקשור בו. שמרתי קשר עם אנשים אשר דיווחו לי על המאורעות, ענו על שאלותי הרבות, ולא חסכו מפיהם הסברים. כל זאת מכיוון שאף הם אהבו וחיבבו את הכורדים והעריכו את מאמציהם, ובלבם פנימה איחלו להם נצחון במאבקם לחירות.

דמויות רבות עלו מול עיני. לא יכולתי לשכוח דבר. העבר וההווה התאחדו: דמותם של אורי, של הרצל, של עג'מי, של נאז'ם, של עלי באבאן, של אחרים הנזכרים בדפי ספרי זה, ושל רבים אחרים אשר לא הזכרתי.

ככל שנודע לי יותר על יהודי כורדיסתאן כאן במדינת ישראל, וככל שחשתי יותר את הקשר ביניהם לבין הכורדים שם בעיראק, שאלתי יותר ויותר את עצמי: האמנם קיימת זיקה כלשהי בין הרריה הפראיים של צפון עיראק לבין שפת הכינרת? האם קיים קשר כלשהו בין ראשי המרד הכורדי שהשתולל בעיראק, לבין היהודים הכורדים שישבו קודם לכן בהרריה הפראיים של כורדיסתאן וכיום יושבים על שפת הכינרת או בהרריה של ירושלים?

מכל פגישותי עם יהודים כאן למדתי, שהיהודי לא שכח את ידידו המורד, כשם שאני לא שכחתי את ידידי עלי באבאן. אפילו עלייתם לישראל בשנת 1951 והתבססותם במולדת החדשה-הישנה, לא השכיחו מלב היהודים הכורדים את קשרי הידידות האמיצים שנרקמו בין הרי הצפון לבין הררי ירושלים וחופה של הכינרת. בעזרת גלי האתר ודפי העיתונות, המשיכו יהודי הארץ לעקוב אחר המתרחש בכורדיסתאן העיראקית.

ואני, מתוך סקרנות, המשכתי להתעניין ולהוסיף מספר רשמים למחברות הזכרונות שלי.

היישוב הכורדי בטבריה

טבריה, עיר היסטורית עתיקה, אחת מארבע הערים הקדושות — ירושלים, חברון, צפת וטבריה — עיר מעיינות המרפא וקברי חכמים ורבנים, משכה אליה את בני העדה הכורדית, וחלוצי ההתנחלות בעיר קדושה זו היו מוותיקי העדה. הם התפרנסו מעבודת-כפיים, חצבו בסלע ובאבן, סללו כבישים ועבדו בבניין ובחקלאות. במרוצת הזמן פנו חלק מהם למסחר ולמלאכה. נטלו חלק נכבד בשיחרור העיר טבריה במלחמת הקוממיות.

בעליה ההמונית מעיראק התיישבו בני העדה הכורדית במעברת טבריה שנודעה בבדוניה ובצריפיה, וחלק ניכר מהם הועסקו במפעלי התעשיה בעמק הירדן, בקלת, באפיקים ובספן.

הצעירים שבהם מילאו את האולפנים לעברית והשתתפו בהשתלמויות במקצועות שונים, והנערים בגיל בית הספר ביקרו במוסדות לחינוך תיכון וגבוה. רבים מהכורדים פנו לעבודות חריש וגידול שושנים.

מתוך עליה זו קם דור כשרוני, חרוץ, ישר ומסור לעם ולמדינה, ובבחריו ממלאים תפקידים ציבוריים ועירוניים חשובים.

פרק רביעי

הגיבורים שבים

אחר שנות גלות

יולי 1958. הפיכה צבאית בעיראק. יורש העצר העיראקי נרצח, וכמוהו המלך פייסל הצעיר. ראש הממשלה ומנהיגים אחרים נמלטו, נתפסו, ונרצחו. „הבית הלבן" בבגדד הבירה הפך לשדה-קרב, וכל אנשיו מצאו בו את מותם. משרתי הארמון, השומרים וכל שאר בני משפחת המלוכה, גם הם נרצחו. תוך 24 שעות הפכה עיראק לרפובליקה, והמלכות המסורתית חוסלה. מאורע היסטורי זה פתח פרק חדש בחיי הכורדים בהיסטוריה של מאבקם לעצמאות.

בימים הראשונים נשאה ההפיכה בעיראק אופי חופשי ועממי, המורדים נזקקו כנראה לכל עזרה שהיא מכל מפלגה שהיא ומכל עדה שהיא. הגנרל קאסם, שעמד בראש ההפיכה הצבאית, הכריז על חופש כללי ופנה לכל העם ואל כל העדות להצטרף אליו ולסייע לו במלחמתו נגד ממשלת עיראק המלכותית. מולא מוסטפה אל-בראזאני לא החמיץ, כמובן, הזדמנות זו, ונקבע מגע ראשון בין ראש הכורדים לבין הגנרל קאסם, וזה האחרון נתן את האות ופנה לכל הכורדים לשוב לאדמתם, למולדתם, לביתם ולארץ מוצאם. בנאום גדול שנשא, הבהיר קאסם עד כמה חשובים הכורדים בעיני המשטר החדש ועד כמה הם רצויים, והבטיח כי תנאי השלום שנקבעו בהסכם עימו ובקשתם לאוטונומיה יכובדו. ההפיכה הפיחה תקוות חדשות בלב הכורדים.

בסבר פנים יפות עמדה ממשלת עיראק החדשה לקבל את הכורדים השבים לארצם, וקבלת פנים חגיגית נועדה להם ולמשפחותיהם החדשות יחד עם המשפחות שנשארו בעיראק והמתינו להם במשך כל השנים. שמם של מולא מוסטפה אל-בראזאני והמפקד קודר נישא כשם גיבורים הראויים לציון ולשבח, לכבוד ולהערכה. כל כורדי בצפון עיראק המתין בקוצר-רוח לשובם של הגיבורים אשר חיו בגלות למעלה מעשר שנים, ושבזכותם ובזכות מאבקם נקבע העניין הכורדי כנושא הראשון שיועלה על שולחן הממשלה החדשה בראשותו של עבד אל-קרים קאסם.

יום השיבה נראה רחוק בעיני הממתינים הרבים, בתוככי עיראק, ביניהם

פאטימה, הודה וכל אותן נשים אשר בעליהן נטשון עקב הקרב הנורא שהתחולל לפני למעלה מעשר שנים.

למעלה מאלף גברים, על משפחותיהם וילדיהם, שהמבוגרים ביניהם הגיעו כבר לגיל 13 שנים, החלו להתכונן לשוב אל כפריהם בצפון עיראק, מקום שם נרצחו אחיהם, בני ארצם ומשפחותיהם, ג׳אמאל באבאן ואחרים. בראש השבים עמדו מולא אל-בארזאני וקולונל קודר. קבלת הפנים היתה סוערת ועצומה — הן מצד הערבים והממשל החדש, והן מצד הכורדים שהמתינו 13 שנים ארוכות לשובם של הגיבורים.

רבים השתחוו וכרעו ברך לפני מוסטפה אל-בארזאני, שרגלו דרכה שוב על אדמת עיראק, יצאו אל הרחובות והיללו את שמו, כשהקריאות „אריות!" ו„אנא כורדי!" נישאות על כל פה. ההמונים צעדו! הם לא ישכחו ולא יוותרו! הדרך לאוטונומיה הנה קרבה סוף-סוף. את מטרתם ישיגו. חלומם הנה הולך ומתגשם.

מה התרחש באותם הימים אצל ידידי עלי באבאן, ומה בפיו — זאת לא ידעתי, כיוון שלא היה לי כל קשר אתו. אילו רק יכולתי לשמוע ממנו מלה! בוודאי היה כותב לי בקיצור: „כורדיסתאן צהלה ושמחה!", מספר לי על עצמו, על מעשיו, על בית אביו, על מג׳דה אשתו, ועל החווה — אם עודה קיימת.

השייך הקולונל קודר שב אל ביתו, עם אשתו השניה אמינה כאנם, אל פאטימה ואל בנו כליפה. זה האחרון היה עתה בחור חסון, פרש גיבור, בחור יפה-תואר, בעל עיניים שחורות, גבות שחורות, שיער מסולסל וגף יפה, רחב-כתפיים. לידו עמדה אמו פאטימה, אשר השנים שעברו לא פגעו בגיזרתה וביופיה.

השייך קודר היה עתה אב למשפחה גדולה: שתי נשים וארבעה בנים — הגדול ביניהם כליפה בן ה-17 — מאשתו פאטימה, ועוד שלושה בנים מאמינה כאנם. פאטימה גילתה כלפי אמינה יחס אדיב, כאל חברה או כאל בת גדולה, ולא רחשה אליה כל שנאה. בלב הקולונל קודר פעמה תקווה לחיים שקטים בחיק משפחתו הגדולה.

מנהיג הכורדים וגיבורם הלאומי, מולא מוסטפה אל-בארזאני, הודיע לעמו לא פעם, ואף הזהירם, שהדרך לחירות קשה ואין היא סלולה ומרוצפת כפי שסבורים היו. ושמפי ראש הממשלה החדשה הבין כי בשלב זה אין בדעת הממשלה להעניק חופש ואוטונומיה לכורדים. הוא החליט לשוב לדרך ההתמודדות הקרבית ובחר מבין בני-עמו עוזרים וחבר מפקדים, ביניהם קאדר, סאלם, וג׳אלאל, ומבין שלטונות עיראק שני אישים בעלי עמדה ממוצא כורדי:

אחד בוגר אוניברסיטת הרווארד בארה"ב, שר בממשלתו של קאסם, והשני ג'אלאלא טאלאבאני, איש חכם בעל יוזמה, מרץ ותקיפות, גם הוא שר בממשלתו של הגנרל קאסם.

על משפחת טאלאבאני שמעתי רבות. משפחה ענפה זו נודעה בנאמנותה למשטר המלוכני בעיראק, וכגמול על כך מונה השייך חטיב טאלאבאני, אביו של ג'אלאלא, כקאימאקם (קצין מחוז) בעיירה דהוק. השפעתו של חטיב היתה גדולה. בשנת 1944, כאשר כוחותיו של בראזאני התקדמו לעבר העיירה עמאדיה ולא נמצא איש שיתייצב בפניו ומבוכת השלטון גברה, צץ ברגע האחרון במוחו של מושל מחוז מוסול הרעיון לבקש מטאלאבאני להשפיע על המנהיג הכורדי להפסיק את מסעו. הדבר אירע, כפי שמספרים, באחד מלילות דצמבר, כשגשם עז, מלווה פתיתי שלג, ניתך ארצה ללא הפוגה. השייך דהר על סוסו יחידי לעבר מפקדתו של בראזאני, וכאשר הגיע לכפר קורי-גאיין, ליד נווה-הקיט המלכותי סרסאנק, הוכנס מיד לחדרו של המנהיג. השניים הסתודדו עד שעה מאוחרת בלילה, ועם הנץ החמה שב טאלאבאני לביתו קורן כולו משמחה. „הכל הסתיים!" קרא בצהלה. רוב הנאספים לא הצליחו לכבוש שמחתם, אך כמה מבני טאלאבאני, ביניהם ג'אלאלא, ישבו מדוכדכים ולא פצו פיהם. נראה, כי הדבר היה למורת-רוחם. כעבור חודשים מספר מת חטיב בנסיבות מסתוריות. המשפחה טענה שהרקע לכך היה אהבה נכזבת, אך הכל ידעו כי הבן ג'אלאלא חלק על מתינות אביו וראה בו אדם חלוש-אופי המשתף פעולה עם אויבי עמו, שבגללו אולי אבד הסיכוי לכורדיסתאן עצמאית.

באווירה זו גדל ג'אלאלא. הוא עשה רושם עז על כל אלה שבאו עימו במגע, וכאשר סיים את חוק-לימודיו בפקולטה למשפטים בבגדד התמסר לתנועת השיחרור הכורדית. את רוב זמנו בילה בערים הכורדיות הגדולות, ורק לעיתים רחוקות פקד את בית הוריו. אי אפשר היה להציל מפיו דבר על עיסוקיו, ונראה שגם הוריו לא ידעו עליהם. רק כעבור שנים נתגלה הסוד: ג'אלאלא עסק באירגון וגיוס צעירים מבני-עמו לשורותיו של בראזאני, עד שהגיע למעמדו הרם בתנועת המרד הכורדית.

שועה, ידידו של אבא, סיפר פעם ששמע מפיהם של אנשים כורדים מכובדים, כי המולא ושאר המפקדים רוחשים אהבה רבה ליהודים ותומכים בשאיפתם לעצמאות.

לאחר שקבע בראזאני את אנשיו בממשלה ומחוצה לה, ישב לנסח את דרישות הכורדים. הוא ריכז את כל התביעות והגישן לממשלת עיראק. הללו כללו, כמובן, אוטונומיה לכורדים, חופש, אדמה, צבא כורדי נפרד אך קשור בצבא עיראק, ועוד.

„הכורדים דורשים אוטונומיה בתוך ממשלת עיראק", כתב בראזאני באיגרתו לגנרל קאסם. „צבא כורדי בצפון עיראק הוא חיוני, אך יהיה חלק בלתי נפרד מצבא עיראק". הגנרל קאסם, איש חלש-אופי ובעל מחשבה צרה, קיבל את האיגרת, נועץ ביועציו; אך, בהשפעת יסודות לאומיים קיצוניים, סירב למלא את הדרישות.

בראזאני הגיש אולטימטום. טאלאבאני התפטר מהממשלה, הצטרף לשורותיו של בראזאני ונסע לאירופה לשמש שם דובר הכורדים. בעיקבות צעדיהם התוקפניים של הכורדים, ובמגמה לשמור על כבודו ועל דיברתו, נשמע קאסם לדברי מסיתים והחליט להתקיפם, להילחם בהם ולסלקם מאדמתם. ההתקפה לא נשאה פרי, ולא הביאה לקאסם את הנצחון המיידי. הכורדים, בניגוד למה שחשב, היו עקשנים, מרדנים, ושוב מוכנים היו לעמוד במבחן ולהחזיר את הגלגל אחורה, כפי שהיה לפני כ-15 שנה.

הכורדים איימו על משטרו של קאסם, ומשהחלו צבאותיהם הבלתי סדירים להוות סכנה לממשל בכלל ולכיסאו של קאסם בפרט, יצא נגדם בנשק כבד ובמפציצים, במפתיע ובניגוד לכל כללי המלחמה. הכורדים התרכזו בצפון עיראק כלפני כן, ועמדו במצב הכן. כפריהם הופצצו ללא הרף, יריות מנשק כבד נשמעו בחוצות הערים והכפרים, נשים וילדים נרצחו.

האבידות היו כבדות. המערכה הפכה לטבח ולהשמדת-עם. פנייתם של הכורדים לעולם כולו בבקשת עזרה וסיוע מלחמתי, לא נשאה פרי. הם פנו לבריה"מ, אך פניהם הושבו ריקם. פנייתם לארה"ב גם היא לא נתקבלה באהדה והבנה, וכמוה פנייתם לממשלות בריטניה וצרפת. העולם המערבי לא היה מוכן, כפי הנראה, לעזור לכורדים, וזאת משתי סיבות עיקריות: האחת — אי-רצון לקלקל את היחסים עם הערבים; והשניה — העולם המערבי היה קשור בקשר הדוק עם תורכיה ואיראן, וכל עזרה לכורדים של עיראק עלולה היתה להתפתח במשך הזמן לעזרה לכורדיי שתי המדינות.

שיח בין אב ובנו

עוד אביב בא, ויהודי כורדיסתאן חגגו את „עידא בהארה", חג האביב, הוא חג הפסח. ההכנות לחג כבר החלו חודש לפני כן. בעלי היכולת תפרו להם מלבושים חדשים, ואילו אלה שהפרוטה אינה מצויה בכיסם דאגו שלבוש אחד משלהם לפחות יהיה חדש. חג הפסח היה הבולט ביותר בין חגי היהודים בכורדיסתאן. בלטה במיוחד העייפות המלווה אותו עקב העבודות השונות הכרוכות בו — אפיית מצות, הגעלת כלים וכל השאר — ובפי הנשים הוא נקרא „איין פילאשה", „חג העייפות".

כמנהגם מימים ימימה כן גם השנה יצאו יהודי זאכו, עוד לפני כניסת

החג, לקנות את חיטת הפסח שלהם. כשלושים משפחות מבין עניי העיר היו יוצאות לשדות הכורדים המוסלמים לאסוף עוללות. איסוף העוללות היה תפקיד שיוחד כמעט ליהודים בלבד, שעסקו בו בשעות שלאחר גמר עבודתם. ילדים ומבוגרים יוצאים היו מן העיר כדי להקביל את פני האוספים. החיטה הנאספת נמכרה ליהודי המקום, שהשתמשו בה לאפיית המצות השמורות ומצות הפסח האחרות. אפיית המצות עבודה חביבה היתה בקרב יהודי זאכו. כבר בראש חודש ניסן מתחילים היו בהכנתו של תנור גדול עגול, עשוי חימר אדום, רחב בתחתיתו וצר בפיו. מסיקים היו את העצים, עד שקירות התנור האדימו מחום. בהגיע ערב החג כבר היה התנור מוכן לפעולה. בבוקר השכם היו באים כל ה„מאלכוואת", אלה בעלי-הבתים האמידים שהיו עורכים את ה„סדר" בבתיהם, איש איש שקו על שכמו, ומתחילים בעבודה, מלווה שירה וזימרה. העבודה וההזעה באפיית המצות נחשבו לכבוד רב ולמצווה גדולה בעיני יהודי זאכו. הם האמינו כי הבגדים הרטובים כולם מזיעה ומרוב עבודה אות הם וסימן לכפרת העוון, ובטוחים היו כי זיעתם כפרתם. הנה כך קיבלו יהודי כורדיסתאן את חג הפסח מדי שנה בשנה, ובהגיע הלילה נשמעות היו קריאות „מה נשתנה".

אולם בליל האביב של שנה זו שונים היו הדברים. רבים מהכורדים בילו את הלילה בשדות-הקרב, רבים מהם אף לא נתנו תנומה לעיניהם, וכל הלילה ישבו וחשבו על מצבם הקשה וגורלם המר. אולי גם הם שאלו את עצמם מה נשתנה, ומתי באמת ישתנה המצב ותהיה להם עצמאות משלהם...

ליל אביבי. משפחת קודר שכבה לישון מזה שעתיים. הילדים הקטנים כבר נרדמו. פאטימה ואמינה, העייפות מרוב עבודה, שקועות בשינה עמוקה. כליפה, הבן הגדול, אינו עוצם עין, מחשבות רבות סובבות בראשו. הוא מהרהר בוודאי על עמו, העם הכורדי, תולדותיו, גילגולי חייו, והעתיד הנשקף לו. על מיטתו הקשה שוכב קודר, הגבר החסון, הגיבור. מצדד מבטיו ימינה ושמאלה, אל שתי נשיו הישנות. הוא קם לרגע קט, ניגש לשתות מהמים הצוננים בכד שעל החלון. מסתכל אל עצמו. גבר נאה הוא, גבוה, שחום-עור. השנים הלבינו את שערותיו, הצלקות על פניו מעידות על עבר מלחמתי קשה, אך את פניו לא הכעירו: נהפוך הוא, הן הוסיפו להם לוויית-חן וגבריות. עמד לרגע, הסתכל בראי, ושוב ניגש למיטתו. השינה לא באה לעיניו.

השייך קודר קם על רגליו וניגש לסוכה העומדת בחוץ, בתוכה רגיל היה לשבת ליד שולחן קטן, לשרטט תכניות להתקפה חדשה, או להרהר

בקול. לפתע שמע קול צעדים מתקרבים אל הסוכה, הסתכל החוצה וראה את בנו כליפה קרב. גם הוא שנתו נדדה עליו. שני הגברים עמדו עתה זה ליד זה, הבן ליד אביו, שווים כמעט בגובהם.

„אבא!" אומר כליפה. „אינני יכול לישון!"

האב מבין לרוחו. לא פלא הוא. מצב הכורדים בעיראק מידרדר והולך. הבן החל לחוש באחריות הגדולה המוטלת על שכמו, ובא לחטוף שיחה עם אביו על נושא עדין וכאוב זה.

„הכורדים דורשים בתוקף, דורשים בעקשנות, אוטונומיה במסגרת הממשלה העיראקית!" מסביר קודר לבנו. „תובעים שהצבא הכורדי בצפון עיראק ייחשב כחלק בלתי נפרד מצבא עיראק. על כך לא נוותר!"

הוא שואף עשן מהנרגילה ונשכב על כיסאו. כליפה נראה מודאג.

„אבא, אני חושב שהמצב אינו קל כפי שאתם הגדולים חושבים. אני יודע שהגנרל הוא מנהיג חלש אופי, מעמדו כנוצה ברוח, ושישנם אלמנטים וגורמים לאומניים רבים בארץ הזאת המסיתים אותו לסרב לדרישות הכורדים".

„אף על פי כן", משיב האב, „רבים עומדים לצדנו, אף כי אין הם מכריזים על כך בפומבי. אולם אנו יודעים זאת. הם נמצאים בתוך הממשלה ומחוצה לה, גם בעולם הרחב. הם קיימים. הם פוחדים בוודאי לגלות את עמדתם, אך ייתכן מאוד שהם מעריכים את מאמצינו ואת מטרתנו, כוונותינו ודרישותינו".

כליפה מבין יפה את המצב. האב גאה בבנו, היודע הכל על עמו, תולדותיו, עבר והווה, ואת הציפיה והסיכויים לעתיד טוב יותר.

„שמע, הבן", אומר קודר ומצביע על קו על פני המפה הפרושה על השולחן. „כאן עלינו להתקיף, וכאן נגיע להישגים. הלוא כבר הספקת להכיר את המנטליות של הערבי. הקטן מפחד מהגדול, החייל מפחד מהקצין, הקצינים מפחדים איש מרעהו, ואף מוכנים לבגוד".

„אך, אבא, האם אין ביניהם אדם הגון אחד שיהיה לו האומץ לדבר בעדנו, להבין את מטרתנו?" שואל כליפה ברצינות רבה.

„ח-ח-ח-ח!" צוחק המפקד הזקן. שואף מן הנרגילה וצוחק שוב. „אמרתי לך שהם פחדנים, אפילו אם הם מצדיקים אותנו. הנה, קח לדוגמה את כתבתו של הכתב הצרפתי בשבוע שעבר. מה שמו?"

„לה-ווזיה!" מזכיר כליפה לאביו.

„כן, לה-ווזיה. הוא בא לראות את הכוח הראשי שלנו, להיפגש פנים אל פנים עם מולא מוסטפה אל-בראזאני".

„נכון. ואני יודע שהוא בא קודם לכן לטאלאבאני, שיסדר לו את הפגישה עם ה,בוס׳", מתקן כליפה.

„צדק בפיך", מאשר קודר. „ולבסוף הוא נפגש עם האיש שלנו. לאחר מכן, סיפר לי חבר, הזמינו טאלאבאני ללוות אותו עד הכפר שלו, כפר חריר".

„אמו של טאלאבאני גרה שם", אומר כליפה.

„כן, נכון".

„אך, אבא, דומני שכאן והיום, תחת שלטון הצבא העיראקי, אין טאלא-באני חופשי לצאת ולבוא בכפרו".

„בוודאי, אך אינך יכול לשער כיצד טאלאבאני, אשר ראשו מבוקש ע״י שלטונות עיראק, מסוגל להתגבר על כל הסכנות האורבות לו. הוא הבטיח לכתב הצרפתי שאין מקום לדאגה ושהכל יעבור בשלום, אם שניהם ילכו יחד לבקר את אמו בכפר חריר. לה-ווזיה ידע כמובן שזו נסיעה מסוכנת, אף על פי כן יצאו השניים לדרך". קודר התיישב נינוח בכיסאו, שאף מהנרגילה, לגם מעט מים מן הכד שעמד על השולחן, והמשיך:

„הלילה היה חשוך וקריר למדי. השניים עלו על ג׳יפ ויצאו אל הכפר. הם נהגו בשבילי ההרים וטיפסו על גבעות, כיוון שלא רצו להיכנס בדרך הפתוחה אשר לאורכה פזורים היו כוחות עיראקיים. לאחר שעה וחצי הגיעו לכפר. השעה היתה אחרי חצות. הכתב היה מופתע מאוד בראותו שביקורו החשאי של טאלאבאני נודע לכמה מאנשי הכפר, אשר המתינו לו בכניסה האחורית מעבר להרים. לפנות בוקר כבר עמד כל הכפר על רגליו לאות כבוד לבואו של טאלאבאני, וכעבור שעות מספר הגיעו נכבדי הכורדים מהכפרים הסמוכים, שבאו אף הם לקבל את פניהם של טאלאבאני והכתב. כאש בשדה בוער התפשטו החדשות על בואם של השניים לכפר. המושל הצבאי במקום, אשר חיבב את טאלאבאני מאז ומתמיד ורחש לו כבוד רב עוד מימי העבר היפים, בא בעצמו לקבל את פניו, והשניים נפגשו בהתרגשות רבה אחר פרידה של שנים.

הכתב, אשר ידע עוד קודם לכן מה יחס השלטונות לטאלאבאני, הופתע מאוד נוכח המחזה המרגש, ולא האמין למראה עיניו. הוא הופתע עוד יותר כאשר פנה הקצין העיראקי אל טאלאבאני, ובערבית פשוטה אמר לו: „ברוך בואך לכפרנו. הנה לך שני אנשים לפקודתך. ואל תהסס לבקר אותי בלשכתי עם האורח שלך, אנו לשירותך!׳ וכך זה בכל מקום", סיים קודר, כשחיוך של נצחון על שפתיו.

„הצבא העיראקי מעמיד, כפי הנראה, כל מיני פרצופים בכל מיני מצבים", אמר הבן וצחק מאוזן לאוזן.

„לימדתיך, אפוא, בני, שהכורדי הוא תמיד כורדי: חזק ואמיץ ועקשן", חייך האב.

* * *

לפתע נשמעה יריה. קודר קפץ על רגליו, וכליפה לידו. כעבור רגע נשמעו צעדיהן של פאטימה ואמינה מחוץ לסוכה. הן התקרבו, ובטרם פצחו פיהן נשמעה עוד יריה.

„האל ישמור", אמרה אמינה.

כעבור רגע פילח את האוויר צרור של יריות, שהדן נשמע בין ההרים הרחוקים. כליפה הרים ידו ואגרופו ונשבע בשם אללה והמולא להילחם הפעם, לצאת לשדה-הקרב כמו כל גבר כורדי. להזדמנות זו חיכה הגברבר הצעיר בקוצר-רוח.

קודר נטל את שתי נשיו, חיבקן ואימצן אל חזהו, והחזירן לבית ליד מיטות הילדים. כליפה המתין בחוץ.

„בני", אמר קודר. „השעה הגיעה. שוב יורים!"

כאות אישור לדבריו נשמעו נביחות הכלבים ואחריהן שוב יריות, ושוב נביחות. הכפר עמד על רגליו. היה זה ליל השקט האחרון לכורדים בעיראק, אחר הפוגה קצרה. החיים שבו להיות קשים. נפתח פרק חדש של קרבות, מלחמה, מאבק, לחירות ולזכויות, מאבק שלא ידע קץ. דור שני, והמלחמה עדיין לא תמה!

* * *

התנקשויות ואיבה עד אין סוף. הכורדים נשבעו להמשיך ולהמשיך. המולא מאחוריהם, המולא לפניהם, המולא בכל מקום, קורא להמשיך, כי ארוכה וקשה הדרך לחירות. זאת ידע כל גבר, ידעה כל אשה, כל אב מסר לבנו, וכל בן חיכה בקוצר-רוח להוכיח את גבריותו, את אומץ-לבו, ואת גאוותו בזהותו הכורדית!

שיחות בדרג גבוה

קיץ 1961. המפלגה הדמוקרטית הכורדית של עיראק הגישה תביעות מפורטות למימוש האוטונומיה לכורדים. כל בקשותיהם של הכורדים לאוטונומיה ולכינון ממשל כורדי בצפון עיראק תחת חסותו ושלטונו של הצבא העיראקי, נדחו בשנת 1962 כליל. כל הבטחותיו הקודמות של שליט

עיראק לא קויימו. עוד אכזבה. כעסם של הכורדים על ממשלת עיראק החדשה גבר. טאלאבאני, עוזרו הנאמן של המולא, אשר ייצג את עמו בבית-הנבחרים בעיראק, נאלץ שוב להתפטר מתפקידו, והכורדים הכריזו על מצב חירום. טאלאבאני התקשר עם השייך קודר ועם המולא, ונקבעה פגישת-פיסגה אשר בה השתתפו כל ראשי הכפרים. הוחלט שטאלאבאני יפנה אישית לשגרירות האמריקאית בבגדד, לבקש עזרה.

טאלאבאני לא היסס ונכנס לשגרירות. הוא נתקבל ע"י השגריר בסבר פנים יפות וגולל בפניו ובפני פמלייתו תמונה עצובה ורצינית של המצב. „רבותי", אמר, „באתי לבקש עזרה לעם הכורדי. הינכם ערים בוודאי לכל המתרחש ולכל השיטות האכזריות שממשלת עיראק נוקטת כדי לחסל את המיעוט הזה בצפון הארץ".

השגריר שמע את סיפורו של נציג הכורדים, הבין את המצב לאשורו, חשב רגע ואמר: „אין בכוונתי לאכזב אותך, אך דומני שזהו עניין פנימי בהחלט, ואין אנו רשאים להתערב בענייניה הפנימיים של ארץ עצמאית".

„גורלם של כמיליון תושבי הצפון, מיליון כורדים, מיעוט שאינו מבוטל, מעורב בזה, אדוני", השיב טאלאבאני. „האם אין זה אפשרי לקבל את תמיכתה של ארץ מכובדת בעניין זה, ואף את התערבותו של אירגון האומות המאוחדות?"

„עניין זה שייך למדיניות בדרג גבוה, מר טאלאבאני, ואין זה מסמכותי לטפל בו", בדברים אלה דחה שגריר ארה"ב את בקשת הכורדים.

„מדיניות גבוהה או לא גבוהה, לכל הרוחות!" טאלאבאני החל מתרגז. „גורלם של רבים מעמנו תלוי במדיניות זו. זוהי קריאה ואזעקה להצלת זכויות האדם. עם מקופח פונה לעזרה!"

„אני מבין אותך היטב, ידידי", השיב השגריר בנחת. „אדם נבון אתה, אך אני אינני יכול לעזור במצב העדין הזה. הינך יודע היטב שארה"ב יש לה אינטרסים חשובים מאוד בעולם הערבי, וכן קשורה היא בעסקות ובהסכמי בטחון עם עיראק, תורכיה ואיראן. כיצד יכולה ארה"ב לוותר על כל האינטרסים האלה רק למען עניין הומניטארי אנושי וצודק, כפי שאתה ואני מבינים אותו. כל העולם מבין. אך כאן פועל גורם אחר: משקל האינטרסים ולא משקל הצדק. הינך מבין אותי?"

„חוששני שלא, אדוני!" אמר טאלאבאני, נרגע במעט. ובקול נמוך הוסיף: „אך דומני שעמי ואנוכי נאלצים להבין אותך ואת העולם כולו, למרות אי-הצדק שבדבר. על עמי להמשיך, אפוא, להיאבק לבדו!" סיים ויצא את חדרו של השגריר.

טאלאבאני, מלא אכזבה, כעס ומרץ לקראת תכניות חשאיות, עזב את בגדד וחזר למטהו של בראזאני. עוד פגישה ועוד דיווח.

„המצב רציני, המצב מידרדר, ידידי", אמר המולא. „עלינו לנסות כל אמצעי לפני שאנו נוקטים את הצעד המכריע ביותר. לפני שאנו פותחים בשפיכת דמים נוספת, עלינו לפנות שוב לברית-המועצות".

„ללא סיכוי של תועלת", אמר קודר. „עשינו זאת לא פעם ונכשלנו".

„ובכן, חברים!" המולא עמד על רגליו, הביט מעבר לחלון, ואחר רגע של שתיקה הוסיף: „עלינו לגייס נשק, תחמושת, להביא כל זה בכוח הזרוע!"

„כיצד?" שאלו כל הנוכחים פה אחד.

„מן הערבים עצמם. להם יש הכל! נקים תנועת מחתרת. נתכנן התקפה עליהם ועל מחסני הנשק שלהם!"

החלטת המולא באה כהפתעה לנוכחים, אך נתקבלה ברצון.

המולא נעמד במרכז החדר, ליד המפה הגדולה התלויה על הקיר. הגדולים החלו לתכנן את ההתקפה. לילה ארוך עמד לפניהם. הנשים והילדים בבית החלו מרחרחים את המצב העדין: הגברים מתקהלים. משוחחים. מתכננים. כנופיות בכל כפר, בכל פינה. צעדים מחושבים. סודיות מוחלטת. משכנו של המולא הפך למקום סודי ביותר. אנשי-מפתח באים והולכים. הכל מתוח. מי יודע מתי תישמע היריה הראשונה, מי יירה הראשון, ומה תהיינה התוצאות.

התיכנון הושלם. השעה נקבעה. נערכו ההכנות להתקפה. המטרה: מחסני הנשק בעיירה דהוק, מערבה מהקו העובר בין שטח כורדיסתאן לשטח הערבי. משאיות הוכנו להובלת התוקפים קרוב לשטח המטרה, ואחרים עמדו מוכנים לרכז את השלל ולהובילו למחסנים שהוכנו והועמדו להחסין את כל אשר יפול ביד התוקפים. סאלם וג'אלאל עמדו בראש המיבצע, תחת פיקודו העליון של השייך קודר.

* * *

שעת אחרי חצות. ההתקפה החלה. הכל בוצע תוך דיוק של ממש, כמתוכנן. חוליות הטרור הכורדיות עשו עבודה יפה. אמנם נתקלו בהתנגדות פה ושם מחוץ לעיירה, אחר שמספר שומרים פתחו באש, אך זו שותקה מיד, וכל המחנה על מחסני הנשק שבו נפל בידי התוקפים. חוליה של כורדים נועזים עצרו חיילים ששכבו עדיין לבושי פיג'אמות במיטותיהם, אחרים עצרו שומרים, בעוד היתר מזדרזים „לנקות" את מחסני הנשק. משבוצעה עיקר המשימה, אולצו השבויים לעזור בהטענת הנשק על המשאיות.

„עבודה יפה עשיתם", אמר ג'אלאל לאנשיו. ובפנותו אל השבויים הוסיף: „וגם אתם". ובחיוך של נצחון על פניו הבטיח: „לא נחזיק אתכם בשבי הפעם. התכוונו אל הנשק, לא אליכם. ועל כן נשחרר אתכם. אך לפני שנעשה כן, אני פוקד עליכם לעמוד בשורה ולהתפשט".

„להתפשט?"

„כן, להתפשט עד התחתונים. כולם להישאר רק בתחתונים".

השבויים החלו לבצע את הפקודה.

„מהר יותר, כולם להתפשט, להישאר רק בתחתונים. מי שלא יזדרז למלא אחר הפקודה, יקבל כדור בראשו, מהר יותר!!" קרא ג'אלאל.

הלילה היה קריר. השבויים ביצעו את פקודתו של ג'אלאל עד תום. עכשיו נצטוו כולם לשכב על הארץ כשבטנם על הקרקע. „מהר יותר, כולם. ולא לזוז, לא להזיז איבר כל שהוא!" הפקודה נתמלאה.

בינתיים ניתנה הוראה לפנות את האנשים, כלי-הרכב וכלי-הנשק. השבויים נשארו שכובים על בטנם, עד שהחוליה האחרונה של הכורדים עזבה את העיר. עימה יצא גם ג'אלאל. כעבור שעה שב השקט לשרור במקום. לא נשמעו עוד יריות. המכוניות עזבו ולא נשאר איש, פרט לשבויים ששכבו כפי שנצטוו, ממתינים לפקודה לקום ולהשתחרר. הפקודה לא באה, כיוון שהם נעזבו לבדם עם תחתוניהם בלבד לעורם.

הכורדים, עם מכוניותיהם ושללם, הגיעו בשלום לבסיסיהם. התוצאות היו טובות, ושימחו את לבו של המולא.

יום חולף, ויום חדש מפציע, אך התמונה אינה משתנית. הכורדים מוסיפים לחיות במצב של מתח, לחימה, איבה. כנופיות מהלכות, פרשים דוהרים על סוסיהם, אנשי-טרור, אנשי-מפתח — כולם פועלים למען מטרה אחת: חופש. אך מה יהיה הסוף? הכל שואלים אותה שאלה. למרגלות ההר הכורדי מתקהלת קבוצת פרשים, חרבותיהם בידיהם, ממתינים לקבל פקודות, מחכים לשעת-האפס. אחר שנים של נסיון ניתן להבחין בצבא מסודר יותר, לא כפי שראינוהו בשנות לימודי בבית הספר, בהיותו בתחילת דרכו. החיילים הנוכחיים נראים כבעלי נסיון רב. צעירים רבים מביניהם למדו את טקטיקת הקרב בנשק הכבד שבידיהם. מצבים אסטרטגיים נלמדו. הישגים רבים נרכשו במשך שנות נסיון. מכשירי אלחוט, מכשירי קשר, אנשים מאומנים, יודעי-דבר ובעלי השכלה, ידע ונסיון מלחמתי מובהק. ונשק — מנשק שנרכש בכח הזרוע, הן בדרך ישרה והן בדרך בלתי ישרה: מלחמה אינה בנויה כולה על אדני יושר וצדק. כל זה, ויותר מזה, הושג במשך

השנים. וכאן כעת הם שוב עומדים בפני אותו מצב, אותו משבר, אותה ציפיה.

למרגלות ההר הבודד, מחוץ לכפר, ניצב שוב, כתמיד, המולא. וכפי שהיה במשך כל השנים הרבות, כן הינו גם עתה: המפקד. מודאג, עסוק, מתוח. השנים זרקו שיבה בשערותיו, אך ליחו לא נס וטעמו לא פג.

גבר מבוגר, מפקד אמיץ בשנות השישים לחייו, עומד לפני החיילים ונואם. השייך קודר הוא, אשר רכש לו שם, כבוד והערכה בקרב הכורדים. „אריות!" פונה הוא שוב לאנשיו, כפי שפנה אליהם לפני שנים מספר. „כיום אנו עומדים בפני מצב הדורש הגנה עצמית. עלינו להשתמש בנשק ולהפעיל אותו נגד אויבינו. בל נשכח כי במצב של מלחמה אנחנו, מלחמה אשר טרם נסתיימה. זכרו נא את דברי מפקדנו הדגול והגדול, אותם הוא משמיע באזנינו מזה שנים: ארוכה וקשה הדרך לחירות. מזה שנים אנחנו נלחמים, ונמשיך במלחמה, עד אשר נשיג את דרישותינו. נילחם אנו ובנינו ובני בנינו, אך לא ניכנע!..."

השייך קודר דיבר ודיבר. קולו נעשה צרוד, אך הוא המשיך. אין הוא עייף. הגיבורים אינם מתעייפים. הד דבריו נשמע הרחק בהרי ראואנדוז, בהרי כורדיסתאן. „האדמה זועקת...", פרץ בדיבור משלהב. לידו עמד איש צעיר ויפה-תואר, חייל כורדי אמיץ, דומה בפניו מאוד למפקד, השייך קודר. דמו ובשרו הוא — כליפה, בנו הגאה. קודר מניח ידו על כתף הצעיר. „כליפה", הוא אומר, „זוהי ההזדמנות עבורך להוכיח את אומץ-לבך. למד להוביל כיתת לוחמים אל שדה-הקרב. הנה יומך קרב ושעתך באה. כיתת חיילים אמיצים, לוחמים אמיצי-לב, לרשותך. אללה ישמרכם!"

„שלום ולהתראות, המפקד!" אומר כליפה.

הוא פונה אל אנשיו. „הבה נזוז, קדימה!"

מבט לאחור — שניים לפנים

לא שכחתי את באבאן עלי באבאן, ידידי מכורדיסתאן, לא את בני-משפחתו, ולא את חוות אביו. לא שכחתי את הימים היפים אשר ביליתי בחברת ידידי רחמים שם בצפון עיראק, וגם לא את המשפחות היהודיות אשר היכרתי בכורדיסתאן, בזאכו, בשקלאוה, בסירטנד, בסאלאח-א-דין, ובכל המקומות היפים האחרים. לא שכחתים, למרות השנים שחלפו מאז. ידעתי רבות על העם הזה, אך צמאתי לעוד ועוד ידע. נועצתי במחברותי, בפיסות הנייר שעליהן כתבתי כמה זכרונות יפים. זכרתי את נדרי, שיום יבוא ואכתוב ספר על אותו עם ועל כל הידוע לי עליו: על המוסלמים מביניהם שנשארו בעיראק ולחמו לחירותם ולאוטונומיה שלהם. ועל היהודים שבהם

שזכו לעלות ארצה ושמרו על המסורת הסטגונית המסורתית הכורדית. תמיד הירהרתי, שאם ברצוני לכתוב על נושא כלשהו, עלי להביט גם אחורה, רחוק רחוק אחורה. ראיתים במחשבותי במאה ה-11, מנוצחים וכבושים בידי התורכים הסלג'וקים, ובמאות ה-13 עד ה-15 נתונים תחת שלטון המונגולים. ראיתים בשנת 1920 בהסכם „סייבר" אשר העניק אוטונומיה לכורדים, על גבי הנייר בלבד. ראיתים נלחמים ומתמרדים נגד התורכים משנת 1832 עד 1847, ושוב בשנת 1925 נגד העיראקים, ובשנת 1946 נגד הפרסים. ראיתים נלחמים בקרבות עזים, עומדים באומץ-לב ובעקשנות מול הטבח הגדול שערכה בהם מפלגת הבעת' של עיראק. ראיתי את המולא מחייך, צועק זועק! ואת המרד הראשון של המולא בשנת 1931. וכך ראיתיו עד אותו יום המסופר בספר. הפסקות אש, ושוב קרבות. כך זה היה, וכנראה כך גם יהיה. אין פתרון ואין שלום. אין שלום בלי אוטונומיה לכורדים.

הקרבות בין הכורדים והעיראקים נמשכו עד פברואר 1963, כאשר השלטון בעיראק נתפס בידי אנשי הבעת' ואלה הבטיחו לכורדים אוטונומיה פנימית. בתזכיר שהגישו הכורדים לממשלה באפריל 1963 גדלו תביעותיהם וכללו, בין היתר, חלוקה יחסית של תמלוגי הנפט. אולם ביוני אותה שנה הגישה הממשלה לפתע דרישה אולטימטיבית לכורדים להניח את נשקם תוך 24 שעות.

„אני מוכן להתערב אתך, שהם יסרבו", אמרתי אז לרחמים בבטחון מלא.

לא היה צורך להתערב. הכורדים לא נענו לדרישה, והקרבות נתחדשו ונמשכו עד 1964. כמובן, הייתי סקרן מאוד לדעת היכן באבאן עלי ומה מעשיו, וכיצד הוא חי עם אשתו מג'ידה, האם נולדו להם ילדים, ועוד ועוד.

רחמים סיפר לי על אותם ימים כאשר הסתתר בבקתה מחוץ לחווה של משפחת באבאן, עד כמה היו עלי ומג'ידה טובים ונדיבים אליו, ועד כמה דאגו לשלומו לאחר ששמעו מפיו את סיפורו. מג'ידה היתה באה מספר פעמים לבקתה ומביאה לו אוכל ושתיה.

„ייתכן מאוד שתנועת המחתרת הוסיפה להשתמש בדרך זו להברחת יהודים נוספים לישראל", אמר רחמים.

„בוודאי", השיבותי. „גם ייתכן מאוד שבאותה בקתה הסתתרו רבים אחרים, שיצאו אחריך, כדי להבריח את הגבול לארץ השכנה".

* * *

ביולי 1963 נפגשתי שוב עם עג'מי. הוא סיפר לי שהוא יוצא, יחד עם חוג יוצאי כורדיסתאן בישראל, בקריאה לממשלת ישראל שתרים קולה נגד

טבח העם הכורדי בעיראק. הבנתי לרוחו. הטבח שערך הצבא העיראקי בכורדים היה אכזרי ביותר. טענתו של עג'מי היתה, שהעולם רואה ומחריש. יהודי כורדיסתאן, שחיו מאות בשנים לצד הכורדים, זוכרים את ימי הריעות והסכנה ששררו בשכינותם, ואת שכניהם שסייעו לא במעט לשמירת הקהילות וערכיהן מפני כליון. הוא סיפר לי פעם, ש„על הרריה של עיראק, לא הרחק מכאן, נטבחים זה חודשים אחדים בני העם הכורדי ע"י צבאות עיראק. הם נטבחים באמצעות טנקים, מטוסי סילון ומיטב הנשק המודרני. הם נטבחים, יען כי רצונם בחופש ובעצמאות...״

שביתת נשק

בשנת 1964 הוסכם על שביתת נשק בין הכורדים לבין הערבים. ההסכם לא הביא לידי כל תוצאות חיוביות — ובינתיים, מול מוסטפה אל-בראזאני, בעל המנטליות השבטית, התייצבו מנהיגים פוליטיים צעירים, בעלי מנטליות פוליטית מהפכנית מודרנית.

המאבק המזויין נמשך, וב-19 ביוני 1966 נתפרסמה הצהרת הממשלה העיראקית. בהצהרה זו הודיע הנשיא בקר בפומבי על רצונו לשלום בר-קיימא בין הערבים והכורדים ועל חפצו למצוא פתרון לבעיה הכורדית. ההצהרה דרשה לשים קץ לכל הקרבות, ולאיבה ואי-ההבנה בין הכורדים ואחיהם הערבים. ראש הממשלה, ד"ר עבדול רחמן אל-באזאז, הבטיח להגן על הלאומיות הכורדית, ולהכיר בלשון הכורדית כשפה המקובלת בשטחים הכורדיים ובבתי ספריהם, וכשפה שניה אחרי הערבית בעיראק. כן הבטיח נציגות יחסית של הכורדים בממשלת עיראק, שירות אזרחי כורדי, צבא כורדי, והשתתפותם של הכורדים בכל כנס הנערך ע"י הממשלה כדי לדון בבעיות בטחון ואחרות. אלה היו הנקודות שבהן דנה ההצהרה, אך כעבור זמן קצר, עקב מהומות ואי-יציבות בממשלת עיראק, שינה הנשיא בקר את דעתו, הכריז הכרזה אחרת, הוסיף הבטחות חדשות, וביטל הבטחות קיימות. הוא שכח, כנראה, שהכורדים הם עם השונא הבטחות סתם על גבי הנייר, וכי אינם מאמינים בעט אלא בחרב ובסכין, בזרוע ובאגרוף.

בראזאני איבד את סבלנותו, ולא נותר לו אלא לשוב ולאסוף את אנשיו, שמנו עתה למעלה מ-15 אלף פרטיזנים נועזים, מצויידים בכל כלי-הנשק, קל וכבד, ומעל לכל — באומץ-לבם ובנכונותם להילחם עד הסוף. הוא הודיע להם שהנה נסתיימה עוד תקופה של שקט, שלוש שנים נוספות של שביתת נשק באו לקיצן, ושוב הגיע הזמן לתכנן ולחבל. לחבל? כן, יש במה לחבל!

כאן בישראל ישבתי ועקבתי מרחוק אחרי כל מה שהתארע שם. חשתי

כאילו כל זה מתרחש ממש לנגד עיני. רק את ידידי באבאן עלי לא ראיתי שוב, ולא שמעתי דבר עליו.

פגישה נוספת עם עג'מי

שנת 1967. גם אצלנו דיברו על מלחמה. העם בישראל חגג את יום הולדתה ה-19 של המדינה. בערי ישראל ובמושבותיה טרם הורגשה המתיחות לקראת העתיד לבוא. הכל בא במפתיע. נוסף לחסימת מצרי טיראן הזרים האויב המצרי ציוד וצבא בכמויות מדאיגות לאזורי הגבול עם ישראל. בעורף הוחל בחפירת שוחות-מגן ובהכשרת מקלטים. התלמידים שותפו בעבודות אלו, והעורף אומן כיצד לנהוג בעיתות אזעקה.

כרבים אחרים, גם אני נקראתי לשרת בצה"ל. הדבר היה ביום השביעי לחודש יוני 1967. לאחר שישים שעות של לחימה הצליח צבא ישראל להשתלט על מרבית הגדה המערבית של הירדן, כולל ירושלים העתיקה, שכם, רמאללה, יריחו בית-לחם. הנצחון לווה, כמובן, בקרבנות בנפש וברכוש.

שירתי בבית חולים נייד במחנה צבאי אי-שם. הצוות שעבדתי אתו, היה מוכר לי. פגשתי שם שוב את ד"ר מאיר, ד"ר זוסמנוביץ, ואת האחיות והחובשים אשר אתם התאמנתי פעמים רבות. גם עג'מי, אותו חובש קרבי ששירת אתי במלחמת סיני, שוב פעל לצדי.

סיפורים רבים סופרו על מלחמת 1967, היא מלחמת ששת הימים, ועל גבורת הלוחמים ופורצי הדרכים. אך כאן רוצה אני לספר, זו הפעם הראשונה, את סיפורו של עג'מי ועל מסירותו.

בימים הראשונים לגיוסנו ישבנו, עג'מי ואני, והחלפנו דיעות על המלחמה. עידכנתי את עצמי בכל הקשור במתרחש שם בהרי כורדיסתאן אצל הכורדים והערבים. סיפרתי לו שאני שואף לבקרו שוב במושב אלקוש, וגילגלנו כמה שיחות על הערבים, כפי ששנינו היכרנו אותם — אני בבגדד הבירה העיר המודרנית, והוא בהרי כורדיסתאן בצפון הפרוע. הבחור חונן ברצון עז לדעת וללמוד, ולא ייפלא שבמהרה למד כיצד להזריק לתוך הווריד, לבצע הנשמה מפה לפה, וכל שאר הדברים שחובש חייב לדעת. בחיים האזרחיים הוא עסק בחקלאות, אך בצבא נפגשנו תמיד במסגרת הרפואית.

כפי שכבר אמרתי, אירע הדבר ביום השביעי לחודש יוני. כל המיטות בבית החולים הנייד היו תפוסות, ובכל פינה, מסדרון או פרוזדור עמדו אלונקות ומיטות. חדר-הניתוחים היה תפוס כמעט 24 שעות ביממה. כל המגוייסים — כולם במדים, בלבוש צבאי, בחלוקים רפואיים — עמדו דרוכים

ומוכנים להציל עוד חייל יהודי ועוד חייל. צפירות האמבולנסים נשמעו כל הלילה. ענד ניתוח דחוף, עוד מקרה חירום. ד"ר מאיר, מנתח, קצין בדרגה גבוהה, עמד בראש הצוות אליו השתייכנו עג'מי ואני. הרופא אהב את העבודה האנושית הזאת, ולעיתים, בפרט בתקופה זו שבנו יחידו יואב, טייס צעיר בן 21, נלחם בגבולות, עבד הרופא 20 שעות ביממה ללא הפסק.

ליל השביעי ביוני היה ארוך וקשה. כוחות צה"ל חדרו אל שארם אל-שייך, ואנו, עם החלוק הלבן, יכולנו לחוש פחות או יותר את אכזריות המלחמה מתוך מגע עם אותם פצועים אשר הגיעו אלינו. הזמן דוחק, המנתח עובד, הצוות הרפואי ער לכל דבר.

השעה היתה אחת אחרי חצות. פצוע נוסף נתקבל, והאחות הכינה אותו לחדר-הניתוחים. באותו רגע טיפלתי בפצוע אחר, אך שמתי לב כיצד הבחור הזה, עג'מי, עובד בזריזות ורץ ממקום למקום למלא אחר הוראות האחות והרופא. כשניתנה הפקודה להביא דם מבנק הדם, נודע לפתע שסוג הדם של אותו פצוע חסר. ד"ר מאיר הפך עולמות כדי להשיג אותו סוג דם, אך הדבר לא עלה בידו. המלחמה לחיים ולמוות בתוך כתלי בית החולים הארעי שלנו היתה לא פחות מרגשת מהמלחמה בגבולות. משמע עג'מי על אותו סוג דם הדרוש לפצוע, מיהר להתייצב לפני הרופא. "זה סוג הדם שלי, אני תורם!" צעק, מאושר. תוך מספר דקות זרם דמו של עג'מי בעורקיו של הפצוע הקשה. כולנו הבחנו בהתרגשות הרבה שאחזה בד"ר מאיר. דמעות החלו זולגות מעיניו, ואך בקושי הצליח לשמור על שלוות רוחו.

השעה מאוחרת. שם, בחשכת הלילה, נשפך דם רב. ירח מציץ מעל, שפתיו של ד"ר מאיר נפתחו בלחישה קצרה. „יואב", מילמל וחיבק את עג'מי באושר. עג'מי עמד במרכז ההצגה. לרגע קט עמדנו כולנו, ובפה פעור ראינו כיצד ד"ר מאיר מחבק את עג'מי שוב ושוב בלחשו: „היצלת את בני, את יואב!"

רבות הירהרתי באותו מקרה, ומשנדמו קולות התותחים עדיין הידהד באזני קולו של ד"ר מאיר, קול חנוק, קולו של אב האומר: „היצלת את בני!" כמה גאה היה עג'מי במעשהו!

מאוד הייתי גאה בעג'מי. סיפרתי לאחדים מאנשי הצוות הרפואי על מוצאו, על זהותו, על מקום מגוריו, על ביקורי שם. עג'מי, לעומתי, היה מכונס בתוך עצמו, ונראה לי כאילו הוא מתבייש בזהותו הכורדית. השתדלתי מאוד להביאו לידי כך שלא יתבייש והסברתי לו שכאן, בישראל, הוא יהודי ככל יהודי אחר, כי רשאי הוא להתגאות במסורת הססגונית של עמו ולספר עליה לעולם. אך היה קשה לו מאוד לבחור להשתחרר מההרגשה, שהוא בכל זאת „כורדי".

באותם ימים „חמים" בתקופת המלחמה הפתיעו הכורדים האפורים של המושבים, ואף הביכו ממש, את אנשי משמר הגבול, את הקיבוצניקים השכנים ואת אנשי המוסדות שטיפלו בהם, בתכונותיהם החיוביות. רבים האנשים שהבחינו בתכונות אלו של הכורדים, המאפיינות אותם: עוז-רוח ואומץ לב, תכונות הטבועות בהם כנראה מלידה ובהשפעת מקומות מוצאם — הרי כורדיסתאן — בהם יושבים אנשים עזי-נפש, מרדנים, המוכנים להילחם למען עצמם וגם למען הזולת.

רבים הם שגילו את הכורדים האפורים והעייפים בצאתם לילה לילה עם הפטרולים של משמר הגבול כדי לרבוץ במארבים, לא הרחק מבתיהם, שם ישנו נשותיהם ובניהם, ולמחרת ליל השמירה בלכתם לעבודה. כל אלה אשר הכירו את הכורדים מקרוב דיברו עליהם בהתלהבות רבה, בגאווה ותוך יחס של כבוד והוקרה.

* * *

אחרי המלחמה יצאתי מספר פעמים לבקר אצל עג'מי באלקוש, ובכל פעם הבחנתי בהתקדמות המשק.

„המלחמות שלנו הן קצרות", אמרתי.

„ואילו אצל הכורדים בעיראק נמשכת המלחמה זה שנים רבות..." הוסיף.

הנושא הביא אותנו לשיחה על המתרחש בצפון עיראק. „תוך פחות משנתיים תפרוץ שם מלחמה חדשה", התנבא עג'מי.

השיחה נתגלגלה מנושא לנושא, והקשבתי בעניין רב לכל אשר סיפרו הוא ובני-משפחתו. לפתע קם עג'מי, הגיש לי „שרבת" ומגשים מלאים מפירות חוותו הקטנה, ואמר: „יש לנו חדר מיותר כאן בבית. אני יכול לפנות אותו ולהעמידו לרשותך, כדי שתשב כאן ותכתוב את הספר שלך..."

אמו של עג'מי, ג'וליה, ישבה ליד אשתו, ועל פניה ומצחה, בלבושיה ובכל תנועה שעשתה, ראיתי את הדמות הכורדית המקורית. הקשבתי לסיפוריה על אותם מנהגים בארץ מוצאם.

„זה היה בט"ו בשבט בשנת 1968. אשתו של עג'מי היתה אז בהריון", סיפרה ג'וליה. והוסיפה שרווח אצלם מנהג, שבט"ו בשבט הראשון שלאחר החתונה, האשה ניגשת לעץ פרי, מחבקת אותו ואומרת: „עץ מעובר, גם אני אתעבר השנה..."

העברית בפי ג'וליה היתה רצוצה, ויותר כורדית מאשר עברית, והיה עלי להיעזר בכל בני-המשפחה כדי להבין את דבריה.

בשעות הפנאי, כתחביב, היה עג'מי בונה לו כלי-נגינה דמוי-תוף הנקרא „דולה", ואחר, דומה לחליל, הנקרא „זורנה". בחגים ובאירועים משמחים היו כל בני-המשפחה מתאספים יחד ומנגנים ב„דולה" וב„זורנה", ושרים ורוקדים אותם שירים וריקודים ששרו ורקדו בזאכו ובמוסול ובדהוק, שם בהרי כורדיסתאן. אין הם רוצים לשכוח את מסורת האבות; יתירה מזו, הם אוהבים מסורת זו ואינם מוכנים לנתק את עצמם מעברם.

וכך היה עג'מי חוזר ומספר על שכניו הכורדים בעיראק. שכינות טובה ניהלו, ועל כן התעניין מאוד במתרחש שם. בכך סייע לי עג'מי להוסיף ביומני עוד עמוד ועוד דף. „מכל מלמדי השכלתי", אמרתי בלבי, וכן היה. אף ג'וליה תרמה חלקה בסיפוק מידע לספר זה.

איבה שאין לה קץ

שוב פרצו קרבות! שוב החליטו העיראקים להילחם בכורדים. יום שני, 21 באפריל 1969 — דיוויזיות מספר 1 ו-2 של צבא עיראק פתחו במיתקפה נגד הכורדים במרכז כורדיסתאן, בכרכוך ובאיזור ערביל. מיתקפה זו לא השיגה את מטרתה. הכורדים, אשר התבצרו בעמדותיהם בהרים, הצליחו להרוג כשמונים חיילים עיראקיים, הפילו באש נגד מטוסים מיג-17, וחיבלו והרסו גשר מעל נהר זב. וכך, לאחר קרבות פזורים במשך חודשיים, שלא היו להם השלכות של ממש פרט ליצירת אווירה מתוחה בין הערבים והכורדים, נכנסה המערכה להילוך של קרבות ממשיים. שניים מחיילי צבא עיראק הוצאו להורג ביום ד' בפקודת-אש כורדית בעיר כרכוך, לאחר שהואשמו בנסיון לרצוח את המפקד השייך קודר. אכן, צדקו היהודים הכורדים בישראל בנבואתם ששוב תפרוץ מלחמה.

1969 — 1970 — באותם ימים רב ועלה מספר הכורדים המהגרים בדרכי איראן המערבית. דרך המלך, המקשרת בין הבירה המחוזית קרמנשאה ובין תחנות הגבול בהוזראבי אשר בגבולות עיראק, הפכה לעמוסה וסואנת, בעיקר מחוליות הצבא העיראקי, אנשי סיור הגבול, טנקים ומכוניות. החיילים מגלים קשיחות, בוטחים בעצמם ומצויידים בכל האספקה המשטרתית הדרושה, ערוכים לקראת כל התפתחות, לכל מלחמה העתידה לפרוץ. אין הפתעות, הכל מוכנים שוב לקראת כל הפתעה שתבוא, ולכל צרה שלא תבוא.

ב-5 במאי 1969 הודחה ממשלת עיראק, ואנשי השבטים הכורדיים בצפון עיראק פתחו שוב במלחמה נגד הממשל המקומי. נתפרסמה הודעה רשמית, שהמולא מוסטפה אל-בראזאני שוב יצא לקרב בראש אנשיו. ב-6 במאי

שב והודיע דובר המועצה הלאומית המהפכנית השלטת בעיראק רשמית, שהחלו קרבות בצפון, בכנותו את המולא כבוגד הנלחם בעזרת נשק ישראלי וכסוכן האימפריאליזם. ב-21 במאי שוב נמסר רשמית שהכורדים העיראקים המורדים החלו בהתקפות נרחבות בצפון. ואכן, באותם ימים ניסו אנשי המולא להפיל את ממשלתו של הנשיא אחמד חסן אל-בקר בבגדד. הם תקפו בשבע נקודות חזקות בעורף של 820 קילומטרים בצפון-מזרח עיראק.

היתה זו למעשה הפעם הראשונה תוך תקופת מאבק של שמונה שנים, שהכורדים עצמם יזמו את ההתקפות ושמעמדותיהם נורתה היריה הראשונה. ממשלת בגדד לא ישבה, כמובן, בחיבוק ידיים, ופלוגות חיילים נשלחו כתגבורת לדיוויזיה המוצבת בצפון. הקשר ביני לבין עג'מי ואחרים מבני העדה אשר היכרתי כאן בארץ, היה הדוק. כמוני עקבו אחר המתרחש וסיפקו לי ידיעות. את אשר לא הצלחתי ללמוד מתוך העיתונות, קיבלתי מהם. עוד יהודי עשה דרכו לישראל, עוד יהודי הגיע והרים תרומתו לספר.

במרץ אותה שנה החלו הכורדים לתכנן את מבצע החבלה הנועז ביותר. הם פוצצו את מיתקני הנפט של חברת הנפט העיראקית בכרכוך, בצפון עיראק.

בדיוק באותה תקופה פרץ סיכסוך בין ממשלת עיראק לבין השאח הפרסי בנושא שאט-אל-ערב. בין המולא והשאח שררו אותה תקופה יחסים טובים, והדרך בין עיראק לאיראן בצפון היתה בשליטת הכורדים ונפתחה לפניהם, ולאחרונה השיגו נשק רב, חדיש. הערבים לא הצליחו לקבל מידע מאין נרכש הנשק הזה ומאין קיבלו הכורדים אספקה, מזון וסיוע אחר שהעמיד אותם על רגליהם. עובדה זו נשארה סוד כמוס. השלטון העיראקי הקדיש מאמץ רב כדי לעמוד נגד הכורדים המורדים, ושירות המודיעין התייגע רבות כדי לגלות את מקור האספקה והסיוע.

כאמור, הסיבוב האחרון בשורת הלחימות בין הכורדים והשלטון העיראקי הסתיים בשנת 1966 בהסכם בין שני הצדדים, לפיו הותר ל-2.5 מיליון כורדים לשאת נשק לשם הגנה עצמית בשטחים ההרריים בצפון, אך משראה המולא שאין הממשלה מקיימת הבטחותיה לא נותר לו אלא לפעול בכוח הזרוע. וכך, כפי שראינו, הותקפו ופוצצו תחנות הנפט בכרכוך, ונגרם נזק רב לחברת הנפט העיראקית, אשר הכנסותיה הסתכמו בכ-50 מיליון דולר בשנה.

עתה, באביב, רואים אותם מתקרבים ותוקפים עמדות עיראקיות בקוסיגגאק. עולים על גלי גבי, ראואנדוז ועמדיה. שלוש עמדות נפלו בידיהם: פנזואיין ושוורץ וקאלאת-דיזה. הצבא העיראקי נלחם, בערכות התקפות אוויריות יום-יומיות, ושני הצדדים נראים כאינם רוצים לפתוח

בקרב רחב וממושך. אך בכל זאת, זהו קרב. כליפה עומד בראש קבוצה ומתקדם עם לוחמיו, פורץ שערים, זוכה בנצחונות, ויחד עם כולם מכריז: „אנא כורדי!"

נצחון אחר נצחון, אך לפתע מגיעות חדשות רעות: השייך קודר נהרג באחד הקרבות. בנו, כליפה, קבר אותו על גבעה בעיר ראואנדוז, והיה מעתה לראש המשפחה. אל-בראזאני מינה אותו כעוזרו הראשי וכמפקד צבאו הנאמן.

באבאן עלי, אף הוא יצא לקרבות. החווה הגדולה הוזנחה, והיבול היה דל מאוד. כל מאמצי הכורדים הופנו עתה ללחימה. כליפה נלחם כאריה, לא שכח את השיעורים הראשונים שקיבל מאביו הלוחם הנודע.

הכורדים בהמוניהם יצאו למלחמה. ניהלו מערכה חדשה. אך ההכרעה טרם נפלה. הכורדים נלחמו אמנם, אך גורלם היה תלוי עדיין בשליטים הערבים בממשלת בגדד.

חשדות... חשדות...

13 במרץ, 1970. נשיא עיראק, אחמד חסן אל-בקר, נואם בפני קהל רב בבגדד ומכריז שהאיחוד בין הכורדים והערבים יביא לשיתוף פעולה נגד ישראל. רק יומיים לפני כן נחתם הסכם בין הממלכה הבעת'ית והכורדים, ובכך נסתיימו מלחמות הגרילה של הכורדים לאוטונומיה, מלחמות שנמשכו כמעט ברציפות מזה כעשר שנים. במסיבות חגיגיות שותים לחיי האיחוד, ביניהם פואד עארפי מנהיג כורדי ושר עיראקי לשעבר, חרדן טקריטי שר ההגנה העיראקי, פארים בראזאני בנו של המולא, סאדאם תרקתי מזכיר מפלגת הבעת', מוחמד עותמן מזכיר המפלגה הדמוקרטית הכורדית, ועוד רבים אחרים. מאות אלפים יוצאים לרחובות, כורדים וערבים רוקדים יחד. הכל חוגגים את סיום המלחמה הגדולה, שהחלה לפני למעלה מארבעים שנה. הנה, סוף כל סוף נחתם ההסכם!

המלחמה תמה, הוכרז על חופש ואוטונומיה לכורדים. מולא מוסטפה אל-בראזאני הפך לגיבור, ולא עוד הכריזו עליו כבוגד. הסכם זה היתה לו משמעות רבה.

כאן בארץ עקבנו אחר המתרחש ברגשות מעורבים. שמחה וספקנות פעמו בנו בעירבוביה.

באחד הימים הופיע אצלי אחמיס עלי ושאלני, האם אני סומך על הערבים בצעדם זה. פניו הביעו ספיקות וחששות. חשתי בלבי כמוהו.

„מדוע אינך סומך עליהם?" שאלתיו.

„זה לא ההסכם הראשון, ולא האחרון", השיב.

אמת נכון, שביתת הנשק בוצעה. הסכם נחתם. הכוחות העיראקיים נסוגו. אולם נסיגתם נעשתה בזהירות רבה, ניכר היה שהם עומדים דרוכים וערוכים לכל מקרה שלא יבוא. אילו באמת היתה כוונתם טובה, ואילו באמת ראו את ההסכם כסופי, מדוע העמידו את צבאם במצב הכן ? התנהגותם של מנהיגי הכורדים חיזקה את חששותינו. אל-בארזאני ומנהיגים גדולים אחרים לא השתתפו בריקודי הרחוב ולא נטלו חלק בשמחות שנמשכו שלושה ימים ושלושה לילות. אמנם הוצע למולא תפקיד בכיר בממשלה העיראקית, ואוטונומיה חלקית לעמו, אך בלבו ידע את אשר מצפה לו, והבין כי יש להתכונן בכובד-ראש לקראת הבאות. הוא ציווה על מפקדיו הבכירים להחזיק בעמדות, לשמור על הנשק ועל השלל אשר נלקח מידי הדיוויזיות העיראקיות ולטמנם בצורים ובמצבורים שבמערות ההרים. ואמנם, בחורי המולא יצאו אל המערות, גנזו את הנשק והסתירו אותו, שמרו על עמדות, טיפחו והכינו נקודות אסטרטגיות. הזדמנות גדולה ניתנה עתה בידם להניח את נשקם ולעבוד בסתר, ולהתכונן לקרבות נוספים כי יבואו.

אורח בא

באחד הימים, בראשית חודש אפריל של אותה שנה, בעת שישבתי במשרדי, צילצל לפתע הטלפון, וכשהרמתי את השפופרת ענה לי קול אשה. היא שאלה אותי אם עליתי מעיראק, אם שמי אמיל מורד, ואם גרתי בבגדד ברחוב פלוני. שאלותיה הפתיעו אותי מאוד. עניתי בחיוב ושאלתי אותה מי היא ומה רצונה. היא השיבה שבחור צעיר בן 22, שהגיע בתוך משלחת מטעם העדה הכורדית ושוהה עתה בלשכת התיירות, שואל עלי ומבקש לראותני. לשאלתי ענתה ששמו עבדול קרים, והוא ממשפחת באבאן. הוסיפה כי הוא מעוניין לפגוש אותי בהקדם, כיוון שזמנו בארץ מוגבל. הודעתי לה שברצוני לפוגשו, וקבענו שעה ומקום. הציפיה היתה גדולה, והייתי נרגש מאוד לקראת קבלת פניו של האורח האלמוני. לרגע חשבתי: הוא בוודאי יוסיף לי ידיעות רבות בשביל הספר שלי. הכנתי את עצמי לקראת הפתעות.

הופיע בחור חסון, שחום, בעל עיניים ירקרקות, שיער שחור מסולסל, לבוש נאה, כבן 22 במראהו. המזכירה במשרד בו נפגשנו הציגה אותו בפני ואמרה שאנו יכולים להיכנס לחדר הסמוך.

„אני בנו של באבאן עלי", פתח באנגלית.

הפגישה היתה, כמובן, נעימה עד מאוד, ואפתעות רבות היו בפיו. כעבור מספר דקות יצאנו את החדר ופנינו למקום מגורי. צילצלתי לרחמים וביקשתיו שיבוא מיד אל ביתי, וכי מחכה לו שם אפתעה.

עבדול קרים היה באותו ערב אורחנו וסעד איתנו. החלפנו רשמים, העלינו זכרונות, סיפרנו לו על אביו באבאן, שהיה חברנו הנאמן והטוב, והתבדחנו על אירועים מתקופת ספסל הלימודים. שאלנו את עבדול קרים על אמו מג'דה, והוא הציג בפנינו מספר צילומים משפחתיים. הראיתי לו את התמונה שקיבלתי לפני שנים רבות ממשפחת שיראז, עולים חדשים שהגיעו לשער העליה עוד בשנת 1952.

עבדול קרים סיפר לנו שהוא לומד באוניברסיטת „הרווארד" בארה"ב, ושבא ארצה ליומיים בלבד כדי להיפגש כאן עם כמה אישים מהעדה הכורדית, וכי בחופשת הקיץ ישוב לביתו, בית אביו, בכורדיסתאן העיראקית. סיפר שאביו נפצע בקרבות האחרונים בידו הימנית וגם בעינו הימנית, וכיום הוא גידם ושתום-עין. הוסיף שהשייך קודר נהרג בקרבות, ובנו כליפה הפך לגיבור לאומי ותפס את מקום אביו לצידו של מולא מוסטפה אל-בראזאני. סיפר על משפחתו, שיש לו אחות צעירה בשם מונה, בת 18, ואח קטן, חביב המשפחה, ג'אמאל, הנושא את שמו של הדוד הגדול ג'אמאל באבאן, שנפל במלחמת 1946.

חדשות רבות שמענו מפיו של עבדול קרים, בין היתר — שהזקן באבאן נפטר, ושביתו הגדול, חוותו וכל המשרתים, עברו לרשות בנו היחיד באבאן עלי, ראשון יורשיו.

סיפרתי לעבדול קרים על בית-הספר האמריקני בבגדד, על ידידים צעירים משותפים מתקופת הלימודים, ועל שאיפותינו הכמוסות שאסור היה לנו להעלותן על דל-שפתותינו. הוא חייך ונהנה מאוד לשמוע מפי ומפי רחמים על כל החוויות הללו. במהלך השיחה השמעתי באזניו כל אשר ידעתי על אביו, ועל אותו ביקור בלתי נשכח שערכתי בחוותו. רחמים סיפר לו בקווים כלליים כיצד העפיל לישראל בעזרת באבאן עלי.

„אבי, באבאן עלי, ציווה עלי ,לקפוץ' לישראל, ולחפש אותך", אמר עבדול קרים. „עשיתי כדבריו, והנה אני כאן".

„ומה המצב שם כיום ?" שאלנו אותו.

הוא שתק רגע.

„בסדר !" ענה בקיצור. „אך אבי אינו תולה תקוות בכל זה. הוא סבור, שאין להאמין לערבים. הערבים, עם משונה, אומר הוא..."

השעה היתה מאוחרת, ומאוד הצטערנו על שעבדול קרים נאלץ להמריא חזרה לארה"ב למחרת השכם בבוקר. שנינו, רחמים ואני, היבענו באזניו את רצוננו לקחת אותו לסיור בארץ, ארצנו שלנו, אך הדבר לא עלה בידנו. הבטחתי לו שאף אם לא אזכה עוד לראות את אביו, לעולם לא אשכח את ידידי הטוב ואת שיתוף הפעולה שלו עימי בשטחים מסויימים

ובזמנים מסוכנים ביותר. „אם יעלה בידי לספר לעולם כולו אודות הידיד הטוב הזה, אעשה זאת...״ הבטחתי.

עבדול קרים הבין היטב את אשר אמרתי, וגם את אשר רמזתי. איחלתי הצלחה לו ולעמו והבטחתי לו שאני עוקב אחר המתרחש. נתתי לו להבין שאנו כאן בארץ מאחלים לעמו הצלחה במאבקו לחירות, שהיהודים הכורדים היושבים בירושלים ובטבריה לא שכחו את שכניהם הטובים.

השעה היתה מאוחרת מאוד כאשר נפרדנו. עבדול קרים נשק את שתי לחיי, ואני השיבותי לו בנשיקות. הוא חזר לבית-המלון כדי להשכים למחרת, ולהמריא לארה״ב. המשפט האחרון שהשמיע לפני שנפרד מאיתנו, היה: „ייתכן שהכל נראה ורוד כיום, אך, כך סבור אבי, המערכה לא תמה...״

ביקורו המפתיע של עבדול קרים, והחדשות ודרישות-השלום שהביא לי מאביו, קירבו אותי יותר ויותר אליו ואל עמו.

מצבו של באבאן עלי לא נראה שפיר בעיני, ובמשך ימים רבים אחר שחזר עבדול קרים לארה״ב ישבתי ושיחזרתי מאורעות רבים, ותירגמתי מחשבות רבות לשפת הנייר והעט. שוחחתי על הנושא עם ידידים כרחמים ועג׳מי.

באותה שנה הודיע לי עג׳מי שד״ר מאיר ובנו יואב הפתיעוהו בביקור קצר במושב אלקוש, ושקיבל מתנה יפה מאוד מיואב, אשר לא שכח את החסד שעשה עימו בתקופת מלחמת ששת הימים. יואב היה אז סטודנט באוניברסיטה העברית והתעניין בהכנת מחקר מיוחד על העדה הכורדית, מנהגיה, מחולותיה, וכל השאר. עג׳מי סייע לו רבות בשטח הזה. אני עצמי נפגשתי מספר פעמים עם יואב במושב אלקוש וסיפרתי לו על הספר שאני מתעתד לכתוב, והקשר בינינו נתהדק. גיליתי לו סודן של אותן מחברות שכתבתי לעת מצוא, ועל היומן שניהלתי.

„יום יומיים כאן במושב, במחיצת משפחת עג׳מי, נותנים חומר ללימוד בשטח המחקר שלי הרבה יותר מעשרות ספרים״, אמר לי יואב. עג׳מי הציג אותו בפני אמו ג׳וליה, וזו סיפרה לו בשפתה וענתה לו על שאלות רבות הנוגעות למנהגי ארצה ועדתה. יואב התרשם מאוד.

סעודה עשירה באורז, בקובה, ובכל יתר המאכלים והפירות, הכינה לנו משפחת עג׳מי, ולאות שמחה וכבוד סיימה ג׳וליה את שיחתה בשירת נעימות מסולסלות של עדות יהודי כורדיסתאן. באותו מעמד הביע יואב באזני את רצונו לקרוא את החומר שכתבתי על ארץ כורדיסתאן המסתורית.

„ארץ כורדיסתאן המסתורית״. דומני שצדק יואב בהשמיעו שלוש מלים אלו. אכן, ארץ מסתורית.

פרק חמישי

המערכה לא תמה

נסיון ההתנקשות במולא

סתיו שנת 1971. גשמי חורף חדש החלו מרווים את אדמת כורדיסתאן הפוריה, והשלגים הלבינו את רכסי הרריה הרבים בצפון. על אחת הפסגות היפות מתנשא מטהו הקבוע של מנהיג הכורדים, מולא מוסטפה אל-בראזאני. מטה זה, הידוע בשם „חאג'-עומראן", הפך לנקודה רבת-חשיבות, שהדאיגה את ממשלת בגדד. לא פחות, כמובן, הדאיג אותה המנהיג בן ה-69 היושב שם מוקף מאות פרשים ואלפי נאמנים ולוחמים.

משלחת בת אחד-עשר איש, המכנה עצמה „משלחת דתית אשר יש לה עניין בהסדר של הבנה ושלום בין הכורדים והערבים", יצאה ביום בהיר אחד מבגדד הבירה בדרכה לחאג'-עומראן, להיפגש עם המנהיג הגדול. אחד-עשר גברים חסונים, לבושי גלימות רחבות, מצויידים בתעודות של קבוצה דתית השוחרת שלום בין העמים, הגיעו בשתי מכוניות מפוארות אל שערי הנקודה. השומרים, שעמדו בפתח המטה, קיבלו את פני האורחים, וכעבור כמה דקות הופיע כליפה, בנו של השייך קודר המנוח, אשר מונה לאחרונה להיות כעוזרו וכיד-ימינו של המנהיג. אחר שהחליפו מספר מלים נכנסו כולם, תחת ליווי שומרי-ראש נאמנים, פנימה לחדרו של המולא.

המולא קם וקיבל את פני המשלחת בזרועות פתוחות ומתוך כוונה לשתף פעולה להסדר של שלום בר-קיימא, אשר ישים קץ לכל המרידות והקרבות. אולם בטרם הספיק ללחוץ את ידיהם של הבאים, אירע דבר מוזר: אחד מבין המשלחת עלה לפתע-פתאום באש, ממש התפוצץ! משראו שומרי-ראשו של המולא את הדבר, חשבו שהתנקשו בחייו של מנהיגם ורצחוהו, ומיד פתחו באש וחיסלו את אנשי המשלחת עד האחרון שבהם. בבדיקה שנערכה לאחר מכן נתגלה, שהאיש שהתפוצץ החזיק ברשותו מכשיר מיוחד אשר היה קשור למתניו. מכשיר זה, שהתפוצץ, העלה אותו באש וגם קטל את המשרת הכורדי שעמד להגיש תה חם לאורחים.

ובינתיים דיווחו השומרים שעמדו בפתח המטה על אירוע מוזר: אחת המכוניות המפוארות שהביאה את המשלחת התפוצצה ע"י פצצת-זמן, ואילו

במכונית השניה, „שברולט", נתגלה מוקש שעמד להתפוצץ תוך דקות ספורות.

„דבר אחד ברור לי", אמר המולא. „בל לנו לשמות על הישגינו אצל הערבים, בני עם זה שאין להתפאר בישיבה במחיצתם. לצערי הרב, לא נותר אף אחד מהמשלחת הדתית הזאת כדי לספר לנו מי ומה עמד מאחוריהם!"

מאוחר יותר גילתה הוועדה שהקים המולא לחקירת המקרה, כי מטרתם הראשית של משגרי המשלחת היתה להתנקש בחייו. הפצצות בשתי המכוניות הוטמנו, כפי הנראה, כדי לחסל את כל אנשי המשלחת למען לא ייוותר בחיים איש אשר יוכל לספר על ההתנקשות ועל יוזמיה. למעשה, את אשר לא הספיקו לעשות פצצות-הזמן שהוטמנו במכוניות עשו שומרי-ראשו של המולא: הם חיסלו את כל אנשי המשלחת והורידו עימם אלי קבר את התעלומה, אשר לא פוענחה עד היום הזה.

המולא לא החריש, והאשים את ממשלת בגדד בנסיון להתנקש בחייו. הוא ידע היטב, כי כל הריקודים והשירים ברחובות לא היו אלא העמדת-פנים. עשרות מתומכי המנהיג יצאו לחקור בעניין. החקירות העלו כי ברשות המתנקשים, „אנשי-הדת", נמצאו מכשירי אלחוט וציוד משוכלל אחר, שהוסתרו מתחת לגלימותיהם הרחבות. „משלחת דתית" נוספת עמדה, כפי שנתברר, לצאת את בגדד ולבצע פעולות חבלה אחרות מיד לאחר מכן, עם הישמע ההודעה על הירצחו של המנהיג הכורדי.

„הפושעים יצאו את בגדד בדרכם אלינו כאן בצפון", הסביר כליפה כשהוא מורה על המפה במטהו של המולא. „כאן, כפי הנראה, עברו דרך עשר נקודות-ביקורת משטרתיות. ממשלת בגדד טוענת שאין היא יודעת דבר על זהותם של אנשי המשלחת, אך כיצד ייתכן הדבר?"

„וכל הדרך נסחבו עם כל הנשק והמכשירים הללו?" הקשה המולא.

„כן, אדוני! ולא די בכך. יוזם המיבצע אף טמן במכוניותיהם פצצות-זמן כדי לחסל אותם מיד לאחר ביצוע הפשע!" אמר כליפה.

„למען לא יתגלה דבר", הירהר המולא בלבו.

אותו לילה שאל כל כורדי את עצמו שתי שאלות: „מהי מידת האימון שאפשר לרחוש לממשלה; ומה יש לצפות ולקוות מממשלה זו?"

ברחובות העיר בגדד, ובין הרים וכפרים, שוב רעם קולו של המולא: „אריות, היזהרו! אל תאמינו לערבים! הישמרו לנפשותיכם!"

יהודי כורדיסתאן כאן בארץ עקבו בהתעניינות ובחרדה אחר המתרחש שם בהרי הכורדים בצפון עיראק. הם ישבו בבתיהם ורקמו סיפורים, חדו

חידות, ומצאו פתרונות. ההווי היה קרוב מאוד אל לבם, ואת המולא הגדול לא שכחו, אף לא את שכניהם הטובים — ממש כפי שאני עצמי לא רציתי לשכוח את עלי באבאן, ודפי מחברותי יעידו על כך.

מה מאחורי ההתנקשות?

פרטי המידע שנאספו בדבר ההתנקשות גילו מספר עובדות, שהיה על הכורדים להביאן בחשבון בכילכול צעדיהם בעתיד; אולם זהותם האמיתית של המתנקשים והמניע לצעדם, נשארו, כאמור, בגדר תעלומה.

מתוך המידע שנצטבר נתקבלה התמונה הבאה, שבחלקה כבר תוארה לעיל:

הרוצחים, שהגיעו כידוע בשתי מכוניות, הציגו עצמם כמשלחת דתית שהגיעה זה עתה מבגדד. כפי שסיפר כליפה למולא, הם טענו כי באו לסכם סופית את עיקרי ההסכם בין הלוחמים הכורדים לבין ממשלתו של הנשיא אחמד חסן אל-בקר בבגדד, ולתווך לשלום בר-קיימא. החקירות גילו כי היו אתם כחמישים פצצות, שכולן התפוצצו והרגו את הנוכחים ופצעו כמה משומרי-ראשו של בראזאני.

„ממשלת עיראק מעוניינת להיפטר ממך לנצח!" אמר כליפה.

„ואין זה סוף פסוק", הוסיף יועצו האישי של בראזאני. „אין זה סוד שבין אנשיך יש מנהיגים, שאינם מרוצים מן ההסכמים שחתמת עליהם".

המולא זעם למישמע דבריו של יועצו האישי. היועץ דיבר אמת, והמולא ידע זאת.

„שביתת הנשק לא הביאה למנהיגים אלה כל שטחים", אמר כליפה.

המולא הירהר רגע קט, ואחר אמר בקול רם: „ידוע לי היטב שהם טוענים כי ממשלת עיראק ניסתה להשתיק אותי, וכי הציעה לאדריס תפקיד חשוב בממשלה". אדריס היה בנו של מולא מוסטפה אל-בראזאני.

„אבל אין זה הכל!", נענה היועץ האישי. „היכן השטחים? היכן האוטונומיה? זאת שואלים מתנגדיך, אדוני!"

„אכן, קמו לי מתנגדים מבין אנשי ומסביבתי", אמר המולא.

„הלוא זכור לך שניסו לרצוח את בנך בתחילת השנה", הוסיף כליפה.

ואמנם, אותם אישים התנגדו בחריפות להשקפתו של המולא, שאת הלאומיות הכורדית יש להשיג בהדרגה. דעתם היתה, שיש להמשיך ולהילחם עד הסוף.

„רוצים הם להילחם, ולהמשיך להילחם, עד אשר יהיה הדבר לצד השני לזרא", אמר היועץ.

הדבר היה ברור לכל הלוחמים, גם למולא. המתנגדים טענו בלהט שההסכם החדש אינו שונה מכל ההסכמים הקודמים, אף לא מהסכם 1920 שעליו הוחתם המולא ולאחר שלוש שנים נשכח כליל. הם הזכירו לבאראזאני כי בשנת 1922 הכריזו שלטונות עיראק על ממלכה כורדיסתאנית בסולימאניה, וכעבור 10 חודשים בלבד נמוגה הממלכה והיתה כלא היתה. וכזה היה גורלן של כל ההפוגות שהוכרז עליהן בעיקבות כל ממשלה חדשה שקמה בעיראק מאז רצח המלך פייסל. המולא ידע, והודה בצידקת טענתם.

למעשה, באראזאני עצמו לא היה מרוצה מקצב ההתקדמות בביצוע הסכם 1970, וטען באזני ממשלת עיראק שהסכמים לאוטונומיה אינם רק הכרה בשפה הכורדית, ובמפלגה הכורדית, והקמת בתי ספר כורדיים, אלא מתן עצמאות ממש למיעוט הכורדי.

כרכוך — עיר כורדית או ערבית?

את כרכוך, עיר הנפט, זוכר אני מאותם ביקורים בכורדיסתאן, ואצל ידידי באבאן עלי. אבי, שעבד אז בחברת הנפט העיראקית, סיפר לי אף הוא רבות על העיר, ובביקורנו האחרון בה שמענו, רחמים ואני, מפי באבאן עלי את המשפט: „כרכוך היא עיר כורדית, אך העתיד עוד יגלה למי היא".

כעשרים וחמש שנים חלפו מאז נאמר המשפט הזה, והנה בשנת 1970 שוב עמדה על הפרק השאלה: „למי היא?"

כרכוך שוכנת בצפון-מזרח עיראק, למרגלות הרי כורדיסתאן. מספר תושביה כ-177,000, רובם כורדים ותורכומנים. זוכר אני אותה עיר עתיקה הבנויה על תל המעיד על יישוב רצוף מימי קדם, וזוכר גם כי בדרכנו חזרה לבגדד סיפר לנו אחד המבוגרים שליווּ אותנו, כי עיקר התפתחותה של העיר המודרנית חלה רק בסוף שנת 1920, בעיקבות ניצול שדות-הנפט שמסביבה. מאוחר יותר סיפר לי אבי שכרכוך היא מושב הנהלת חברת הנפט העיראקית, שבמשרדיה בבגדד עבד באותם ימים כפקיד בכיר. הייתי אז ילד כבן עשר או שתים-עשרה, וזוכר אני את החוברות המצויירות השונות על שדות-הנפט בעיראק שהיה אבי מביא הביתה. בתמונות בלטה כרכוך, אשר ממנה יוצא צינור הנפט, המתפצל לשלוחות אחדות, לים התיכון: לחיפה, לטריפולי שבלבנון ולבניאס בסוריה. בשנת 1966 הושלמה הנחתו של צינור גאז טבעי, המשמש את תעשייתה של בגדד כולה. אבי סיפר לי רבות על בתי-הזיקוק בכרכוך, וכיום קושר אני אותם סיפורים וזכרונות במתרחש באיזור עדין זה.

פרשת כרכוך, פרשה עתיקה היא. הכורדים טוענים לבעלות עליה כחלק

מכורדיסתאן. לפי הסכם קודם צריכים היו לערוך משאל-עם, כדי לקבוע אם כרכוך תהיה כורדית או ערבית.

„יקשה לרמות אותנו!" אמר תמיד המולא, בהתכוונו לעובדה שהערבים החלו להזרים אלפי נפשות לתוך העיר והקימו בה בניינים. אולם גם הכורדים לא טמנו ידם בצלחת, והעבירו לעיר אלפי נפשות מתוך שטחי תורכיה, שם התרכזו שבטי הכורדים. היתה זו מלחמה קרה, שהתנהלה בין שני המחנות.

* * *

„בהסכם מרץ 1970 נאמר שהמעיינות הטבעיים, כולל מעיינות הנפט, שייכים לממשלת המרכז", אומר המולא בפגישה בינו לבין יועצו האישי וכליפה במטהו בחאג'-עומראן. „לא אסכים למצב זה", מכריז הוא בקול תקיף. „עשר שנים לחמנו לאוטונומיה, נילחם עוד עשר שנים על כרכוך!"

„ממשלת הבעת' מנצלת, כפי הנראה, את כל משאבי הנפט בדרום כדי להפחית מערכה של כרכוך", אומר כליפה, שבגופו זורם דם אביו המגוח.

היועץ מהרהר רגע ומוסיף: „ממשלה זו שואפת לשלוט אף על ממשלות העולם הערבי, ומשתדלת לשלח שורשיה לשטח המפרץ".

המולא מחייך. „אך היא לא תרחיק לכת, ולא תצליח לדכא את המאמץ הכורדי. אינני יכול להשתיק את עמי עוד. השבטים דורשים מלחמה עד הסוף", הוא מוסיף בזעם ומהלך בחדר בצעדים עצבניים. „הד המלחמה החדשה אינו מפחיד את אל-בקר ולא את עוזרו, סאדאם חוסיין. אל-בקר נמצא עתה בשנה הרביעית לשלטונו, וחש עצמו חזק ומבוסס יותר".

לפתע נשמעה יריה. ג'אלאל, המפקד הצבאי הכורדי, ועימו שני פרשים, התקרבו אל המטה. ג'אלאל מוסר למפקדו ידיעה חשובה שהגיעה זה עתה: „ממשלת בגדד ריכזה 4 דיוויזיות בגבול האזורים הכורדיים!"

אצבעו של המולא מורה על המפה הגדולה על הקיר הימני במטהו. הנקודה האדומה על המפה היא כרכוך. באיזור זה עיקר המחלוקת... שם זורם הזהב השחור, ושם זרמו, ועוד יזרמו, נהרי נחלי דם.

כליפה, איש-צבא, איש-מלחמה, עומד עם אנשיו על המשמר, הולך בדרך אביו אחר המולא. מסתכל במפה ובלבו אומר: „זו ארצי שלי!" כך אמר אביו, וכך אמרו קודמיו.

* * *

תשאלוני: מנין שאבתי מידע זה. התשובה: קיבלתי מכתב מעבדול קרים, ובעיקבותיו החלפנו כמה מכתבים נוספים בינינו. במכתבים דיווח לי עבדול קרים על המתרחש, ומהם נודע לי גם על קטעי שיחה זו שהתנהלה במטהו של המולא.

מנהיג הכורדים. בארזאני, יצא בהתקפה על ממשלת עיראק על שלא עמדה בהתחייבויותיה לפי ההסכם עם הכורדים, אשר הביא להפסקת האש בין לוחמי הגרילה הכורדיים לבין הצבא העיראקי בצפון המדינה. הוא כינה את ממשלת בגדד: „כנופיה שיש להתייחס אליה באי-אימון, משום שאין היא מקיימת את הבטחותיה".

„שלטונות בגדד הם האחראים לנסיון ההתנקשות בחייך!" אמר למולא יועצו האישי.

בדיעה זו החזיק גם כליפה. „אין ספק, אדוני", אמר, „כי בעיקבות נסיון זה תבוא התקפה צבאית נגדנו".

„רבותי!" הכריז המולא באזני אוהדיו ועוזריו בעת הדיון במטהו. „המשטר הבעת'י בבגדד חולף הוא, ויכרע תחת הסיכסוכים הפנימיים החמורים המכרסמים בו".

„כיצד אפשרי הדבר?" שאל אחד הקצינים. „הרי ממשלת בגדד הזרימה אלפי תושבים ממקומות שונים אל תוך כרכוך כדי להגדיל את מספר תושבי העיר. הם סילקו תושבים שלנו ויישבו אותם במקומות אחרים, כדי לפנות שטחים לערבים באיזור זה".

„גם לאחר כל זה", הרגיע אותו המולא, "עדיין 80% מתושבי העיר הם כורדים".

היחסים בין בארזאני לבין ממשלת עיראק הוחרפו. כאשר אני צופה כשלושים שנה אחורה, חזרה אל ספסל-הלימודים, אני שוב שומע את מלותיו של ידידי באבאן עלי מצלצלות באזני בעת שלחש לי באותו יום סגריר: „הכורדים עם אמיץ מאוד הם, עם עקשן, לוחם בעוז, אינו יודע פחד ואינו מכיר במוות. הוא לא ייכנע עד אם ישיג את מטרתו. העם הזה יודע, שקשה וארוכה הדרך לחירות".

* * *

לאחר 22 חודשי הפוגה נאסרו כורדים רבים חברי מפלגתו הדמוקרטית של המולא, והואשמו בתיכנון רצח פוליטי ובניהול תעמולה אנטי-ממשלתית. ב-14 בנובמבר 1971, לאחר קרב קצר שבו נהרג שוטר אחד משומרי-ראשו של כליפה ונפצע אחר, נאסרו 19 כורדים בצפון העיר בעסיקה ליד מוסול והועמדו לדין. מאסרים נוספים בוצעו באיזור ערביל, לאחר שהממשלה גילתה שכורדים ניסו לחבל בתחנות הנפט השייכות לממשלת הבעת', בנמל הצבאי ובתחנת המשטרה בערביל. הממשלה שיגרה מברק ללשכתו של

המולא והודיעה לו על המאסרים. תשובתו, במברק חוזר לבגדד, היתה: „לא צודק! לא הוגן!"

ג'אלאלא טאלאבאני נמנה באותם ימים עם שרי עיראק, כנציג הכורדים בממשלה, אשר הכירה בו כמנהיג הכורדים בהעדיפה אותו על פני בראזאני היושב במטהו בחאג'-עומראן. עובדה זו הדריכה את מנוחתו של המולא ועוררה בלבו ובלב יועציו מחשבות בקשר לתעלומת ההתנקשות בחודש ספטמבר אותה שנה. מי היו אנשי המשלחת הדתית? מי שלח אותם? מי תיכנן את המבצע? — איש לא ידע להשיב על השאלות הללו. אילו נשאר בחיים אחד לפחות מהקשורים בפרשה, בוודאי היו הכורדים מאלצים אותו לדבר. אלא שכולם חוסלו, כאמור, ע"י שומרי-ראשו של המולא, אשר סבורים היו שמנהיגם נרצח וקמו כאיש אחד להגן ולנקום.

בימים אלה של שלהי שנת 1971 עמדה עיראק בפני אחד המשברים החמורים ביותר מאז עלה לשלטון הנשיא אחמד חסן אל-בקר בהפיכת 1968. על המדינה איימה סכנת התלקחות מלחמה חדשה בין הצבא העיראקי לבין הכורדים.

* * *

הכורדים שוב מוצאים עצמם במבוי סתום. כזה המצב בעת שאני כותב שורות אלה. ובשעה שעטי רושם על פני גליונות הנייר, נפנות מחשבותי שוב ושוב אל לבו ודמו של ידיד ותיק, שהיה ואיננו עוד, ידיד רחוק, ידיד מכורדיסתאן: באבאן עלי באבאן.

* * *

בנו של עלי באבאן, עבדול קרים, הסטודנט המחונן, חוגג עם חבריו בארה"ב את חג המולד. הנער הכורדי השתלב יפה בין חבריו, וכמוהם נסחף בשמחה, בבילוי ובחגיגות. שנת 1971 הגיעה לסיומה. שנה חדשה ממשמשת ובאה בתוך סערת הרוחות והשלגים אשר פקדו כמעט במפתיע את הקמפוס הלימודי בארה"ב. ובמפתיע גם הגיע לעבדול קרים מברק קצר ממשפחתו, הקורא לו לשוב מיד הביתה! דמעות נקוות בעיניו, ותמונות בני-משפחתו צצות ועולות מטושטשות מול עיניו: אחותו הקטנה, אמו האוהבת, אביו עלי באבאן היקר באדם! וכל שאר בני-הבית...

כשהיינו ילדים

מחשבות רבות ניקרו במוחו של עבדול קרים הצעיר בקבלו את המברק. המאורעות התרחשו במפתיע, כרוחות וכשלגים שתקפו אותה שנה את הקמפוס. הוא ארז את חפציו והמריא חזרה לעיראק. שני חיילים כורדים קיבלו את פניו, מחרישים, מסרבים לענות על שאלותיו, אינם מוציאים הגה

מפיהם. הם לקחוהו לחאג׳-עומראן, ומשם יצאו אתו לסולימאניה שבצפון-מערב עיראק, אל בית אביו באבאן עלי.

„מה יפה הנוף בחאג׳-עומראן, ומה מקסים!״ מילמלו שפתיו בעומדו על סף החווה. הנה בריכת המים הצלולים ליד הגיא הירוק! דבר לא נשתנה. „הוי ארצי! כמה יפה את! בריכות הדגים! הרי כורדיסתאן בדימדומי השקיעה!״ זכרונות רבים פקדוהו. נזכר בשירים הרבים שכתב בילדותו כאן בארץ זו, על אדמה זו, בבית הזה אשר בחירוף-נפש כה רב נלחמו עליו אבותיו. ופלג קטן זה, כמה יפה הוא! מימיו עודם זורמים. אותו רגע צץ ועלה במוחו שיר קטן שזכר מימי ילדותו, שיר שכתב על אותו פלג מים:

פלג קט, רוץ — עבור
שביל אדוות שנחפז
שנת ילדות הן אזכור
וקולות מני אז...

מחשבות. רבות חלפו במוחו הצעיר של עבדול קרים. כהרף-עין קם העבר וניעור מול עיניו, והוא נתקף געגועים הביתה, אל אביו אשר כה אהב. נזכר בשיר ששר לו אביו עלי באבאן בילדותו על אותו פלג:

פלגי — לי אהוב בבוא יום אחרון
על חופיך שם איקבר
זרום במוקדם דלוג ומהר
אך שמע, אם אקרא בגרון
תושר הודיה ליוצרי במרום!

עוד הוא ניצב מהורהר ועצוב, נושא עיניו אל השמש השוקעת, והנה רואה הוא לפתע ליד הפלג עלם גבה-קומה, חסון. הלה הניח את ידו הימנית על כתפיו של עבדול קרים, ומבטי השניים נפגשו. בטרם הספיק העלם לומר דבר, פתח עבדול קרים את פיו, ומגרונו נתמלטה זעקת שבר: „אבי!״ ומיד פרץ בבכי.

העלם, הוא כליפה בן קודר, נטל את עבדול קרים אל המטה הצבאי בחאג׳-עומראן, ושם סיפרו לו כיצד נהרג אביו. הדבר אירע לפני מספר ימים, כאשר פשטה קבוצת מורדים כורדיים על מחנה הצבא העיראקי ב„ניארה״ אך לא הצליחה לכבשו. קרב עז התחולל בין יחידות צבא עיראקיות לבין המורדים בסולימאניה. ארבעים ושלושה איש נהרגו מכל צד, ביניהם באבאן עלי. הקרב התחולל לאחר שהכורדים מחו על גירוש אלפים מאחיהם ע״י ממשלת עיראק לאיראן, יחד עם 60 אלף איראנים אשר חיו כל העת בתחום עיראק.

קשה היה לעבדול קרים הצעיר לעכל את העובדה, שאביו אינו עוד בחיים.

השמש בחאג'-עומראן שקעה, שמש אדומה, כצבעה של סולימאניה, עיר הדמים. כליפה הושיט את ידו לעבדול קרים, ושניהם הביטו זה בזה ואל האופק שמעבר לחלון.

„נילחם עד הסוף! זו המסורת!" לחש כליפה.

שפתיו של עבדול קרים נעו, נתפצלו, רעדו קמעה. אך שוב נצמדו זו לזו, ודמעות זלגו מעיניו.

דפי המחברות משמיעים קולם

פרק תם, ומתחיל פרק חדש. הגלגל סובב. שערותי הלבינו, ואני עומד כאן על גבעה בירושלים עיר-הקודש. חש אני כאילו תמונה יקרה מתמונות העבר נשללה ממני. פרק חיים שתפס תמיד מקום כבוד במוחי, בלבי ובמחשבותי, נדחק כאילו הצידה והפך להיות פרק תקוע בין סוגריים, פרק שאין חזרה אליו, הקיים הרחק שם מכיוון שהוא חייב להיות שם.

עומד אני על גבעה זו, ומחשבות רבות מתגלגלות במוחי. נזכר אני בסיפורו של אבא לפני שנים על אותו יהודי שהגיש למנהיג הכורדי פגיון של זהב, ובנאומו רב-המשמעות של המנהיג בו אמר: „היהודים אהובים עלי יותר מכל, ואוי לו לאיש אשר ירים ידו עליהם!"...

במדרונות המערביים של הרי יהודה, בבקעה צרה בינות להרים, על אם הדרך המובילה מבית-שמש לבית-גוברין, חבוי מושב זכריה.

כאן, בירושלים הקדושה, בכפר זכריה, בעמק האלה שבפרוזדור ירושלים, בואכה עיר-הקודש, עומד אני ומהרהר באותם יהודים אשר מולא מוסטפה אל-בארזאני אהב אותם ודאג לשלומם.

היכן הם אותם יהודים כיום; והאם גם הם זוכרים, כמוני?

רבים מהם נמצאים בישראל: בטבריה, בחיפה, בירושלים, ביישובים חקלאיים. הם עדיין זוכרים את זהותם הכורדית, ומכריזים בגאווה: „אנא כורדי!" שואפים הם כאן בישראל להחיות את המנהגים אשר אחדים מהם נזכרו בסיפורי זה, לשמור על המסגרת, ולזקוף את קומתו של היהודי הכורדי. מוצא אני את הקשר ביניהם לבין אחיהם הרחוקים, הנאבקים על חירותם ועל אדמתם, היהודים היושבים כאן לא שכחו, ולא ישכחו, את עברם ואת קשריהם עם אותם כורדים לא-יהודים מארץ ארם-נהריים.

הנני עומד כאן על הריה של ירושלים ונזכר באותם ימים בהם יצאנו, רחמים ואני, לארץ המסתורין כורדיסתאן.

מעט מאוד מהיסטוריית יהודי כורדיסתאן, מנהגיה ותרבותה, מצויים

בכתובים. המסורת הסמגונית שלהם כבר החלה להיעלם. נזכר אני במנהגים דתיים, שירים, תפילות, טקסים, לבוש וכו'. ועל כן נדרתי לשלוף ממחבואן את כל המחברות שצברתי, לאסוף הכל, זכרונות יפים ולא יפים גם יחד, ולכתוב את ספרי זה.

בעומדי במקום הזה, ובידי מחברות אלו אשר ישמשו לי חומר לכתיבת ספרי על ידידי, הנני נזכר באותם ימי בית הספר, באותו יום סגריר בו חיכינו, ידידי ואני, שייפסק הגשם כדי שנוכל לנסוע הביתה. הנני נזכר באותם ימים, באותן עוגיות טעימות שהיה באבאן עלי מביא לבית הספר ומכבד בהן את ידידו, חברו לספסל, בשעות ההפסקה. זוכר אני ולא אשכח את ידידי שהיה ואיננו עוד, באבאן עלי באבאן, ידידי מכורדיסתאן.

* * *

רואה אני לפני את הכורדים היהודים כאן, רבים מהם חפצים לשמור על מסורת אבותיהם, על אותם מנהגים אשר לא מעט מהם הזכרתי בספרי זה. רואה אני את המשפחות אשר היכרתי מקרוב עוד בעיראק בביקורים שערכתי שם בעודני ילד מבוגר, השואף לדעת יותר ויותר על העם הזה ורושם לעצמו מדי פעם בפעם דבר-מה במחברות.

ומה ביחס לכורדים השואפים לחירות, הכורדים בעלי ההיסטוריה העשירה, אשר רק חלק מצומצם ממנה הזכרתי בספרי זה במטרה לתת את הרקע לסיפורי?

„אין לדעת כיצד יסתיים הדבר", אמר לי ע.מ לא פעם. מעבדול קרים לא שמעתי מאז, אך זו היתה בוודאי גם השקפתו.

„אין לדעת כיצד יסתיים המצב עם הכורדים..." אזני שומעות שהם מאיימים בחידוש המרד, אם תימשך התיישבות ערבית באזורי כרכוך וחנקין וסינג'אר, ומזהירים שוב ושוב את מפלגת הבעת' של עיראק. לאחרונה החלה הממשלה ליישב שבטים ערביים באזורים של הכורדים, ומוסיפה לדחות את ביצוע ההסכם משנת 1970. הכורדים דרשו שממשלת עיראק תקבל 5 שרים כורדים בממשלה, ייצוג שהוא כבד משקל. מנהיגים כורדים החלו ללחוץ ולדרוש. הם הודיעו במפורש לממשלת בגדד כי יתבעו אוטונומיה מיידית לחבל הכורדי, אם תתאחד עיראק עם מדינה ערבית אחרת. מטהו של מנהיג הכורדים, מולא מוסטפה אל-בארזאני, תבע, כי אם תצטרף עיראק לאיחוד כלשהו עם מדינות ערביות אחרות, יקבלו הכורדים אוטונומיה ללא דיחוי. ושוב גברה המתיחות על רקע אי-מילוי הבטחות שונות של בגדד לכורדים.

עודני עומד על הריה של ירושלים, ואזני שומעות את זעקתם של הכורדים בארם-נהריים מצד אחד, ומן הצד השני את זעקתם של יהודי כורדיסתאן כאן בכפר זכריה — יהודים אשר לא שכחו את זהותם, ואף לא את המולא אשר אהב אותם. זוכרים הם כמה טראגית היתה שתיקתו של העולם שעה שנטבח העם היהודי ע"י היטלר. הם זוכרים את שכינותם עם העם הכורדי, שכינות של ריעות וכבוד. עד היום שומעים הם את קול דמי הכורדים זועק אליהם מהררי כורדיסתאן. רוצים הם להרים קולם נגד השמדת העם הכורדי בעיראק.

כאן, בכפר זכריה שבפרוזדור ירושלים, עומד אני ועיני רואות את היישוב היהודי הכורדי, הגאה במוצאו וחוגג את חגי הסוכות בחגיגה ססגונית. בצידי הדרכים המובילות אל הכפר מתנפנפים ברוח דגלי הלאום, ועל גגות הבתים נראים ממרחק נורות צבעוניות. במרכז הכפר ניצבת סוכה ענקית, האמורה להכיל את כל קהל החוגגים ואורחיהם.

רבים מהחוגגים מגיעים לבושים בתלבושותיהם המסורתיות והססגוניות. בחדר הגדול עסוקים המארחים בהכנת ה„קובה" המסורתית. גברים עומדים על יד ה„גריל" הענק וצולים שפודים רבים של „שישליק" ריחני.

בני העדה הכורדית באו לכאן לזקוף ראשיהם ולהכריז בגאון: „אנא כורדי!", ומכאן ישלחו ברכתם אל מנהיג הכורדים שם בעיראק ה„רחוקה", בכורדיסתאן, מולא מוסטפה אל-בארזאני, במאבקו לעצמאות.

שנת 1972 — המאבק לא תם

מאז יוני 1972, כאשר הלאים שלטון הבעת' את שדות הנפט באיזור כרכוך, שבו קיים ריכוז כורדי גדול, גברה והלכה המתיחות בין הממשלה וכוחות המולא, היחסים ביניהם הידרדרו בצורה חריפה ומסוכנת, וההסדרים שנקבעו על פי ההסכם ממרץ 1970 עמדו בפני מצב של התמוטטות. אנשי השלטון האשימו את המולא ברקימת תכניות לפיצוץ בסיסים צבאיים ובמניעת כוחות הממשלה מתפיסת עמדות באיזור הכורדי. הם חשו שהנציגים הכורדים בממשלה אינם מגלים נאמנות, וכי כוחות הכורדים המשרתים במשמר הגבול בעיקבות חתימת הסכם השלום פועלים ככורדים ולא כצבא הממשלה: מתערבים בסיכסוכים בין-שבטיים, מטילים קנסות על מתנגדיהם מתוך האוכלוסיה, מבצעים פעולות-עונשין נגד מתנגדיהם, ומסייעים לאלפי כורדים להשתמט משירות צבאי. המתיחות הגיעה לשיאה כאשר ערקו כ-500 קצינים וחיילים כורדים משורות הצבא העיראקי כדי לשוב ולהסתפח אל כוחות המולא. האם זוממים אנשי המולא התקוממות נוספת?

נובמבר 1972. החורף בישראל ממשמש ובא. אני ניצב על הרי ירושלים עיר-הקודש, זו העיר אשר כה אהבתי, ומהרהר על הרי כורדיסתאן העוטים עתה שלג. מול עיני, כבסרט נע, חולפים-עוברים אותם קרבות, ואותם שנים, חודשים, שבועות, ימים ורגעים מימי נעורי, שם בהרי כורדיסתאן הרחוקים.

לנגד עיני עולות דמויות רבות מבני העדה הכורדית כאן בארץ: הרצל ואורי, עג'מי, ג'וליה אמו ואחרים; וכל אותן דמויות רחוקות ואהובות מזאכו, ממוסול וממקומות אחרים. הנני מהרהר בכל אלה שראש שאיפתם לשמור על המסורת הכורדית, על מנהגיה המיוחדים של העדה, ובמוחי עולות אסוציאציות של מחשבות הקשורות בהווי, בחיים, בחברים אשר היכרתי ואינם עוד. חושב אני על אותם ריקודים אשר השאירו בי זכרונות יפים: ריקוד החתונה בבגדי-חג מסורתיים, נגינה על „דולה" (תוף) או „זורנה" (חליל). על מנהגים קיימים ועל כאלה שעבר זמנם. נזכר אני כיצד לפני החתונה נהגו להוביל את החתן לנהר כדי לרחצו, ואחד הנערים מטיל עליו את מימיו על מנת להסיר מעליו כל כישוף של אשה אחרת. והנני נזכר בסיפור שסיפרה לי אמו של עג'מי, ג'וליה, על מנהג של ט"ו בשבט הראשון שלאחר החתונה, כשהיתה האשה ניגשת לעץ פרי, מחבקת אותו ואומרת: „עץ מעובר, גם אני אתעבר השנה". וכשנתעברה האשה לראשונה היה בעלה שם מנעול על בטנה והיו עורכים לה „פארחיה שמחה" (שמחת הריון). היו מביאים זקנה, שידעה לידות, כדי שתתפור את החיתולים, ובשעת התפירה היו מנגנים ב„דולה" וב„זורנה". אסור היה לאשה ההרה לאכול חמוצים כדי שהילד לא יהיה חמוץ; אולם שומה היה עליה לשתות יין, כדי שיהיה יפה ואדום.

סיפורים אלה, אשר שמעתי מפיהם של רבים מיוצאי כורדיסתאן כאן בארץ, פקדו עתה את מוחי ועברו מול עיני כבסרט נע, המבקש להיעלות על הנייר לבל יישכח.

1975 — 1974

בראשית 1974 הגישה ממשלת עיראק ל„מפלגה הדמוקרטית של כורדיסתאן" את המסמך הידוע בשם „חוק מימשל עצמי לכורדיסתאן". היה זה מעין אולטימטום שתוקפו נועד לפוג כעבור ארבעה-עשר יום. ה„חוק" משנת 1974, שלא תאם את הסכם שביתת הנשק מ-11 במרץ 1970, קבע שהשלטון המרכזי, באמצעות נשיא עיראק, יקבע באורח בלעדי את הרכבם האישי של מוסדות השלטון העצמי הכורדי ויתן להם אפשרות לכונן פרלמנט

נטול כל סמכויות למעשה. השטחים העשירים ביותר של כורדיסתאן, על מרבית האוכלוסיה הכורדית שבה, הוצאו מתחום המימשל העצמי.

הכורדים דחו את החוק בהודיעם כי קבלתו פירושה ויתור על כל התביעות, שלמענן לחמו למעלה מארבעים שנה. אולם כדי למנוע סיכסוך מזויין לאלתר הציעו להאריך את שביתת הנשק ממרץ 1970 לשנה נוספת, ובינתיים לקיים דו-שיח בין הצדדים כדי לגשר בין עמדותיהם. אך הממשלה העיראקית, במקום להיענות להצעה, אישרה את החוק ב-11 במרץ 1974, ובאפריל, בתום מועד האולטימטום שנקבע, הפעילה את כל מחץ צבאה ואת חיל-האוויר של עיראק, ופתחה במלחמה אכזרית ללא רחם, כולל שימוש בגאזים מרעילים, בזרחן ואף בפצצות נאפלאם, נגד האוכלוסיה האזרחית. במיתקפה חסרת רחמים זו נהרסו כ-500 יישובים, ביניהם הערים קאלה, דיזה וזאכו. 140,000 כורדים — ביניהם נשים, זקנים וטף — נמלטו מפני התקפות האוויר, וכ-154,000 כורדים נוספים גורשו מכפריהם לעבר איזור הכורדים בגבול התורכי. 250,000 פליטים נוספים ציפו אותה שעה בגבול עיראק-איראן למתן רשות מעבר לאיראן.

מאז חידוש פעולות האיבה בראשית 1974 ובמשך כל שנת 1974 נהגו כוחות הכורדים מאספקה במזון ובנשק שהגיעו מעבר לגבול האיראני, ובשעת הדחק יכלו לוחמים כורדים לעבור את הגבול ולמצוא מקלט על אדמת איראן. אולם כל תקוות הכורדים לזכות בהישגים בשדה הקרב התנפצו לפתע בראשית מרץ 1975 כאשר נחתם באלג'יר, ב-6 במרץ, בתיווכו של הנשיא בומדיין. הסכם איראן-עיראק, שבא ליישב את חילוקי-הדיעות בין שתי המדינות בדרך שלום.

למראית-עין לא היה קשר רב בין ההסכם האיראני-עיראקי לבין הכורדים, אולם הוא נפל עליהם כרעם ביום בהיר כיוון שסגר בפניהם את העורף הטריטוריאלי שנהנו ממנו עד כה, ואת קווי האספקה שהיו כה חיוניים בשבילם.

ואמנם, בהסכם זה התחייבה איראן לסגור את הגבול בפני הכורדים החל ב-1 באפריל אותה שנה ולנתק כל צינורות אספקה וציוד וסיוע כלשהו. ממשלת בגדד מצידה הכריזה כי תעניק חנינה לכל הכורדים שיניחו את נשקם לפני 1 באפריל, אולם תשמיד ללא רחם כל כורדי שיוסיף לשאת נשק אחר תאריך זה.

מאז חתימת ההסכם האיראני-עיראקי באלג'יר, ב-6 במרץ 75', הפך מצב האוכלוסיה האזרחית והפליטים הכורדים לנואש וחסר תקווה. ב-19 במרץ הודיעה ממשלת איראן רשמית על סגירת הגבול עם עיראק ב-1 באפריל.

בגלל תנאי מזג-האוויר, השלג בהרים, ואי-האפשרות לעבור על פני הנהרות, הצליחו רק חלק קטן מתוך מיליון הכורדים להגיע לאיראן.

עוד לפני 19 במרץ, מיד עם היוודע דבר החתימה על ההסכם האיראני-עיראקי, פנו כוחות הכורדים, שמנו 95,000, לממשלה העיראקית והציעו לחדש את המשא-ומתן שהופסק ע"י הממשלה בשנת 1974 ולמצוא פתרון סופי לבעיה הכורדית. „אנו מאמינים כי ניתן למצוא פתרון בר-קיימא ונבון", נאמר בפניה, „ומוכנים אנו להיכנס מיד למשא-ומתן עם הממשלה ולשגר משלחת לצורך זה".

במברק תשובה, חתום ע"י נשיא עיראק, חסן אל-בקר, וסגן נשיא המועצה המהפכנית העיראקית, אל-טקריטי, נאמר:

„אין עוד מקום לבחון את כוונותיכם, בעיקבות נסיונות מרים קודמים. הדבר היחידי שתוכלו לעשות כדי למנוע שפיכות דמים נוספת, הוא לקבל את תנאי החנינה הכללית שתוקפה פג ב-1 באפריל... מנוי וגמור עימנו לטהר את מולדתנו".

החלטתה הנוקשה של ממשלת עיראק לנקוט מדיניות של חיסול כלפי המיעוט הכורדי, בלטה לעין. כבר ב-6 במרץ, היום בו חתמה על ההסכם עם איראן, פתחה הממשלה בהתקפה רצחנית נגד יישובי הכורדים, כולל אש תותחים, טילים, מטוסים ופצצות זרחן ונאפלאם. לא היו אלה פעולות טיהור נגד קבוצות פרטיזאנים קטנות ובודדות, אלא מסע השמדה מתוכנן לרצח עם שלם.

נ ע י ל ה

מוסטפה אל-בראזאני, „המולא", מנהיגם האגדי של כ-2 מיליון כורדים, נולד בשנת 1902, להורים בני שבט כורדי בכפר בראזאן סמוך לגבול תורכיה-איראן. כבר בצעירותו נתגלה כמנהיג וכבעל מחשבות מדיניות נועזות. ידיו הרכות ולחיצתן העדינה לא האפילו על עיניו הנוקבות ועל אווירת השלטון והסמכות שהשרה סביבותיו. לא ארכו הימים, והוא הפך למנהיג גרילה שהטיל מוראו על השלטון בעיראק.

בן 29 היה כאשר עמד לראשונה בראש המרד נגד השלטון המרכזי בבגדד. המרד נכשל, ובראזאני הוגלה לחבל סולימאניה, מזרחית-צפונית לבגדד. בשנת 1943 נמלט ממקום גלותו והקים כוח בן 7,000 כורדים בלתי סדירים. בשנת 1945 התבצר בתחומי קהיליית מחבד, שהוקמה ע"י הכורדים האיראנים. הקהיליה התמוטטה כעבור שנה, ובראזאני נמלט עם 500 מאנשיו לבריה"מ, שם שהה כ-12 שנה, עד נפילת בית המלכות ההאשמי העיראקי בשנת 1958, שבעיקבותיה התעוררה התנועה הלאומית הכורדית לתחיה.

בעת שהותו בבריה"מ נפגש בראזאני עם המנהיגות הסובייטית, כולל ניקיטה כרושצ'וב, ראשי הצבא ואישים אחרים, ובשובו פירסמו כלי התקשורת את תמונתו כשהוא עטור דרגת גנרל סובייטי. אולם בראזאני הכריז, כי לא ספג לקרבו את האידיאולוגיה הקומוניסטית.

מאז שובו לפעילות ב-1958 ועד חודשי מרץ-אפריל 1975, כשירד המסך על המרד הכורדי, ניהל הלוחם הנועז, העומד על סף שנתו ה-75, מלחמות גרילה שהפילו חתיתן על השלטונות העיראקיים, כשהוא אוסף אל תחת דגלו המוני לוחמים והמונים אחרים המוכנים ללכת אחריו באש ובמים ולחרף נפשם למען רעיון החירות אותו נשא.

במרץ 1974, כאשר הכריזה ממשלת עיראק רשמית על מתן אוטונומיה לכורדים, חל קרע בשורותיו של בראזאני, אחר שחלק מן המנהיגים, ביניהם בנו של המולא, קיבלו את גירסת הממשלה לאוטונומיה כמספקת. בראזאני לא הסתפק בגירסה הרשמית, ובשלהי שנת 1974, כאשר נראה היה ללוחם הזקן שמאבקו לזכויות הלאומיות של הכורדים עומד להסתיים בנצחון

מוסטפה אל-באראזאני — המזלא

ושפירות הנצחון לא יבושו לבוא, שב והרים את גס המרד כשמרבית הלוחמים נוהרים אל תחת דגלו.

ואכן, תקוותיו הוורודות של המולא היה להן על מה לסמוך. עקב סיכסוכי הגבולין בין עיראק לאיראן רכשה תנועתו של בארזאני מהשאח האיראני נשק וציוד, ושטחי איראן שימשו לו עורף נרחב לפעולות, לנסיגה בעת הצורך, ולמקלט.

אולם במרץ 1975 ניתכה עליו מהלומה ניצחת, כאשר חתמו ממשלות איראן ועיראק, בתיווכה של אלג׳יר, על הסכם המסדיר את יחסי שתי המדינות. עיראק חתמה על ההסכם לא לפני שהובטח לה כי ממשלת איראן תנתק כל אספקה לבארזאני וללוחמיו, תסגור בפניהם את מעברי הגבול, ותאסור כניסתם לתחומי איראן. הלוחם הזקן, הנוקשה והנועז, אשר חי רוב שנותיו מחוץ לחיק משפחתו, ואשר במשך למעלה מארבעים שנות מאבקו לעצמאות הצליח להינצל מן המוות בשדות-הקרב ומידי מרצחים, נאלץ להכריז על סיום המאבק. הוא פנה אל ממשלת ארה״ב בקריאה נרגשת להתערב ולהושיט עזרה לאזרחים, „כיוון שכל כורדי בעיראק עלול להירצח בידי הכוחות העיראקיים המתקדמים״. אולם פנייתו לא זכתה להד. גם ממשלת בריה״מ לא יכול היה לקוות לעזרה, כיוון שלסובייטים עניין טרי-טוריאלי גרידא בעיראק, והמיעוט הכורדי אינו מהווה לגביה גורם של ממש.

בראיון שנתן לכתבים במטהו ההררי בחאג׳-עומראן, המתרוקן והולך מלוחמיו, אישר הזקן הלוחם כי לא יוכל לעמוד עוד מול הכוחות העיראקיים העולים על כוחותיו לאין שיעור בציוד ובכוח-אדם, המתקדמים צפונה בחסות ארטילריה ומטריה אווירית, במטרה לדחוף את המורדים לגבול איראן הסגור בפניהם ושם להשמידם. במרירות, בזעם ובאכזבה תקף את ממשלות ארה״ב ואיראן אשר נסוגו, לדבריו, מהבטחתן לסייע בידי כוחותיו, ואת איראן הוסיף והאשים במכירת הכורדים והפקרתם בידי שלטונות עיראק המבקשים את דמם.

„נשארנו בודדים״, הכריז הלוחם הזקן באזני הכתבים, „ללא ידידים! האמריקנים אינם מושיטים לנו כל עזרה וכל הגנה... אני צופה ימים אפלים. סכנת רצח-עם לחצי מיליון בני-אדם, אלא אם כן רוב הכורדים יצליחו לעבור את גבולות איראן בטרם ייסגרו בפניהם באחד באפריל בהתאם לתנאי ההסכם העיראקי-איראני״. הוא הוסיף שעדיין הוא מקווה כי ארה״ב תיאות לקלוט פליטים כורדיים, ושהוא עצמו עשוי לבקש מקלט מדיני במדינה זו אחר שיגיע בשלום לאיראן.

קודר ונואש הורה המולא הזקן ליחידותיו להניח את נשקם. „אנו עומדים עתה חסרי מגן מול סכנת רצח-עם״, השמיע בקול דווי. „המשך הלחימה

יהיה לשווא... אנו זקוקים עתה לעזרה הומניטרית ומדינית מן המעצמות הגדולות, ובמיוחד מארה"ב, כדי למנוע השמדת-עם... תמיד הייתי נכון להקריב את חיי למען עמי, אך אין לי ספק שתחילה הם ירצחו אותי, ולאחר מכן ירצחו את בני-עמי. המאבק תם!" סיים את דבריו.

בכל המלחמות נמצא המולא תמיד בשטח הקרב, מוקף שומרי-ראשו הנאמנים. נוהג הוא כפטריארך, שופט את אנשיו ופוסק בסיכסוכים ביניהם. סמכותו לא מעורערת עד היום, מיסטית כמעט, אם כי היו לו מתנגדים, ביניהם בנו שפרש ממחנהו ב-1974, וטאלאבאני, הבולט שבמתנגדיו.

אומרים עליו שהוא שופט למראה-עיניו ולמישמע-אזניו בלבד, וכי דברים מופשטים הם מעבר לתפיסתו.

ארבעה בנים לו למולא, הצעיר שבהם נולד לו בשנת 1967 בהיותו בן 65. שניים מבניו נלחמו כל השנים בשירותו, אך ספק אם יימצאו ראויים ומסוגלים לרשת את מקומו. בנו השלישי היטה לו עורף, כפי שכבר צויין.

* * *

טהרן. כציפור שבורת-כנפיים, שבע-נדודים ועייף, בחווילה בודדה ומנותקת ברובע הצפוני של העיר, מתגורר המולא בן ה-75. לרשותו בריכת-שחיה, טלוויזיה, פסנתר, ובכל פינה קערות מלאות שקדים, תפוזים ותפוחים. הוא נמצא תחת משמר כבד, ולא ניתן לו לראיין איש. הוא הפסיק ללבוש את הלבוש העממי האקזוטי שלו וחדל לחגור את החגורות הצבעוניות והאקדחים והתחמושת אשר בהם נראה כפנשו-וילה של אסיה המרכזית. עתה לבוש הוא בלבוש חום זול, רחב מדי, נראה כאילו בלי ידיים, מעשן את מקטרתו הקטנה, או מקלף תפוזים.

מדוע עזב את האיזור? בגלל פוליטיקה גלובלית, טוען הוא. הרוסים הם האחראים לגורלם המר של הכורדים, הם אשר סיפקו נשק רב לעיראקים, כולל מפציצי טופולוב וכל סיוע אחר, הן בתחמושת והן באימון. כוחותיו לא קיבלו דבר, אפילו לא מטוס אחד. אילו המשיכו הכורדים להילחם, היו מפסידים במערכה, והיו נופלים המוני קרבנות. „כל אשר רצינו הוא לחיות בבתינו שלנו בשקט ובשלווה, אך זה כנראה לא היה אפשרי".

לשאלה: „מה הם העקרונות, שעליהם נלחם העם הכורדי?" הוא משיב: „זוהי כבר מורשת העבר, ואין זה הוגן לדבר על כך כיום".

ומה בכל זאת גורלם של כ-200,000 כורדים אשר ברחו עימו מעיראק לאיראן? לא ידוע לו, השאח הפרסי נהג כאב רחמן כלפי הפליטים —

יעשה כרצונו. המנהיג המובס לא יאמר דבר, אף אם יאות השאח להטמיע את הפליטים הכורדים בתוך ארצו ובתוך עמו.

האם התנועה לכורדיסתאן חופשית עברה ובטלה מן העולם? הוא אינו יודע. אולי תיתכן שוב תקומה לעם הכורדי; אך מכיוון שהוא כה רחוק מהאיזור, אין הוא יודע דבר ואין הוא חושב לחזור לשם שנית.

* * *

מטהרן עקר בארזאני, המולא האגדי, לארה"ב וחי כיום בקולומביה, לא הרחק מוושינגטון איש מלא חיים וחזק, למרות שעודנו נלחם קשות במחלת הסרטן המתפשטת בגופו. הוא מבקר לעיתים במרפאות ברוצ'סטר אשר במיניסוטה לשם טיפול. אין בכוונתו לשוב לכורדיסתאן או לאיראן בעתיד הקרוב. בארזאני מבלה רוב זמנו במחשבות על עמו ועל מזלו הרע. עם ללא מולדת, מיעוט הנרדף בכל מקום בו יחיה.

האיש בן ה-75, שעמד בראש המרד הכורדי מאז שנת 1931, אינו מאבד את התקווה לשאת שוב נשק ולעמוד בראש מרד חדש ומחודש, אך אינו יודע מתי צעד זה ייתכן. הוא עודנו מהרהר באירועים הטראגיים בשלוש השנים האחרונות, ובאירועים שבהם הובס צבאו ע"י כוחות עיראקיים בסיוע נשק סובייטי. הוא עודנו זוכר כיצד מנעו ארה"ב ואיראן את הסיוע לעם הכורדי בחודש מרץ 1975. צעד זה גרם ישירות לנצחון העיראקים, הגלולה המרה ביותר, לדעתו, שנאלץ לבלוע.

בתוך תוכו יודע בארזאני, שהאמריקאים והפרסים בגדו בו ובעמו. על בגידה משותפת זו מסופר בדו"ח חשאי אשר נמסר ע"י כתב הסי.בי.אס. דניאל שור. פירסום דו"ח זה עלה לשור ביוקר, בעבודתו ובפרנסתו. הדו"ח מוסר, שהנשיא ניכסון ושר החוץ שלו קיסינג'ר הבטיחו לבארזאני בשנת 1972 סיוע רב ותמיכה רבת עוצמה במאבקו ובמרד עמו נגד העיראקים, ושההחלטה האמריקאית באה בעיקבות הסכמת השאח הפרסי להגיש סיוע לכורדים ובקשותיו הנמרצות לשיתוף פעולה מצד האמריקנים.

בחודש מאי 1972 ביקרו ניכסון וקיסינג'ר באיראן. בביקור זה הסכימה ההנהגה האמריקאית לספק ולמכור לאיראן כל סיוע צבאי לא-גרעיני הדרוש לה, כולל מפציצי פ-14, למרות שהפנטגון התנגד בזמנו לצעד זה. באותו ביקור פנה השאח האיראני לאמריקנים לבוא לעזרת העם הכורדי ולהגיש לו סיוע בכסף ובנשק דרך איראן. בתחילה היססו ניכסון וקיסינג'ר לקבל על עצמם צעד זה. הם טענו שעליהם לעיין ולדון בבעיה בשובם לוושינגטון. לאחר מספר שבועות דיווחו השניים על הסכמתם, ומיד שיגרו את מושל

טקסס לשעבר, ג'ון קונולי, לאיראן, להודיע לשאח על ההסכמה. קונולי יצא לאיראן, ובפיו החדשות הטובות.

בארזאני קידם, כמובן, בברכה את הסיוע האמריקאי, שכלל מזומנים ונשק בסך כולל של 16 מיליון דולר. כפי הנראה היתה ההחלטה האמריקאית קשורה בנושא הנפט.

בדו"ח תחקירי שהופיע בעיתון בניו-יורק, מגלה אהרון לאטאם, שעוד בחודש אוגוסט 1971 נתבקשו האמריקנים לסייע לכורדים, ותגובתם היתה שלילית. בחודש מרץ 1972 היתה פניה שניה לאמריקאים, ושוב נענתה בשלילה. כאשר בחודש יוני 1972 הלאימו העיראקים את חברת הנפט העיראקית (עניין אמריקאי-אירופי לחלוטין) באה, כאמור, התגובה החיו-בית מצד האמריקנים. המנהיג הכורדי הישיש ניאות לקבל את הסיוע, למרות כל החששות שהיו לו מפני האמריקנים.

מלחמת יום הכיפורים העמידה את האמריקנים במבחן, ואימתה את חששותיו של בארזאני. כאשר פרצה המלחמה, ראה לפניו הזדמנות בלתי חוזרת לתקוף את הכוחות העיראקיים. בשום אופן לא רצה להחמיץ הזדמנות זו, מאחר שעיראק היתה שקועה במלחמה נגד ישראל בחזית הסורית וכל כוחה ותשומת לבה היו רחוקים מהאיזור ההררי של כורדיסתאן. מדינת ישראל היתה מעוניינת להעסיק את העיראקים בבעיה הכורדית ולהסב תשומת לב הממשלה העיראקית להתקפה כורדית מחודשת, ובכך להרחיק את צבאותיה מהגולן. על כן האיצה בכורדים להנחית התקפה חדשה. אין זה מן הנמנע, שהכורדים יכלו — אילו התקיפו בזמן — לנחול נצחון מדהים, ואפילו נצחונות צבאיים יפים, בתנאי שוושינגטון וטהרן יחד יתייצבו לעזרתם ויקיימו את הבטחתם בסיוע כספי ובנשק שהיה כה חסר להם. זו היתה יכולה להיות נקודת מפנה היסטורית וחשובה במאבק הכורדי, שנמשך שנים רבות; אך, להפתעתו הרבה ולאכזבתו של מולא מוסטפה אל-בארזאני נתקבלה ביום 16 באוקטובר הוראה מאת קיסינג'ר בזו הלשון: „אין אנו מייעצים לכם לתקוף, כפי שאין אנו מייעצים לכם לקבל את הצעת ישראל".

הכתב לאטאם מוסיף בדו"ח שלו: „זו היתה בהחלט מכה קשה, לא רק לכורדים, אלא גם לישראלים. זה היה חוסר שירות טוב, אשר בוודאי גזל מהעם הכורדי את ההזדמנות החד-פעמית לנחול נצחון צבאי של ממש, ומהישראלים את סיועם של הכורדים במלחמתם בערבים". לאטאם מסביר, שהחלטתו של קיסינג'ר באה כתוצאה מהנצחון המדהים של הישראלים בחצייתם את תעלת סואץ ב-15 באוקטובר. שר החוץ האמריקני טען, שמיד לאחר הכשלון של הימים הראשונים של המערכה נחלו הישראלים נצחון כה מדהים, שהיה בכוחם להביס את צבאות ערב, וזה היה פחדו הגדול של

קיסינג'ר. אם ינצחו הישראלים לאורך כל הדרך, טען, כפי שניצחו במלחמת ששת הימים, לא יהיה אפשרי עוד לשבת אתם ליד שולחן הדיונים והוא לא יוכל לעשות את מלאכתו במזרח התיכון כפי שרצה. קיסינג'ר הורה לסוכנות הביון האמריקאית למסור לבראזאני לא לקבל את הצעת ישראל בעניין מיתקפה חדשה.

באפריל 1975, לאחר שעיראק ואיראן חתמו על הסכם להפסיק את מצב הלחימה בגבולות, ולאחר שארה"ב חתמה על חוזה סחר עם איראן לתקופה של עשר שנים בסכום כולל של כ-22 ביליון דולר, התמוטטו העמדות הכורדיות, ולכורדים לא נותרה ברירה אלא להפסיק את הלחימה ואת המרד, ולכוף ראשם בפני המצב הקיים, דבר אשר הביא לנצחון העיראקים.

ב-30 ביולי 1976 הגיע בראזאני, מובס אך גאה בעמו ובמאבק הכורדי, לוושינגטון והוכנס לבדיקות רפואיות במרפאת מאיו. לא ניתנה לו אפשרות לדבר עם כתבים. „אנו ממורמרים," אמר לקבוצת עיתונאים, „לא משום שאויבינו ניצחו במערכה, אלא מפני שחברינו ובני-בריתנו בגדו בנו".

ואכן, אמת הדבר! הכורדים לא הובסו על-ידי אויבים, אלא הושמדו בידי בעלי-ברית וחברים. והם שילמו בדם יקר מאד ונחלו כשלון מוחץ, כנראה משום שלא ידעו „הרבה פוליטיקה".

תמונת הכורדים, כפי שהיא נראית כיום, היא „שחורה" ועלובה ומעוררת דאגה בעם בן כ-300,000 נפש, אשר אבותיו הראשונים חיו במולדת הררית של עיראק למעלה מ-2,000 שנים וכיום נזרק (במלוא מובן המלה) למדבר הדרומי. ילדים וקשישים ונשים מצאו את מותם במסע הגדול הזה, הן מבחינת המסע עצמו והן מבחינת האקלים ותנאי החיים שאליהם לא הורגלו. אותם שטחים אשר פונו ע"י הכורדים עברו לידיים ערביות, ללא תשלום או פיצוי כלשהו! כ-30,000 אנשים מלוחמי הכורדים נשלחו למחנות-ריכוז, ושם עונו ומצאו את סבלם ואת מותם, כ-227 כורדים הועלו לגרדום בגלל סיבות פוליטיות. הממשלה העיראקית אסרה על הכורדים את השימוש באדמות ובשטחים באזורים עשירים בנפט; וכן אישרה תשלום של 500 דינאר (1500 דולר) לכל ערבי שישא אשה כורדית.

למרות התבוסה הגדולה, והבגידה האמריקאית-איראנית, כפי שהמולא מתבטא, נמשך המאבק הכורדי לחירות. רבים מהכורדים ולוחמי הגרילה שבו אל אותם ההרים בצפון, והם מתכוננים למיתקפה ולמרד חדש ומחודש.

בחודש ינואר 1977 הטפו הכורדים חמישה טכנאים מפולין העובדים למען העיראקים, וסירבו לקבל מידי העיראקים סכום של 15,000 דולר כדי לשחררם. שתי פלוגות מצבא עיראק חדרו לאזור מרגא בקטע קלעת-דיזא לחפש אחר לוחמים כורדים. ליד כפר שאריסטאן עצרה אותם יחידה של לוחמי ה„פאש-מרגא", והתפתח קרב אשר בו נהרגו כ-143 חיילים עיראקים והופלו שלשה מסוקים.

האמריקנים אינם מאמינים שהכורדים ישובו להוות סכנה לעיראק בעתיד הקרוב. רבים מהפליטים הכורדים מחפשים כיום מקלט בארה"ב אך לשווא, מכיוון שאמריקה מסרבת לקבל אותם. ובכך רואה המנהיג הקשיש מולא מוסטפה בראזאני מעשה שאותו הוא מגדיר כבגידה שניה מצד האמריקנים.

* * *

מולא מוסטפה אל-בראזאני לא יצעד עוד בראש לוחמיו. המולא הזקן, שבע ימים ורוגז, תשוש וחולה, לא יוביל עוד את אנשיו למערכה למען הנצחון. הדגל אשר הניף, שוב לא ישאנו.

האם בכך תמה המערכה, או שמא עדיין לוחשות גחלי המרד?

עם תום מערכת 1974 מצא עצמו המולא עומד מול פורשים ומתנגדים בשני קצות המחנה: קבוצת אישים, אשר ראו במולא לוחם קיצוני שאינו מסכין עם ההישגים החלקיים שהושגו; וקבוצת אישים אחרת, אשר ראתה בו ותרן המניח את נשקו ללא כל הצדקה.

בקבוצה הראשונה בלט בנו של המולא; בקבוצה השניה — עלי עסקרי.

עלי עסקרי, כבן ארבעים כיום, נמנה עם המפקדים הבכירים בצבאו של בראזאני. נודע בהופעתו הגברית ובכושרו הצבאי והאירגוני, ונחשב למספר אחד בחילות הגרילה של המולא. לאחרונה נמלט מגלותו בדרום עיראק צפונה לכורדיסתאן, לארגן את חייליו הפזורים של צבא השיחרור הכורדי. סבורים, שהוא מכין הפיכה חדשה נגד ממשלת בגדד.

עלי עסקרי נתפרסם כאשר נענה המולא לפניית השאח הפרסי להפסיק את פעולות המרד. עסקרי יצא בגלוי נגד בראזאני ואילצו לפנות לגורמי חוץ אחרים, לבקש סיוע להמשך המאבק. כידוע, נסתיימו פניות אלו בלא כלום.

לפי השמועות נמצא עסקרי כיום בהרי כנדיל שבכורדיסתאן, סמוך לגבול העיראקי-איראני, ומארגן ומכין לוחמים כורדיים לקראת חידוש המרד.

כורדים רבים רואים בעלי עסקרי את יורשו ומחליפו של המולא הזקן ומצפים לרגע בו יתן את האות וירים את גס המרד.

* * *

האש הלוהבת של מלחמת הכורדים דעכה אך לא כבתה, רק נתגמדה לגחלים לוחשות.

התדעכנה הגחלים אלה ותכבינה, או שתתלקחנה לאש אוכלת? ימים ידברו.

— ס ו ף —

התוכן

עמוד

הבעת תודה 3
הקדשה 5
הקדמה 7
אבני דרך במאבקם
של הכורדים (מבוא) 11

פרק ראשון — שקט לפני סערה

על ספסל הלימודים 15
ביקור ראשון בביתו של באבאן 18
גן עדן לפניך! 19
הכרה ראשונה עם יהודי כורדיסתאן 21
סנדור ותנורא 23
אלקוש 24
זאכו ויהודיה 25
יהודי כורדיסתאן 26
ביקור חוזר 29
חיי חברה 32
חזרה הביתה 41
שיחה עם אבי 45
אבא מספר על ביקור בהרי כורדיסתאן 48

פרק שני — הסערה

שנת לימודים חדשה — 1945 52
מאבק 1945 54
בביתו של המפקד קודר 59
מיתקפה חדשה 63

עמוד

אביב 1945 66
חורף-אביב 1946 — ידידי נעלם 70
שנת 1947 74
1948 — שנה מכרעת. מדינת ישראל קמה 75
הזמנה לחתונה 79
רחמים, אייך? 81
סיפורו של רחמים 85
סיכומה של תקופה 89

פרק שלישי — שנות-ביניים

שירת הלב השבור 91
יהודים כורדים בארץ 96
אורי 100
עג'מי 104
היישוב הכורדי בטבריה 110

פרק רביעי — הגיבורים שבים

אחר שנות גלות 111
שיחות בדרג גבוה 118
מבט לאחור — שניים לפנים . . . . . 122.
שביתת נשק 124
פגישה נוספת עם עג'מי 125
איבה שאין לה קץ 128
תשדות... תשדות... . . . . 130.
אורך בא 131

פרק חמישי — המערכה לא תמה

נסיון התנקשות במולא 134
מה מאחורי ההתנקשות? 136

עמוד

כרכוך — עיר כורדית או ערבית? 137
אזהרה 139
כשהיינו ילדים 140
דפי המחברות משמיעים קולם 142
שנת 1972 — המאבק לא תם 144
1974 — 1975 145

מולא מוסטפה אל-בראזאני (נעילה) 148

רשימת התמונות

המחבר 6
על נהרות בבל 10
רימון-תורה מבית הכנסת שבבראשי, משנת תקמ"ג . . . 23
סיפא — חרב כורדית ועליה אותיות עבריות 24
יהודי מכורדיסתאן 27
יהודים מכורדיסתאן בתלבושותיהם 28
מרואדה — עגיל 34
„כמר דותבק", אבזם מרוקע פעמיים 35
להקת מחול של בני העדה 37
מפה של קערת-סדר „סאל פסח מסינה" 39
כלי-מטבח ושטיח מסינה 40
לוחמים כורדים 44
האנדרטה לזכר קרבנות בגדד —
מעשה ידי הפסל שמשון מרחב 85
עולים מכורדיסתאן 99
מוסטפה אל-בראזאני — המולא 149

HEBREW [illegible] LIBRARY
43 [illegible]
Brookline, Mass. 02146